

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Кафедра практичної психології та психотерапії

Олег МАЗЯР

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Модульний курс

КОНДОР
Київ, 2017

УДК 159.9
159.922
ББК 88.4я73
М 13

Рекомендовано до друку Вченою Радою Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 14 від 23 червня 2017 року)

Рецензенти:

- В.О. Моляко** доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
- В.О. Климчук** доктор психологічних наук, професор Українського Католицького Університету

Мазяр О.В.

М13

Диференціальна психологія : модульний курс : навчальний посібник / Олег Васильович Мазяр. – К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. – 284 с.

ISBN

У посібнику розглянуто основні теоретико-методологічні положення диференціальної психології. Представлено історико-психологічний дискурс та висвітлено сучасні погляди на проблему індивідуальних, типологічних та групових психологічних відмінностей. Посібник містить теоретичні узагальнення, таблиці та рисунки, які дають можливість всебічно вивчити проблему психологічних відмінностей людей; методи диференціально-психологічного дослідження; тестові завдання.

ББК 88.4я73
УДК 159.9
159.922

© Мазяр О.В., 2017
© Видавничий дім «Кондор», 2017

ЗМІСТ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Вступ	6
Структура навчальної дисципліни	8
<i>Модуль 1.</i>	
Методологічні засади диференціальної психології	10
<i>Модуль 2.</i>	
Вплив біопсихічних факторів на розвиток індивідуальності	17
<i>Модуль 3.</i>	
Вплив соціокультурних факторів на розвиток індивідуальності	30

ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

Лекція 1.	ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ	41
	Предмет та завдання диференціальної психології	42
	Філо- та онтогенетичні аспекти становлення індивідуальності	47
	Передумови виокремлення диференціальної психології . .	50
	Психофізична проблема як передумова дослідження індивідуальних відмінностей	56
	Методологічні особливості диференціально-психологічних досліджень	60
	<i>Питання і завдання для самоперевірки</i>	<i>63</i>
Лекція 2.	ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ	65
	Індивідуальність як інтегральна характеристика суб'єкта .	66
	Формальний аналіз структури стійких універсальних властивостей людини	70
	Індивідні властивості як біологічний рівень індивідуальності	74
	Особистість як соціокультурний рівень індивідуальності . .	78
	Основні теорії індивідуальних відмінностей	82
	<i>Питання і завдання для самоперевірки</i>	<i>84</i>
Лекція 3.	ФОРМАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ВІДМІННОСТІ ІНДИВІДА	86
	Історико-психологічний аналіз психобіологічних чинників розвитку індивідуальності	87
	Взаємодія факторів спадковості і середовища у становленні індивідуальності	91
	Міжіндивідуальні фактори психологічних відмінностей . . .	94
	Індивідуальні відмінності психічних процесів	97
	Індивідуальні відмінності інтелекту та когнітивних стилів .	101
	<i>Питання і завдання для самоперевірки</i>	<i>105</i>

Лекція 4.	ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУУ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ . . .	107
	Історико-психологічний аналіз проблеми темпераменту . .	108
	Властивості нервової системи як передумова темпераментальних відмінностей	115
	Вікові аспекти розвитку властивостей нервової системи . .	120
	Статеві відмінності у розвитку індивідуальності	122
	Сучасні типології темпераменту	126
	<i>Питання і завдання для самоперевірки</i>	<i>131</i>
Лекція 5.	Змістовні психологічні відмінності	132
	Історико-психологічний аналіз проблеми характеру	133
	Структура характеру	138
	Типологія характерів	141
	Особистісні відмінності	148
	Здібності та обдарованість у структурі індивідуальності . .	152
	<i>Питання і завдання для самоперевірки</i>	<i>158</i>
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		159
 ПРАКТИЧНИЙ КУРС		
АЛГОРИТМ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО ЗАВДАННЯ		172
БАЗОВІ МЕТОДИКИ		
	Методика експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками (теппінг-тест) Є.П. Ільїна	176
	Методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С)	184
ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ		
	Приклад 1	204
	Приклад 2	231
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ		
	Тестові завдання до модуля 1	260
	Тестові завдання до модуля 2	267
	Тестові завдання до модуля 3	276

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

ВСТУП

«Диференціальна психологія» належить до числа нормативних дисциплін для бакалаврів, які навчаються за спеціальністю 053 «Психологія». Відтак вона вимагає від студентів ґрунтовності підготовки, системності засвоєних знань і конкретності умінь, адже від успішності її засвоєння залежить ступінь опанування інших дисциплін, здатність вільно орієнтуватися у загально- та вузьконаукових проблемах.

Метою викладання дисципліни «Диференціальна психологія» є ознайомлення студентів із проблемами розвитку індивідуальності як цілісного феномену, що існує в полі взаємодії біологічно-спадкових та соціально-набутих чинників активності суб'єкта.

Завдання курсу:

1. Ознайомлення студентів з індивідуальними, типологічними та груповими відмінностями, їх чинниками та наслідками.
2. Оволодіння знаннями щодо функціонального призначення та взаємозв'язку елементів структури індивідуальності.
3. Формування окремих умінь здійснювати диференціально-психологічний аналіз особистості.

Результатом проходження курсу «Диференціальна психологія» повинні стати такі **компетентності**:

1. Знати категоріальний лад психології

Студенти повинні уточнити значення вже засвоєної психологічної термінології, опанувати й поглибити розуміння вузькоспеціалізованих понять. Наприклад, коректно користатися такими поняттями як темперамент, характер, здібності, обдарованість.

2. Здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації

Засвоєні знання повинні сприяти тому, що студенти кваліфіковано користатимуться ними для оцінки та пояснення психологічних феноменів (наприклад, індивідуальності, психологічної типології), прогнозування поведінки суб'єкта, певної групи й вироблення відповідних рекомендацій у консультаційній роботі.

3. Цінування та повага різноманітності та мультикультурності

Студенти мають прийняти положення про те, що психологічний зміст людей та груп в межах норми є достатньо варіабельний, а відтак слід ставитися до ментальних, культурних відмінностей толерантно, з розумінням об'єктивності виникнення цього факту.

Програмними результатами навчання мають стати такі вміння:

- демонструвати розуміння закономірностей та особливостей розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань;
- рефлексувати та критично оцінювати достовірність одержаних результатів психологічного дослідження, формулювати аргументовані висновки;
- критично використовувати засвоєні теоретичні знання для проведення практичної роботи;
- володіти методами науково-психологічних досліджень, навичками проведення діагностичних вимірів у розвитку особистості.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

НАЗВИ ЗМІСТОВИХ МОДУЛІВ І ТЕМ	ВСЬОГО ГОДИН	КІЛЬКІСТЬ ГОДИН			
		ЛЕКЦІЇ	ПРАКТИЧНІ	ЛАБОРАТОРНІ	САМОСТІЙНА РОБОТА
Модуль 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ					
Змістовий модуль 1. ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗПОДІЛУ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІДМІННОСТЕЙ					
ТЕМА 1. Диференціальна психологія як наука про психологічні відмінності	2	2			
ТЕМА 2. Методи дослідження у диференціальній психології	16		2	2	12
<i>Разом за змістовим модулем 1</i>	<i>18</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>12</i>
Змістовий модуль 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ					
ТЕМА 3. Індивідуальність як системно-інтегральний рівень життєдіяльності	10	2	2		6
<i>Разом за змістовим модулем 2</i>	<i>10</i>	<i>2</i>	<i>2</i>		<i>6</i>
Разом за модулем 1	30	4	6	2	18
Модуль 2. ВПЛИВ БІОПСИХІЧНИХ ФАКТОРІВ НА РОЗВИТОК ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ					
Змістовий модуль 3. ВПЛИВ СПАДКОВОСТІ І СЕРЕДОВИЩА НА ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ					
ТЕМА 4. Вплив спадковості і середовища на поведінку людини	20	2	2	6	10
<i>Разом за змістовим модулем 3</i>	<i>20</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>6</i>	<i>10</i>
Змістовий модуль 4. ТЕМПЕРАМЕНТ ЯК ДИФЕРЕНЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ					
ТЕМА 5. Проблема темпераменту у диференціальній психології	8	2	2		4
ТЕМА 6. Диференціально-психологічні	2				2

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

НАЗВИ ЗМІСТОВИХ МОДУЛІВ І ТЕМ	ВСЬОГО ГОДИН	КІЛЬКІСТЬ ГОДИН			
		ЛЕКЦІЇ	ПРАКТИЧНІ	ЛАБОРАТОРНІ	САМОСТІЙНА РОБОТА
аспекти навчальної діяльності					
<i>Разом за змістовим модулем 4</i>	<i>10</i>	<i>2</i>	<i>2</i>		<i>6</i>
Разом за модулем 2	30	4	4	6	16
Модуль 3. ВПЛИВ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ФАКТОРІВ НА РОЗВИТОК ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ					
Змістовий модуль 5. ОСОБИСТІСТЬ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ					
ТЕМА 7. Особистість у диференціально-психологічному вимірі	20	2	2	6	10
<i>Разом за змістовим модулем 5</i>	<i>20</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>6</i>	<i>10</i>
Змістовний модуль 6. ЗДІБНОСТІ ТА ОБДАРОВАНІСТЬ У ДИФЕРЕНЦІЙНІЙ ПСИХОЛОГІЇ					
ТЕМА 8. Здібності у структурі індивідуальності	6		2		4
ТЕМА 9. Диференціально-психологічні аспекти професійної діяльності	4				4
<i>Разом за змістовим модулем 6</i>	<i>10</i>		<i>2</i>		<i>8</i>
Разом за модулем 3	30	2	4	6	18
ВСЬОГО	90	10	14	14	52

Модуль 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

ТЕМА 1. ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ

Лекція 1

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК
НАУКА ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ

1. Предмет та завдання диференціальної психології
2. Філо- та онтогенетичні аспекти становлення індивідуальності
3. Передумови виокремлення диференціальної психології
4. Психофізична проблема як передумова дослідження індивідуальних відмінностей
5. Методологічні особливості диференціально-психологічних досліджень

ТЕМА 3. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Лекція 2

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-
ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

1. Індивідуальність як інтегральна характеристика суб'єкта
2. Формальний аналіз структури стійких універсальних властивостей людини
3. Індивідні властивості як біологічний рівень індивідуальності
4. Особистість як соціокультурний рівень індивідуальності
5. Основні теорії індивідуальних відмінностей

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

ТЕМА 2. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Практичне заняття 1 МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Мета: засвоєння знань про основні методи диференціальної психології.

Професійна спрямованість: розвиток умінь встановлювати розподіл індивідуальних відмінностей і контролювати умови, які впливають на їх розподіл.

План

1. Класифікація методів диференціальної психології.
2. Психогенетичні методи (мета, переваги та обмеження):
 - генеалогічний метод;
 - метод прийомних дітей;
 - близнюковий метод.
3. Методи аналізу документів (мета, переваги та обмеження):
 - біографічний метод;
 - метод щоденників;
 - аналіз продуктів діяльності;
 - опитування.
4. Нормативний напрямок психодіагностики. Поняття про нормальний розподіл даних. Умови відхилення від нормального розподілу.
5. Кореляційно-факторний напрямок психодіагностики.

Основні поняття: інтроспективні методи, екстраспективні методи, номотетичний підхід, ідіографічний підхід, спостереження, експеримент, генеалогічний метод, метод прийомних дітей, близнюків метод, біографічний метод, метод щоденників, самоспостереження, психофізіологічні методи, бесіда, інтерв'ю, анкетування, поперечні зрізи, подовжні (лонгітюдні) зрізи, аналіз продуктів діяльності, розподіл індивідуальних відмінностей, нормальний розподіл, відхилення від нормального розподілу, асиметричний розподіл, вибірка.

Практичне завдання

Мета практичного завдання:

- **формування компетентності:** знати категоріальний лад психології.
- **формування програмних результатів навчання:** володіти методами науково-психологічних досліджень,

навичками проведення діагностичних вимірів у розвитку особистості.

Сформулюйте тему свого курсового дослідження. Визначте психологічні відмінності, які будете вивчати. Підберіть методи дослідження індивідуальних або групових відмінностей.

Альтернативні теми психологічного дослідження*:

- Акцентуація характеру і стиль саморегуляції навчальної діяльності студентів-психологів
- Індивідуально-типологічні особливості стильової саморегуляції студентів із різним рівнем успішності
- Особистісна ідентичність сучасного вчителя і особливості його спілкування
- Взаємодія копінг-стратегій у взаємодії вчителя та учнів
- Вивчення етнічних стереотипів з допомогою проєктивних малюнків
- Соціально-психологічні механізми засвоєння дітьми алкогольної традиції
- Образ радіації в малюнках школярів, що проживають на забруднених територіях
- Використання минулих успіхів учнів для підвищення їх відповідальності
- Біографічні чинники описів українського національного характеру в повістях В.Г. Короленка
- Розвиток довільної пам'яті молодших школярів на уроках читання
- Вивчення особливостей образу професійного майбутнього студентів з різним рівнем успішності

Схема аналізу:

1. Тема психологічного дослідження.
2. Визначені психологічні відмінності.
3. Методи дослідження індивідуальних та групових відмінностей.

Критерії оцінки відповіді:

- чіткість виокремлення психологічних відмінностей, які вивчаються;
- конкретність методів дослідження психологічних відмінностей.

Контрольні питання:

1. *Охарактеризуйте основні методи диференціальної психології. Визначте їхні діагностичні можливості та обмеження.*
2. *Які ознаки вказують на нормальний розподіл даних на графіку? Наведіть приклади нормального розподілу даних у психологічних дослідженнях.*

* Темі запропоновано за джерелом: Музика О.Л. Курсові роботи з психології: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 104 с.

3. Які ознаки вказують на відхилення від нормального розподілу даних на графіку? На конкретних прикладах вкажіть форми відхилень від нормального розподілу.
4. Проаналізуйте умови, які можуть впливати на розподіл даних у психологічних дослідженнях.

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати питання	1 година
▪ опрацювати основні поняття	1 година
▪ виконати практичне завдання	1 година
▪ дати відповіді на контрольні питання	1 година

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. – М., 2001.
2. Кондрашихина О. А. Дифференциальная психология. – К., 2009.
3. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М., 2006.
4. Нартова-Бочавер С.К. Дифференциальная психология. – М., 2003.
5. Палій А.А. Дифференціальна психологія. – К., 2010.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

6. Мейли Р. Факторный анализ личности // Психология индивидуальных различий : тексты / Под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М., 1982.
7. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М., 1986.
8. Равич-Щербо И.В. Исследование природы индивидуальных различий методом близнецов // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М., 1982.

ТЕМА 3. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Практичне заняття 2 ФОРМАЛЬНИЙ ПІДХІД У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Мета: засвоєння знань щодо здійснення формального підходу у диференціальній психології.

Професійна спрямованість: вироблення умінь здійснювати формальний підхід у дослідженні індивідуальності.

План

1. Принципи формального підходу у вивченні індивідуальності.
2. Основні компоненти структури індивідуальності.
3. Інтеграція елементи індивідуальності у цілісну структуру.

4. Ендофактори та екзофактори у детермінації міжіндивідуальної варіативності.

Основні поняття: індивідуальність, структура особистості, цілісність індивідуальності, системність індивідуальності, ієрархічність елементів індивідуальності, динамічність індивідуальності, формальний аналіз, феноменологічний підхід до індивідуальності, темперамент, стиль, здібності, характер, стратегія, субординаційний (ієрархічний) принцип, координаційний принцип, принцип інваріантності, принцип індивідуальної єдності, анатомо-морфологічні особливості, нейрофізіологічні особливості нервової системи, психодинамічні характеристики, інтеріоризація, екстеріоризація, спрямованість, ставлення, фіксована форма смислового досвіду.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте основні принципи формального підходу.
2. Покажіть на конкретному прикладі (літературному або вивідатної особи) особливості інтеграції елементів індивідуальності. Зокрема, як між собою взаємодіють генетичні задатки та соціально сформовані якості?
3. Покажіть на конкретних прикладах, яким чином взаємодіють ендо- та екзофактори у ситуації компенсації комплексу неповноцінності та обдарованості.

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати питання	3 години
▪ опрацювати основні поняття	1 година
▪ дати відповіді на контрольні питання	2 години

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Дифференціальна психологія. Індивідуальні та групові розлики в поведінці. – М., 2001.
2. Кондрашихина О.А. Дифференціальна психологія. – К., 2009.
3. Либін А.В. Дифференціальна психологія: на пересіченні європейських, російських та американських традицій. – М., 2006.
4. Нартова-Бочавер С.К. Дифференціальна психологія. – М., 2003.
5. Палій А.А. Дифференціальна психологія. – К., 2010.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

6. Акинщикова Г.И. Соматическая и психофизиологическая организация человека. – Л., 1977.
7. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М., 1977.
8. Богданов В.А. Структурная модель личности и психическая деятельность // Личность и деятельность: межвуз. сб. – Л., 1982.
9. Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии // Вопросы психологии. – 1975. – № 2.

10. Мерлин В.С. Психология индивидуальности. – М.; Воронеж, 1996.
11. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М., 1986.
12. Равич-Щербо И.В. Исследование природы индивидуальных различий методом близнецов // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М., 1982.
13. Социальные и биологические факторы развития человека // Вопросы философии. – 1972. – № 9.

ТЕМА 2. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Лабораторне заняття 1
ОСОБЛИВОСТІ РОЗПОДІЛУ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

Мета: ознайомлення студентів із чинниками, які впливають на відхилення від нормального розподілу даних.

Професійна спрямованість: формування навичок проведення диференціально-психологічних досліджень.

План

1. Розподіл індивідуальних відмінностей.
2. Особливості нормального розподілу.
3. Відхилення від нормального розподілу. Умови, які впливають на розподіл: вибірка; засоби вимірювання; спеціальні фактори.
4. Проблеми вимірювання ступеня змінюваності

Основні поняття: розподіл індивідуальних відмінностей, нормальний розподіл, відхилення від нормального розподілу, асиметричний розподіл, вибірка, засоби вимірювання, спеціальні засоби, гіпотеза J-кривої соціальної конформності, стандартне відхилення, вимірювання центральної тенденції.

Практичне завдання

Мета практичного завдання:

- **формування компетентності:** здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації.
- **формування програмних результатів навчання:** критично використовувати засвоєні теоретичні знання для проведення практичної роботи.

Сплануйте соціально-психологічне дослідження чи дослідження розвитку пізнавальних процесів, за результатами якого можна побудувати графік розподілу частот. Змоделюйте результати дослідження, представте їх у вигляді графіку.

Чи є це графік нормального розподілу?

Що на це вказує?

Якщо графік містить відхилення від нормального розподілу, встановіть, які фактори, можливо, на це вплинули.

Схема аналізу:

1. Предмет соціально-психологічного дослідження.
2. Графік розподілу результатів дослідження.
3. Аналіз графіку розподілу, виокремлення причин можливих відхилень від нормального розподілу.

Критерії оцінки відповіді:

- відповідність якісних та кількісних показників змодельованого дослідження;
- конкретність у визначенні чинників відхилення від графіку нормального розподілу даних.

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати питання та основні поняття	2 години
Виконати практичне завдання	6 годин

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. – М., 2001.
2. Кондрашихина О.А. Дифференциальная психология. – К., 2009.
3. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М., 2006.
4. Нартова-Бочавер С.К. Дифференциальная психология. – М., 2003.
5. Палій А.А. Дифференціальна психологія. – К., 2010.

Завдання до підсумкової модульної роботи

I. Тестові завдання (оцінюються від 0 до 20 балів).

Студенти відповідають на тестові завдання, які стосуються основних понять модулю. Ці поняття розглядалися на лекціях, практичних та лабораторних заняттях.

II. Теоретичні завдання (оцінюються від 0 до 30 балів).

Студенти відповідають на теоретичні питання, які розглядалися на лекційних та практичних заняттях.

III. Професійно-орієнтоване завдання (оцінюються від 0 до 50 балів).

Студенти виконують практичне завдання, яке виносить на лабораторне заняття.

Модуль 2
ВПЛИВ БІОПСИХІЧНИХ ФАКТОРІВ НА
РОЗВИТОК ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

ТЕМА 4. ВПЛИВ СПАДКОВОСТІ І СЕРЕДОВИЩА НА ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ

Лекція 3

ФОРМАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ВІДМІННОСТІ ІНДИВІДА

1. Історико-психологічний аналіз психобіологічних чинників розвитку індивідуальності
2. Взаємодія факторів спадковості і середовища у становленні індивідуальності
3. Міжіндивідуальні фактори психологічних відмінностей
4. Індивідуальні відмінності психічних процесів
5. Індивідуальні відмінності інтелекту та когнітивних стилів

ТЕМА 5. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Лекція 4

ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1. Історико-психологічний аналіз проблеми темпераменту
2. Властивості нервової системи як передумова темпераментальних відмінностей
3. Вікові аспекти розвитку властивостей нервової системи
4. Статеві відмінності у розвитку індивідуальності
5. Сучасні типології темпераменту

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

ТЕМА 4. ВПЛИВ СПАДКОВОСТІ І СЕРЕДОВИЩА НА ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ

Практичне заняття 3 ВПЛИВ СПАДКОВОСТІ І СЕРЕДОВИЩА НА РОЗВИТОК ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Мета: ознайомлення студентів з особливостями взаємодії біологічно-спадкових і соціально-набутих чинників розвитку індивідуальності.

Професійна спрямованість: уміння визначати межі впливу генетичного і соціального чинників на розвиток індивідуальності.

План

1. Фактор спадковості як обмежуюча умова розвитку організму.
2. Поняття оточуючого середовища та його вплив на формування індивідуальності.
3. Взаємовплив спадковості і середовища.
4. Найбільш поширені помилкові стереотипи щодо впливу спадковості і середовища.
5. Поведінка, що не є результатом навчання
6. Специфіка статевої диференціації.

Основні поняття: спадковість, однайцеві близнюки, гени, хромосоми, пренатальне середовище, соціальне середовище, структурні характеристики поведінки, функціональні характеристики поведінки, тропізми, рефлекс, інстинкт.

Опрацювати статтю: Голубева Э.А. Некоторые направления и перспективы исследования природных основ индивидуальных различий // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 16-28.

Практичне завдання

Мета практичного завдання:

- **формування компетентності:** цінування та повага різноманітності та мультикультурності.
- **формування програмних результатів навчання:** демонструвати розуміння закономірностей та особливостей розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань.

Сформулюйте предмет свого курсового дослідження. Виділіть фактори спадковості і середовища, які впливають на формування індивідуальних або групових психологічних відмінностей.

Альтернативні теми психологічного дослідження*:

- Акцентуація характеру і стиль саморегуляції навчальної діяльності студентів-психологів
- Індивідуально-типологічні особливості стильової саморегуляції студентів із різним рівнем успішності
- Гендерні особливості структури мотиваційної сфери обдарованої особистості
- Взаємодія копінг-стратегій у взаємодії вчителя та учнів
- Вивчення етнічних стереотипів з допомогою проєктивних малюнків
- Соціально-психологічні механізми засвоєння дітьми алкогольної традиції
- Біографічні чинники формування основних життєвих стратегій творчо обдарованої особистості
- Біографічні чинники описів українського національного характеру в повістях В.Г. Короленка
- Соціальна дезадаптованість творчо обдарованих дітей в оповіданнях Івана Франка «Малий Мирон» та «Грицева шкільна наука» (психобіографічний аналіз)
- Вплив стосунків з батьками на розвиток творчої спрямованості С.П. Корольова
- Розвиток довільної пам'яті молодших школярів на уроках читання
- Динаміка психічних станів молодших школярів у навчальній діяльності

Схема аналізу:

1. Предмет психологічного дослідження.
2. Ймовірні фактори спадковості і середовища, які визначають характер формування психологічного феномену.

Критерії оцінки відповіді:

- чіткість та повнота сформульованих факторів розвитку;
- ступінь узгодженості та системності факторів розвитку.

Контрольні питання:

1. Проаналізуйте особливості впливу спадковості на інтелектуальний розвиток індивіда в ситуації відмінного соціального оточення.
2. Яким чином взаємодіють між собою спадковість і соціальне середовище при формуванні особистісної тривожності, підвищеного рівня агресивності, сексуальної орієнтації.
3. опишіть можливі наслідки впливу на поведінку минулого досвіду в ситуації вчинення тяжкого злочину.

* Темі запропоновано за джерелом: Музика О.Л. Курсові роботи з психології: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 104 с.

4. *Опишіть біологічні і соціально-психологічні чинники статевої диференціації індивідів.*

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати питання	1 година
▪ опрацювати основні поняття та статтю	1 година
▪ виконати практичне завдання	1 година
▪ дати відповіді на контрольні питання	1 година

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. – М., 2001.
2. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб., 2001.
3. Кондрашихина О.А. Дифференциальная психология. – К., 2009.
4. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М., 2006.
5. Нартова-Бочавер С.К. Дифференциальная психология. – М., 2003.
6. Небылицын В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий. – М., 1976.
7. Палій А.А. Диференціальна психологія. – К., 2010.
8. Русалов В.М. Биологические основы индивидуально-психологических различий. – М., 1979.
9. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М., 1961.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

10. Акинщикова Г.И. Соматическая и психофизиологическая организация человека. – Л., 1977.
11. Ананьев Б.Г. Человека как предмет познания. – СПб., 2002.
12. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб., 2006.
13. Кон И.С. Введение в сексологию. – М., 1989.
14. Кон И.С. Лунный свет на заре. Лики и маски однополой любви. – М., 1998.
15. Левонтин Р. Человеческая индивидуальность: наследственность и среда. – М., 1993.
16. Равич-Щербо И.В. Исследование природы индивидуальных различий методом близнецов // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М., 1982.
17. Социальные и биологические факторы развития человека // Вопросы философии. – 1972. – № 9.

ТЕМА 5. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Практичне заняття 4
ТИПОЛОГІЯ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Мета: ознайомлення з основними типологіями темпераменту.

Професійна спрямованість: уміння визначати індивідуальні відмінності індивіда на рівні властивостей нервової системи.

План

1. Конституціональні теорії темпераменту.
 - Типологія Е. Кречмера.
 - Типологія У. Шелдона.
2. Вчення І.П. Павлова про чотири типи темпераменту.
3. Психологічні теорії темпераменту.
 - Типологія К.Г. Юнга.
 - Уявлення про темперамент Г. Айзенка.
 - Акцентуації темпераменту по К. Леонгарду.
4. Властивості нервової системи як альтернатива типу ВНД у теорії Теплова-Небиліцина.
5. Структура темпераменту в теорії В.М. Русалова.

Основні поняття: тип темпераменту, флегматик, холерик, сангвінік, меланхолік, астеник, пікнік, атлетик, дипластик, шизотимик, циклотимик, ендоморфний тип, мезоморфний тип, ектоморфний тип, вісцеротоник, соматотоник, церебротоник, властивості нервової системи, екстравертований мислительний тип, екстравертований емоційний тип, екстравертований сенсорний тип, екстравертований інтуїтивний тип, інтровертований мислительний тип, інтровертований емоційний тип, інтровертований сенсорний тип, інтровертований інтуїтивний тип, нейротизм, психотизм, гіпертимний тип, дистимічний тип, афективно-лабільний тип, афективно-екзальтований тип, перша сигнальна система, друга сигнальна система, художній тип, мислительний тип, змішаний тип, баланс нервових процесів, сила нервової системи, рухливість нервових процесів.

Опрацювати статті:

- Белоусов В.В. Функциональная роль типа темперамента в индивидуальной и совместной деятельности людей // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 102-106.
- Русалов В.М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 19-32.

Практичне завдання

Мета практичного завдання:

- **формування компетентності:** здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації.
- **формування програмних результатів навчання:** демонструвати розуміння закономірностей та особливостей розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань.

Спираючись на концептуальні погляди Е. Кречмера, У. Шелдона, І.П. Павлова, К.Г. Юнга, Г. Айзенка та К. Леонгарда, визначте, до якого типу темпераменту належать наступні літературні персонажі Ф.М. Достоевського: Родіон Раскольников, князь Мишкін, Николай Ставрогін, Іван Карамазов, Степан Верховенський, Соня Мармеладова та інші? Оберіть одного персонажа.

Схема аналізу:

1. Тип темпераменту літературного персонажу у відповідності з кожною концепцією темпераменту.

Критерії оцінки відповіді:

- правильність у визначенні типу темпераменту.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте спільні та відмінні положення в конституційних і психологічних типологіях темпераменту.
2. Зробіть темпераментальний аналіз героїв відомих казок, мультфільмів, художніх фільмів (на власний смак).
3. Проаналізуйте причини того, чому на сучасному етапі розвитку психології вчені не схильні досліджувати темпераментальні відмінності і зосереджуються на відмінностях у розвитку властивостей нервової системи?

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати питання	1 година
▪ опрацювати основні поняття та статті	1 година
▪ виконати практичне завдання	1 година
▪ дати відповіді на контрольні питання	1 година

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. – М., 2001.
2. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб., 2001.
3. Кондрашихина О. А. Дифференциальная психология. – К., 2009.

4. *Либин А.В.* Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М., 2006.
5. *Нартова-Бочавер С.К.* Дифференциальная психология. – М., 2003.
6. *Небылицын В.Д.* Психофизиологические исследования индивидуальных различий. – М., 1976.
7. *Палій А.А.* Дифференціальна психологія. – К., 2010.
8. *Русалов В.М.* Биологические основы индивидуально-психологических различий. – М., 1979.
9. *Теплов Б.М.* Проблемы индивидуальных различий. – М., 1961.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

10. *Акинщикова Г.И.* Соматическая и психофизиологическая организация человека. – Л., 1977.
11. *Кречмер Э.* Строение тела и характер // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М., 1982.
12. *Кречмер Э.* Строение тела и характер. – М., 1995.
13. *Леонгард К.* Акцентуированные личности. – К., 1981.
14. *Павлов І.П.* Двадцятирічний досвід об'єктивного вивчення вищої нервової діяльності (поведінки) тварин. – К., 1953.

ТЕМА 4. ВПЛИВ СПАДКОВСТІ І СЕРЕДОВИЩА НА ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ

Лабораторне заняття 2-4
МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ТИПОЛОГІЧНИХ
ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ
ВЛАСТИВОСТЕЙ НЕРОВОЇ СИСТЕМИ

Мета: ознайомлення студентів з особливостями дослідження типологічних відмінностей, що зумовлюють рівень працездатності та успішності професійної діяльності.

Професійна спрямованість: формування навичок дослідження типологічних особливостей нервової системи за допомогою методики експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками (теппінг-тест) Є.П. Ільїна.

План:

1. Сила нервової системи: як реактивність, як витривалість.
2. Рухливість – інертність і лабільність нервових процесів.
3. Баланс нервових процесів.
4. Статевовікові особливості прояву властивостей нервової системи: зміна сили нервової системи; зміна рухливості нервової системи; зміна балансу нервової системи.
5. Спостереження й опитування при дослідженні властивостей нервової системи.

Основні поняття: сила нервових процесів, рухливість нервових процесів, лабільність нервових процесів, баланс нервових процесів, інертність нервових процесів.

Професійно-орієнтоване завдання.

На лабораторному занятті № 2 студенти виконують етап первинного аналізу проблеми.

На лабораторному занятті № 3 студенти виконують планово-підготовчий етап та етап практичної роботи професійно-орієнтованого завдання.

На лабораторному занятті № 4 студенти виконують звітно-підсумковий етап та етап самоаналізу і групової рефлексії професійно-орієнтованого завдання.

Мета професійно-орієнтованого завдання:

- **формування компетентності:** знати категоріальний лад психології; здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації.
- **формування програмних результатів навчання:** демонструвати розуміння закономірностей та особливостей розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань; рефлексувати та критично оцінювати достовірність одержаних результатів психологічного дослідження, формулювати аргументовані висновки; володіти методами науково-психологічних досліджень, навичками проведення діагностичних вимірів у розвитку особистості.

Критерії оцінки відповіді:

- виконання поставлених завдань;
- чіткість та конкретність відповіді.

Тексти професійно-орієнтованих завдань

▪ Ви працюєте психологом у приватній організації. До Вас звернувся керівник банківської установи: «Слабке місце кількох наших відділень – оператори, які працюють з кредитами. Вони надто м'які, невимогливі та неухважні щодо тих, кому надають можливість отримати кредит у нашому банку. Звичайний відсів працівників приносить нам збитки не лише пов'язані з їхнім навчанням, але й з тими кредитними договорами, які вони встигають укласти. Чи не могли би Ви допомогти нам підібрати щонайменше трьох ефективних працівників із числа претендентів, яких ми надамо?».

Схема аналізу:

1. Сформулюйте проблему у психологічних термінах (підберіть літературу, проаналізуйте власний досвід у виконанні за-

вдання, сформулюйте проблемні моменти та шляхи їх усунення, складіть детальний план роботи психолога).

2. Вивчіть типологічні та індивідуальні психологічні відмінності претендентів на посаду оператора кредитного відділу банку. В ході дослідження скористайтеся методикою експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками Є.П. Ільїна. Результати представте у формі графіків зміни максимального темпу рухів руки та індивідуального профілю особистості на прикладі претендентів, які підходять на посаду. Встановіть, який тип нервової системи може сприяти успішній діяльності.
3. Змодельуйте фрагмент консультативної бесіди з керівником банківської установи, де Ви повідомляєте результати дослідження і надаєте рекомендації.
4. Здійсніть самоаналіз та підсумкову рефлексію виконання Вами професійно-орієнтованого завдання та складіть програму саморозвитку.

▪ До психолога звернувся один з адміністраторів форекс-компанії: «Ми набрали працівників, які забезпечують цілодобову онлайн-підтримку наших клієнтів, які займаються трейдерською діяльністю. Це передбачає швидко та компетентну відповідь на питання клієнтів. Після отримання допомоги наші клієнти оцінюють рівень такої допомоги. Виявилось, що певна кількість наших працівників оцінюється не на належному рівні: б'ються з відповідями (а це інколи приносить фінансові збитки клієнтам), дають неточну відповідь, не здатні порозумітися з клієнтами, інколи взагалі впродовж трьох годин не надавали консультації (можливо, спали чи займалися власними справами). Ми вже звільняли їх, набирали нових, але ця робота плинна. Нам хотілося би набрати таких працівників, які менше відволікалися би, менше втомлювались».

▪ До психолога звернувся директор приватної типографії: «Не можу збагнути, чому одні працівники працюють нормально, а інші допускають багато помилок під час набору тексту та його форматування? Останнього разу ми взагалі втратили найкращого клієнта, тому що надрукували з помилками його візитівки. Чому мої працівники працюють по-різному і що можна зробити в цій ситуації?».

▪ До психолога звернувся начальник охоронної структури: «Впродовж останніх кількох тижнів у нашому місті було скоєно три спроби пограбування банківських установ. І хоча грабували поки що саме ті установи, де відсутня постійна охорона, ми все ж намагаємося підвищувати професіоналізм наших охоронців: частіше проводимо додаткові інструктажі, впроваджуємо нові іспити, однак результати як на мене отримали протилежні: вони виглядають втомленими, почастишали нервові зриви, деякі навіть зловживають алкогольними напоями, відволікаються з об'єкту охорони. Допоможіть зрозуміти причини цього явища».

- До психолога звернувся керівник приватної фірми, що займається міськими перевезеннями пасажирів, з проблемою підбору водіїв: «Ми займаємося перевезеннями вже третій рік. Закупили нові автобуси, сподіваючись, що за рахунок цього зможемо підвищити пасажиропотік. Однак несподівано зіткнулися з проблемою плинності кадрів. Можливо, впливає неспроможність водіїв працювати в умовах підвищеної напруги: у них щільний графік роботи, часто виникають конфлікти з пасажирами, та й складна ситуація на автошляхах додає виснаження. Допоможіть підібрати працівників, які б могли тривалий час працювати у таких несприятливих умовах».
- До психолога звернувся керівник фірми, що займається автоперевезеннями, з проблемою підбору водіїв: «Окремі наші водії часто допускають помилки в обрахунках здачі пасажирам, що є підставою для їх частого звільнення. Принаймні нічим іншим ми не можемо пояснити їхню фінансову звітність, якщо не брати до уваги банальні крадіжки. Зрозуміло, що причиною помилок може бути щільний графік роботи, конфлікти з пасажирами, та й складна ситуація на автошляхах додає виснаження. Допоможіть підібрати працівників, які б могли тривалий час працювати у таких несприятливих умовах».
- До шкільного психолога звернувся вчитель алгебри та геометрії, що має емоційно-методичний стиль роботи: «У 9-А класі є ряд невстигаючих учнів з алгебри та геометрії, які на інших предметах мають вищі учбові показники. Це питання уже підіймалося на батьківських зборах і навіть на педагогічній раді. Я розмовляв з цими учнями: вони скаржаться, що швидко втомлюються, у них болить голова під час виконання домашнього завдання. Я не знаю, чи цьому можна вірити, оскільки на уроках вони постійно відволікаються, розмовляють, займаються своїми справами. З іншого боку, я не можу зменшити навчальне навантаження, бо вони не отримають мінімуму знань, що вимагається освітньою програмою. Допоможіть розібратися в цій ситуації. Можливо, мені потрібно щось змінити у своїй роботі?»
- До шкільного психолога звернувся завуч із виховної роботи: «Я помітила, що ряд учителів під час наради директора чи на педагогічних радах поведуться гірше за учнів. Вони дозволяють собі перевіряти зошити, заповнювати журнали, розмовляють з колегами, сміються. Ми вже втомилися давати зауваження. Натомість вони не чують того, про що йдеться на нарадах, а потім виникають проблеми при виконанні розпоряджень, перепитують у мене, що і як треба робити. Я вже іноді не стримуюсь. Й останнього разу нагрубила заслуженій вчительці. Допоможіть зрозуміти причини таких порушень поведінки й порадьте, що робити в цій ситуації. Здається, наші адміністративні методи не діють».
- До шкільного психолога звернувся вчитель фізичної культури: «У кожному класі є учні, які мають низькі бали, проте, як з'ясовується, вони є відмінниками. Тому на мене тиснуть і класні керівники, й окремі вчителі-предметники, в яких вони виграють олімпіади, а останнім ча-

сом і батьки, щоб я ставив їм незаслужені високі бали. Я не можу сказати, що вони не стараються. Однак об'єктивні показники лишаються низькими. Я це пов'язую з тим, що вони повільніше реагують на сигнали про початок вправи, із запізненням починають бігти тощо. Може, я щось не так пояснюю, неправильно відпрацьовую певні навички. Допоможіть зрозуміти, чому так трапляється, щоб я знав, що відповідати батькам».

▪ До психолога звернувся декан історичного факультету: «Ми підбираємо на посаду лаборантів двох працівників. Перед лаборантами стоять завдання заповнювати й систематично оновлювати електронну базу факультету. Минулого року ми почали виконувати цю роботу, однак зіштовхнулися з тим, що під час її виконання допускається велика кількість технічних помилок, які згодом зумовили чимало проблем. Допоможіть нам підібрати таких працівників, які допускатимуть мінімум помилок».

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати питання та основні поняття	2 години
▪ виконати професійно-орієнтоване завдання	4 години

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Мазяр О.В.* Особливості роботи над професійно-орієнтованим завданням з курсу «Диференційна психологія» // Професійно-орієнтовані завдання з психології. / В.В. Горбунова [та ін.]; за ред. О.Л. Музики. – Житомир, 2010.
2. *Небылицын В.Д.* Психофизиологические исследования индивидуальных различий. – М., 1976.
3. *Палій А.А.* Диференціальна психологія. – К., 2010.
4. *Русалов В.М.* Биологические основы индивидуально-психологических различий. – М., 1979.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

5. *Акинщикова Г.И.* Соматическая и психофизиологическая организация человека. – Л., 1977.
6. *Ильин Е.П.* Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб., 2006.
7. *Левонтин Р.* Человеческая индивидуальность: наследственность и среда. – М., 1993.
8. Социальные и биологические факторы развития человека // Вопросы философии. – 1972. – № 9.

Тема для самостійного опрацювання

**Тема 6. ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Мета: ознайомлення студентів із диференціально-психологічними аспектами навчальної діяльності.

Професійна спрямованість: уміння виявляти типологічні відмінності у навчальній діяльності.

План

1. Типологічні особливості і успішність навчальної діяльності.
2. Пізнавальні стилі в учбовій діяльності.
3. Стилi педагогічної діяльності:
 - емоційно-імпрровізаційний;
 - емоційно-методичний;
 - розмірковуюче-імпрровізаційний;
 - розмірковуюче-методичний.
4. Стилi спілкування і керівництва вчителями учнів:
 - авторитарний;
 - демократичний;
 - ліберальний.
5. Психолого-педагогічні особливості опитування учнів вчителями з різними стилями керівництва.

Основні поняття: стилі педагогічної діяльності, емоційно-імпрровізаційний тип, емоційно-методичний тип, розмірковуюче-імпрровізаційний тип, розмірковуюче-методичний тип, авторитарний стиль, демократичний стиль, ліберальний стиль, диференційна психологія навчання, шкільна успішність.

Опрацювати статті:

- Маркова А.К., Никонова А.Я. Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 40-47.
- Чебыкин А.Я. Проблема эмоциональной регуляции учебно-познавательной деятельности учащихся // Вопросы психологии. – 1987. – № 6. – С. 42-46.

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати питання та основні поняття	1 година
▪ опрацювати статті	1 година

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб., 2001.
2. Кондрашихина О.А. Дифференциальная психология. – К., 2009.

3. *Нартова-Бочавер С.К.* Дифференциальная психология. – М., 2003.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

4. *Выготский Л.С.* Педагогическая психология / [под ред. В.В. Давыдова]. – М., 1991.
5. *Гинецинский В. И.* Индивидуальность как предмет педагогической антропологии / В. И. Гинецинский // Советская педагогика. – 1991. – № 9.
6. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / [під ред. Проколієнко Л.М.; упор. Андрієвська В.В., Балл Г.О., Губко О.Т., Проскура О.В.]. – К., 1989.
7. *Тальзина Н.* Способности и обучение // Семья и школа. – 1990. – № 8.
8. *Холодная М.А.* Когнитивные стили: О природе индивидуального ума : учеб. пособие. – М., 2002.
9. *Шкуратова И.П.* Когнитивный стиль и общение. – Ростов н/Д., 1994.

ЗАВДАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ МОДУЛЬНОЇ РОБОТИ

I. Тестові завдання (оцінюються від 0 до 20 балів).

Студенти відповідають на тестові завдання, які стосуються основних понять модулю. Ці поняття розглядалися на лекціях, практичних та лабораторних заняттях.

II. Теоретичні завдання (оцінюються від 0 до 30 балів).

Студенти відповідають на теоретичні питання, які розглядалися на лекційних та практичних заняттях.

III. Професійно-орієнтоване завдання (оцінюються від 0 до 50 балів).

Студенти виконують професійно-орієнтоване завдання, яке виносилося на лабораторні заняття.

Модуль 3
ВПЛИВ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ФАКТОРІВ НА
РОЗВИТОК ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

ТЕМА 7. ОСОБИСТІСТЬ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Лекція 5. ЗМІСТОВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ
ОСОБИСТОСТІ

1. Історико-психологічний аналіз проблеми характеру
2. Структура характеру
3. Типологія характерів
4. Особистісні відмінності
5. Здібності та обдарованість у структурі індивідуальності

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

ТЕМА 7. ОСОБИСТІСТЬ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Практичне заняття 6. ТИПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ

Мета: ознайомлення студентів з основними типологічними моделями характеру і типологічними підходами у психології особистості.

Професійна спрямованість: уміння інтерпретувати поведінкові особливості у відповідності з основними типологічними моделями характеру та основними концепціями особистості.

План:

1. Типологічний підхід у психології характеру:
 - Типологічна модель О.Ф. Лазурського.
 - Типологічна модель Е. Фромма.
 - Типологічна модель Е. Шостром.
 - Типологічна модель К. Леонгарда.
 - Типологічна модель О.Є. Лічко.
 - Типологічна модель П.Б. Ганнушкіна.
 - Психологічні типологічні моделі.
2. Типологічна модель у психології особистості:
 - Концепція особистісних рис (Г. Олпорт, Г. Айзенк).

- Теорії особистісних факторів (Р. Кеттелл, Модель Великої П'ятірки).
3. Формально-динамічна модель особистості.
 4. Інтра- та інтеріндивідуальний статус особистості.
 5. Проблема слабкості індивідуальних відмінностей

Основні поняття: акцентуація характеру, гіпертимний тип, дистимічний тип, афективно-лабільний тип, афективно-екзальтований тип, шизоїдний тип, епілептоїдний тип, сенситивний тип, психастенічний тип, циклоїдний тип, лабільний тип, астеноневротичний тип, істероїдний тип, нестійкий тип, конформний тип, рецептивна орієнтація, експлуаторська орієнтація, ринкова орієнтація, накопичувальна орієнтація, маніпулятивні характеристики, конституційно-депресивні, конституційно-збудливі, циклотимики, емотивно-лабільні психопати, оральний характер, мазохистський характер, істероїдний характер, фалічно-нарцисичний характер, шизоїдний характер, риса особистості, диспозиція, факторний аналіз, інтроверт, екстраверт, риси-здібності, динамічні риси.

Практичне завдання

Мета практичного завдання:

- **формування компетентності:** здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації.
- **формування програмних результатів навчання:** демонструвати розуміння закономірностей та особливостей розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань.

Спираючись на концептуальні погляди Е. Фромма, Е. Шостром, К. Леонгарда, О.Є. Лічко, П.Б. Ганнушкіна, визначте, який тип характеру мають наступні літературні персонажі Ф.М. Достоевського: Родіон Раскольников, князь Мишкін, Ніколай Ставрогін, Іван Карамазов, Степан Верховенський, Соня Мармеладова та інші? Оберіть одного персонажа.

Схема аналізу:

1. Тип характеру літературного персонажу у відповідності з кожною концепцією характеру.

Критерії оцінки відповіді:

- правильність у визначенні типу характеру.

Контрольні питання і завдання:

1. Охарактеризуйте основні структурні елементи характеру.
2. Проаналізуйте спільні та відмінні положення у типологічних моделях характеру К. Леонгарда та О.Є. Лічко.

3. Проаналізуйте акцентуації характеру героїв казки А. Мілна «Вінні Пух».
4. Проаналізуйте акцентуації характеру героїв казки О.М. Толстого «Золотий ключик, або Пригоди Буратіно».
5. Опишіть основні теорії особистісних факторів.
6. У чому полягає слабкість вимірювання індивідуальних відмінностей?

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати питання	2 години
▪ опрацювати основні поняття	1 година
▪ опрацювати контрольні питання і завдання	1 година

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Дифференціальна психологія. Індивідуальні та групові відмінності в поведінці. – М., 2001.
2. Кондрашихина О.А. Дифференціальна психологія. – К., 2009.
3. Либін А.В. Дифференціальна психологія: на перетині європейських, російських та американських традицій. – М., 2006.
4. Нартова-Бочавер С.К. Дифференціальна психологія. – М., 2003.
5. Палій А.А. Дифференціальна психологія. – К., 2010.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

6. Асмолов А.Г. Психологія особистості. Принципи загальнопсихологічного аналізу. – М., 1990.
7. Ильенков Э.В. Что такое личность? // Психология личности: тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря]. – М., 1982.
8. Ковалёв А.Г. Психология личности. – М., 1969.
9. Крутецкий В.А. Проблемы характера в трудах советских психологов // Вопросы психологии. – 1957. – № 6.
10. Лазурский А.Ф. Классификация личностей // Психология индивидуальных различий: Тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М., 1982.
11. Левитов Н.Д. Проблема характера в современной психологии // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М., 1982.
12. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К., 1981.
13. Мейли Р. Черты личности // Психология личности: тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М., 1982.
14. Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров. – Самара, 1998.
15. Шостром Э. Анти-Карнеги; Карнеги Д. Прихоти удачи. – Мн., 2004.

ТЕМА 8. ЗДІБНОСТІ У СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

**Практичне заняття 7. ЗДІБНОСТІ ТА
ОБДАРОВАНІСТЬ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

Мета: поглиблення й уточнення знань студентів про проблеми вимірювання здібностей та обдарованості.

Професійна спрямованість: формування первинних умінь дослідження здібностей та обдарованості.

План

1. Поняття обдарованості, таланту і геніальності.
2. Схильність до певного виду діяльності.
3. Загальні і спеціальні здібності.
4. Компенсація здібностей.
5. Діяльність як умова вимірювання здібностей та обдарованості.
6. Методи вивчення феномену геніальності:
 - біографічний аналіз;
 - вивчення випадків;
 - статистичне дослідження;
 - історіометрія;
 - аналіз висновків тесту на визначення розумового коефіцієнту;
 - лонгітюдне дослідження.

Основні поняття: задатки, здібності, обдарованість, геніальність, талант, схильність до певного виду діяльності, діяльність, компенсація здібностей.

Опрацювати статтю:

Сизов К.В. Индивидуальный стиль и проблема личностного подхода к способностям // Вопросы психологии. – 1988. – № 2. – С. 160-166.

Контрольні питання і завдання:

1. Проаналізуйте відмінності у змістовому наповненні категорій «задатки», «здібності», «обдарованість», «талант», «геніальність».
2. Охарактеризуйте спільні та відмінні умови формування загальних та спеціальних здібностей.
3. Наведіть відомі приклади компенсації здібностей у розвитку обдарованості.
4. Проаналізуйте основні показники діяльності як критерію вивчення здібностей та обдарованості.
5. Охарактеризуйте основні методи дослідження здібностей, обдарованості та геніальності.

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати основні питання	2 години
▪ опрацювати основні поняття	1 година
▪ опрацювати статтю	1 година

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. – М., 2001.
2. Кондрашихина О.А. Дифференциальная психология. – К., 2009.
3. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М., 2006.
4. Нартова-Бочавер С.К. Дифференциальная психология. – М., 2003.
5. Палій А.А. Дифференціальна психологія. – К., 2010.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

6. Гальтон Ф. Наследственность таланта. Её законы и последствия. – М., 1996.
7. Голубева Э.А. Способности. Личность. Индивидуальность: [биосоциальная природа человека]. – Дубна, 2005.
8. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб., 2002.
9. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир, 2006.
10. Кульчицкая Е.И. Одарённость: природа и сущность // Обдарована дитина. – 2002. – № 1.
11. Кульчицкая Е.И. Сирень одаренности в саду творчества. – Житомир, 2008.
12. Моляко В.А. Психология детской одарённости. – К., 1995.
13. Музыка О.Л. Развитие способностей та обдарованості в процесі вікового розвитку особистості // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості та обдарованості: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. В.О. Моляко. – Житомир, 2007. – Т. 12. – Вип. 2.
14. Платонов К.К. Проблема способностей. – М., 1972.
15. Семенова Р.О. Обдарованість як проблема сучасної освіти // Актуальні проблеми психології: Психологія обдарованості: збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка та Р.О. Семенової. – Т. 6. – Вип. 5. – Житомир, 2010.
16. Сикорский И.А. Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов. – К., 1912.
17. Холодная М.А. Эволюция интеллектуальной одаренности от детства к взрослости: эффект инверсии развития // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 5.
18. Шадриков В.Д. Деятельность и способности. – М., 1994.
19. Штерн В. Одарённость детей и подростков. – Харьков, 1926.

ТЕМА 7. ОСОБИСТІСТЬ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Лабораторне заняття 5-7
ФАКТОРНА МОДЕЛЬ ОСОБИСТОСТІ

Мета: ознайомлення студентів із методами діагностики особистісних відмінностей.

Професійна спрямованість: формування навичок виявлення базових факторів рис особистості за допомогою методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С).

Професійно-орієнтоване завдання.

На лабораторному занятті № 5 студенти виконують етап первинного аналізу проблеми професійно-орієнтованого завдання.

На лабораторному занятті № 6 студенти виконують планово-підготовчий етап та етап практичної роботи професійно-орієнтованого завдання.

На лабораторному занятті № 7 студенти виконують звітно-підсумковий етап та етап самоаналізу та групової рефлексії професійно-орієнтованого завдання.

Мета професійно-орієнтованого завдання:

- **формування компетентності:** знати категоріальний лад психології; здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації.
- **формування програмних результатів навчання:** демонструвати розуміння закономірностей та особливостей розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань; рефлексувати та критично оцінювати достовірність одержаних результатів психологічного дослідження, формулювати аргументовані висновки; володіти методами науково-психологічних досліджень, навичками проведення діагностичних вимірів у розвитку особистості.

Критерії оцінки відповіді:

- виконання поставлених завдань;
- чіткість та конкретність відповіді.

Тексти професійно-орієнтованих завдань

▪ Ви працюєте психологом у приватній організації. До Вас звернувся один із керівників «Нової Пошти» в області: «Ми хочемо вигідно вирізнятися на тлі інших компаній, які займаються доставкою документів, кореспонденції, вантажів. З логістичної точки зору, ми досягли значних успіхів. Але існують проблеми з підбором кадрів. Ми помітили, що особливо у передсвятковий час суттєво зростає кількість скарг клієн-

тів, непорозумінь. Скарги стосуються не стільки логістичних проблем, скільки спілкування. Замість того, щоби вибачитись за неякісні послуги (відправка посилки в інше відділення, пошкодження вантажу) наші оператори вдаються до безпідставної полеміки, а подекуди образ клієнтів. Виходить, що ми недалеко пішли від рівня обслуговування звичайної пошти. Допоможіть розібратися, чи це є проблема з кадрами чи з організацією самої роботи, оскільки така ситуація проявляється у багатьох відділеннях».

Схема аналізу:

1. *Сформулюйте проблему у психологічних термінах (підберіть літературу, проаналізуйте власний досвід у виконанні завдання, сформулюйте проблемні моменти та шляхи їх усунення, складіть детальний план роботи психолога).*
2. *Вивчіть індивідуальні психологічні відмінності працівників «Нової Пошти», які найчастіше потрапляють у конфліктні ситуації. В ході дослідження скористайтеся методикою багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С). Результати представте у формі індивідуального профілю особистості на прикладі окремих працівників. Встановіть, які особистісні фактори можуть зумовлювати підвищену конфліктність працівників.*
3. *Змодельуйте фрагмент консультативної бесіди з керівником компанії, де Ви повідомляєте результати дослідження і надаєте рекомендації.*
4. *Здійсніть самоаналіз та підсумкову рефлексію виконання Вами професійно-орієнтованого завдання та складіть програму саморозвитку.*

▪ Ви працюєте психологом у міському відділі освіти. До Вас звернувся керівник міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді: «На посаду я заступив півроку тому. Майже одразу стикнувся з проблемою професійної байдужості рядових працівників. Вони досить часто не відгукуються на звернення інвалідів, малозабезпечених сімей. Ми, звісно, не завжди можемо здійснити реальну фінансову чи матеріальну допомогу, однак з їхнього боку я не бачу навіть намагань розібратися у суті справи. На своє виправдання вони говорять: «Все одно держава нічим не допоможе!». Допоможіть розібратися, звідки таке ставлення до своїх обов'язків, адже вони знали, що робота полягає у наданні допомоги? Можливо, тоді я зможу знайти правильні слова для них».

▪ Ви працюєте психологом у міському відділі освіти. До Вас звернувся керівник благодійної організації «Я – мама!» з проханням: «Нашій організації лише два роки. Про нас все більше дізнаються у місті, а тому з'являється більше проектів. В основному реалізовувати наші проекти допомагають студенти педагогічного університету, але їх теж тре-

ба навчити тим формам роботи, з якими вони незнайомі. Ми стикнулися з тим, що вміти проводити певну роботу і пояснювати, як це треба робити, нетотожні уміння. Чи не могли би Ви допомогти нам обрати працівника з розвинутими педагогічними якостями, щоби він став успішним тренером. Ми плануємо здійснювати відбір претендентів на цю вакантну посаду серед студентів-випускників, які раніше нам допомагали».

▪ Ви працюєте психологом у приватній організації. До Вас звернувся керівник банківської установи: «Слабке місце кількох наших відділень – оператори, які працюють з кредитами. Вони надто м'які, невимогливі та неухважні щодо тих, кому надають можливість отримати кредит у нашому банку. Звичайний відсів працівників приносить нам збитки не лише пов'язані з їхнім навчанням, але й з тими кредитними договорами, які вони встигають укласти. Чи не могли би Ви допомогти нам підібрати щонайменше трьох ефективних працівників із числа претендентів, яких ми запропонуємо?».

▪ Ви працюєте психологом у психологічній службі вишу. До Вас звернувся завідувач кафедри іноземної мови: «Для підвищення ефективності роботи кафедри ми традиційно роздаємо доручення викладачам. Але вже який рік не можемо обрати ефективного організатора фахової практики. Організатор повинен швидко та якісно взаємодіяти з великою кількістю студентів і викладачів, домовлятися за місце проходження практики, розширяти бази практик, що досить важливо для перекладацької діяльності. Але важко знайти людину, яка вміла би домовлятися, організовувати і документально супроводжувати проходження практики. Допоможіть виявити таку особу на нашій кафедрі».

▪ Ви працюєте психологом однієї з міських шкіл. До вас звернувся завуч із виховної роботи: «Ми плануємо поставити на якісно вищий рівень роботу шкільного самоврядування. Попередні спроби були не зовсім вдалимими. Ми шукаємо ініціативних учнів, які будуть щиро цікавитися проблемами школи, пропонуватимуть альтернативні нестандартні шляхи їх вирішення. Але, як з'ясувалось, лише на етапі виборів школярі розробляли цікаві проекти, отримували гарні рекомендації від класних керівників, але потім не могли їх реалізувати. Допоможіть підібрати учнів із вищезазначеними характеристиками».

Завдання для самостійної роботи

▪ виконати професійно-орієнтоване завдання	6 годин
--	---------

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. – М., 2001.
2. Кондрашихина О.А. Дифференциальная психология. – К., 2009.
3. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М., 2006.

4. Мазяр О.В. Особливості роботи над професійно-орієнтованим завданням з курсу «Диференційна психологія» // Професійно-орієнтовані завдання з психології / В.В. Горбунова [та ін.]; за ред. О.Л. Музики. – Житомир, 2010.
5. Нартова-Бочавер С.К. Дифференциальная психология. – М., 2003.
6. Палій А.А. Дифференціальна психологія. – К., 2010.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

7. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа : учеб. – М., 1990.
8. Ильенков Э.В. Что такое личность? // Психология личности: тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря]. – М., 1982.
9. Ковалёв А. Г. Психология личности. – М., 1969.
10. Крутецкий В. А. Проблемы характера в трудах советских психологов // Вопросы психологии. – 1957. – № 6.
11. Лазурский А.Ф. Классификация личностей // Психология индивидуальных различий: Тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М., 1982.
12. Левитов Н.Д. Проблема характера в современной психологии // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М., 1982.
13. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К., 1981.
14. Мейли Р. Черты личности // Психология личности: тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря]. – М., 1982.
15. Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров. – Самара, 1998.
16. Шостром Э. Анти-Карнеги; Карнеги Д. Прихоти удачи. – Мн., 2004.

Тема для самостійного опрацювання

Тема 9. ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Мета: ознайомлення студентів з основними диференціально-психологічними професійної діяльності.

Професійна спрямованість: розвиток умінь визначати основні стилі й умови успішної професійної діяльності.

План

1. Диференційно-психофізіологічні аспекти становлення професіонала.
2. Монотонна діяльність і типологічні особливості.
3. Стилi професійної діяльності.
4. Вибір професії і тип особистості.
5. Суб'єктивні установки, продуктивність праці й задоволеність працею.

6. Статеві особливості професійної діяльності та кар'єри.

Основні поняття: життєві сценарії, уникнення невдач, інтелектуальна компетентність, каузальна орієнтація, особистісний успіх, орієнтація на успіх, продуктивність праці, професійна компетентність, задоволеність працею, рівень домагань, фактор успіху.

Опрацювати статтю:

Ильин Е.П. *Стиль деятельности: новые подходы и аспекты* // Вопросы психологи. – 1988. – № 6. – С. 85-93.

Завдання для самостійної роботи

▪ опрацювати основні поняття	1 година
▪ опрацювати питання	2 години
▪ опрацювати статтю	1 година

Література

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб., 2001.
2. Кондрашихина О. А. Дифференциальная психология. – К., 2009.
3. Нартова-Бочавер С.К. Дифференциальная психология. – М., 2003.

ЗАВДАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ МОДУЛЬНОЇ РОБОТИ

I. Тестові завдання (оцінюються від 0 до 20 балів).

Студенти відповідають на тестові завдання, які стосуються основних понять модулю. Ці поняття розглядалися на лекціях, практичних та лабораторних заняттях.

II. Теоретичні завдання (оцінюються від 0 до 30 балів).

Студенти відповідають на теоретичні питання, які розглядалися на лекційних та практичних заняттях.

III. Професійно-орієнтоване завдання (оцінюються від 0 до 50 балів).

Студенти виконують професійно-орієнтоване завдання, яке виносилося на лабораторних заняттях.

ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

Лекція 1

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ

*Предмет та завдання
диференціальної психології*

*Філо- та онтогенетичні аспекти
становлення індивідуальності*

*Передумови виокремлення
диференціальної психології*

*Психофізична проблема як
передумова дослідження
індивідуальних відмінностей*

*Методологічні особливості
диференціально-психологічних
досліджень*

ЛЕКЦІЯ 1. ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ

Мета: встановити науковий статус диференціальної психології, зорієнтувати у зовнішніх відносинах з окремими психологічними дисциплінами; накреслити історичну канву розвитку диференціальної психології; поглибити розуміння ієрархічної структури індивідуальності.

Професійна спрямованість: вміння визначати методологічні особливості, планувати та проводити диференціально-психологічні дослідження.

Основні поняття: диференціальна психологія, індивідуальність, індивідуальні відмінності, групові відмінності, структура індивідуальності, психологічні типології, фізіогноміка, закон нормального розподілу (крива Гаусса), субнормальні показники, супернормальні показники, психофізична проблема, концепція психофізичного паралелізму, теорія взаємодії фізичних і психічних явищ, гіпотеза тотожності фізіологічного і психологічного, варіаційне дослідження, кореляційне дослідження, психографічне дослідження, порівняльне дослідження, Q-дані, L-дані, T-дані.

ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Диференціальний (лат. *differentia*) означає «різний», «неоднаковий за різних умов» (*Словник іншомовних слів 2000*). Зазвичай поняття «диференціальний» вживають за необхідності виокремлення з цілого його окремої частини, форми або ступеню прояву певної ознаки.

У психологічній науці диференціюють психічні властивості, явища та процеси, які розгортаються у міжіндивідуальній та міжгруповій площині.

Диференціація, індивідуальна своєрідність притаманна живим істотам навіть на допсихічному рівні. Чим вище в еволюційному ряді вони розташовуються, тим вищий рівень диференціації їм притаманний (*Філософія Герберта Спенсера... 1892*). Вже на фізіологічному рівні диференціація суттєво впливає на індивідуалізацію суб'єкта (наприклад, через діяльність залоз внутрішньої секреції, метаболічні процеси), що, в свою чергу, дарма що непрямо детермінує процеси соціальної адаптації та інтеграції. Диференціальна психологія вивчає характер взаємодії зовнішніх і внут-

рішних чинників, які формують індивідуальність людини, специфіку певної групи.

Якщо *загальна психологія* вивчає закономірності психічного розвитку людини, абстрактно-уніфіковану форму особистості (середньостатистичного суб'єкта), то *диференціальна психологія* досліджує **відмінності, які об'єктивно існують у психічному функціонуванні суб'єкта** (окремого індивіда, групи осіб). Остання зосереджена на виокремленні унікального в особистості, власне на фіксації конкретної особистості, якої в межах загальної психології не існує. На відміну від загальної психології диференціальна виходить на дослідження окремого випадку розвитку особистості та групи осіб.

Для диференціальної психології центральним поняттям є «індивідуальність», яке, втім, може стосуватися не лише унікальності конкретної особи, але й специфічних групових ознак: расових, національних, статевих, вікових, професійних тощо. Поняття «індивідуальність» одночасно інтегрує психологічні ознаки, за якими індивід є схожий з іншими індивідами (типологічні відмінності), але й вирізняється з-поміж них (індивідуальні відмінності).

Диференціальна психологія – це галузь науки, яка вивчає психологічні відмінності між окремими індивідами та групами людей, причини їх виникнення і механізми формування індивідуальності. Диференціальна психологія вивчає **психічні варіації**.

На побутовому рівні люди фіксують насамперед якісні відмінності одне одного. Зазвичай виокремлюють характерологічні риси, чесноти, професійні здібності. Проте такий підхід не дозволяє об'єктивно встановити відмінності у вияві певних психічних феноменів. Поготів суб'єктивна варіація в оцінках є надто помітною, щоби претендувати на об'єктивність. Особливі труднощі виникають, коли оцінюються феномени, що не мають помітних якісних відмінностей. Наприклад, при вивченні індивідуального порогу відчуттів, коли необхідною стає спеціальна апаратура, що здатна фіксувати мінімальні відмінності у результатах.

Предметом диференціальної психології є **об'єктивне кількісне дослідження психологічних відмінностей**. *Об'єктивне* – тому що дослідник покладається не на суб'єктивну оцінку психічного феномена, а на результати стандартизованої валідної діагностичної процедури; *кількісне* – тому що кожен пси-

ЛЕКЦІЯ 1. ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ

хічний феномен можна кількісно поміряти і порівняти з кількісними показниками інших людей чи груп.

Вимогам диференціально-психологічного дослідження відповідають різноманітні тести (наприклад, тести інтелекту, вимірювання пізнавальних процесів), особистісні опитувальники. Вони дозволяють диференціювати людей щодо розвитку інтелекту, окремих пізнавальних процесів, професійно важливих якостей, професійної придатності та відбору, схильності у навчальній діяльності, готовності до спортивних змагань тощо.

Кінцевим результатом диференціально-психологічних досліджень стає розробка *психологічних типологій*, які виокремлюють людей за показниками розвитку психічних станів, психічних процесів, психічних властивостей. Цікаво, що В. Штерн, який 1900 року забезпечив наукову прописку диференціальної психології, виступав проти можливості здійснення типологічного підходу, адже він, на його думку, нівелював саме поняття індивідуальності, унікальності суб'єкта (*Ярошевський 1985*).

Вільям ШТЕРН
(1871-1938)

Ключовою причиною такого заперечення, що зберігає деякі підстави і сьогодні, є труднощі у проведенні демаркаційної лінії між унікальними та спільними (і груповими) якостями в особистісних характеристиках індивіда. Разом із тим, вважається, що саме *типологічний підхід дозволяє виокремлювати особливе в особистості*. Надто у практичній діяльності стає проблематично враховувати всю сукупність унікальних психологічних характеристик в їхній складній нелінійній, багатобогатозначній взаємодії. Типологічний підхід, дарма що демонструє меншу чутливість до всього багатства суб'єктних нюансів та варіативності особистості, показує закономірність у поведінці, емоційних проявах, інтелектуальній діяльності суб'єктів зі схожими психологічними властивостями, а значить дозволяє здійснювати прогнозування психічної активності індивіда. Відтак типологічний підхід стає ніби містком між загальною та диференціальною психологією.

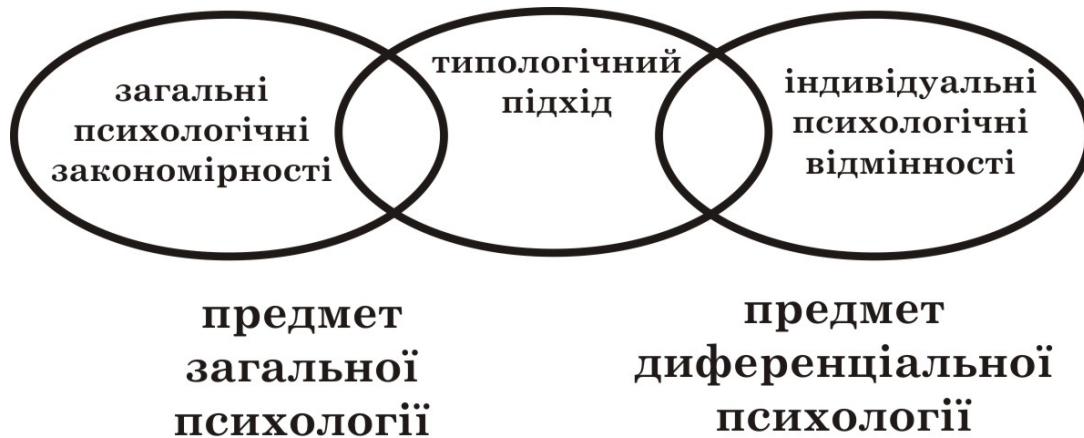

Рис. 1. Взаємозв'язок предмету дослідження загальної та диференціальної психології

Диференціальна психологія ставить перед собою такі **завдання**:

- *виокремити параметри психічного, на основі яких здійснюється порівняння індивідів та соціальних груп (наприклад, за розвитком здібностей, особистісних якостей, стилю реагування у конфліктній ситуації);*
- *дослідити природу психологічних відмінностей і проаналізувати принципи їхнього формування (наприклад, що обумовлює особистісну тривожність суб'єкта – слабкий тип нервової системи чи особливості ранньої соціалізації чи спільно обидва чинники?);*
- *виявити ступінь впливу генетичних та соціальних чинників на становлення індивідуальності (наприклад, які фактори стали ключовими для формування у суб'єкта підвищеного рівня агресивності?);*
- *вивчити співвідношення універсальних параметрів психічного (і непсихічного) у прояві індивідуальних і типологічних відмінностей (наприклад, який чином між собою взаємодіють темпераментальні та характерологічні ознаки?).*

Диференціальна психологія допомагає навчитися не міряти решту людей «по собі» і закладає здатність до толерантного сприймання. Це вміння визнавати і приймати несхожість інших людей та соціальних груп.

Місце диференціальної психології у системі наук.

Встановлення психологічних відмінностей не може вважатися самодостатньою метою. Диференціальна психологія обслуговує інші галузі психології та суміжні з нею науки, які потребують порівняння психічних феноменів, вивчення індивідуальних особливостей певної категорії людей. Найбільш відчутно цей процес помітний у дослідженнях вікової і педагогічної психології, психофізіології, психології праці, психології спорту, патопсихології, психіатрії. Власне будь-яке емпіричне чи експериментальне дослідження за формальними показниками є диференціально-психологічним, оскільки показує особливе у досліджуваному феномені чи процесі.

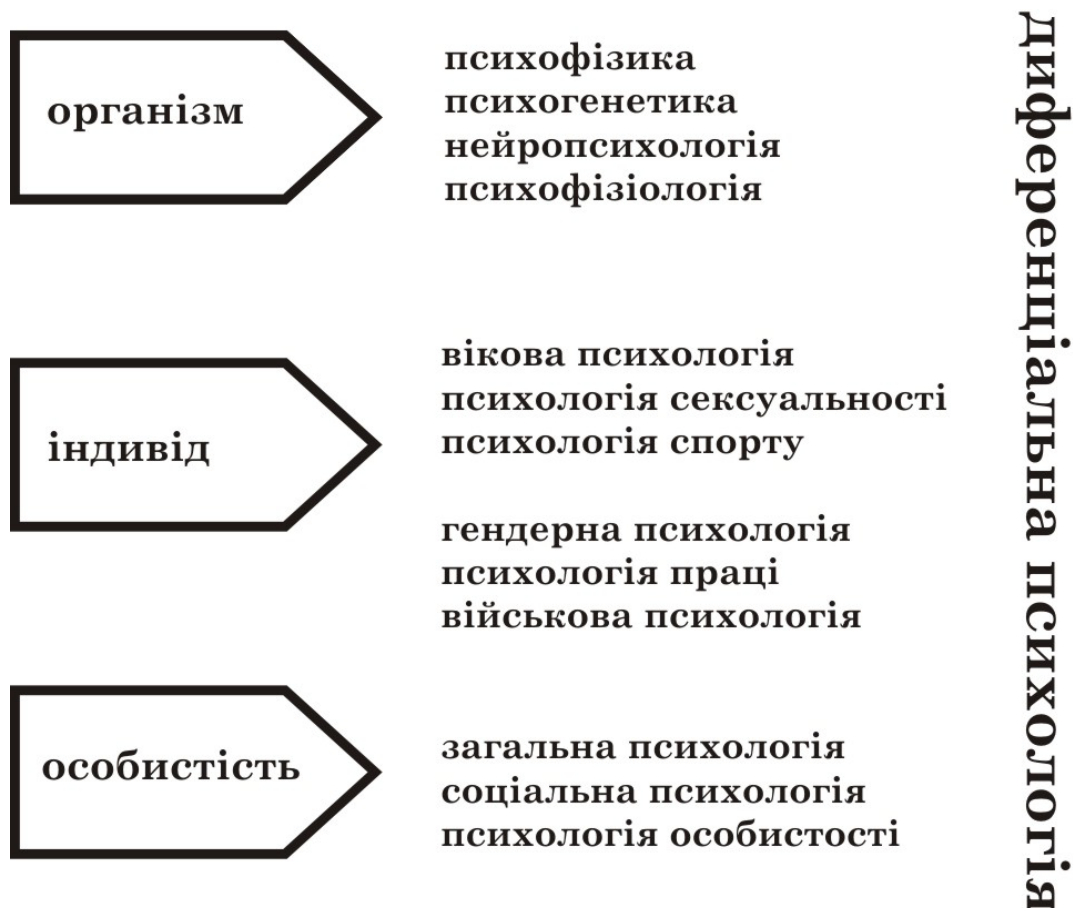

Рис. 2. Диференціальна психологія у системі психологічних наук

Диференціальна психологія як галузь психологічної науки вивчає індивідуальні, типологічні та групові відмінності. Її кінцевою метою є виокремлення пси-

психологічних параметрів для порівняння індивідів та груп, а також побудова психологічних типологій.

ФІЛО- ТА ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

У психологічній науці досі відкритим лишається питання, з якого часу у людини зародилася свідомість, абстрактно-логічне мислення, відколи *Homo sapiens* почав рефлексувати, робити узагальнення, а відтак став порівнювати себе з рештою і виокремлювати із загалу.

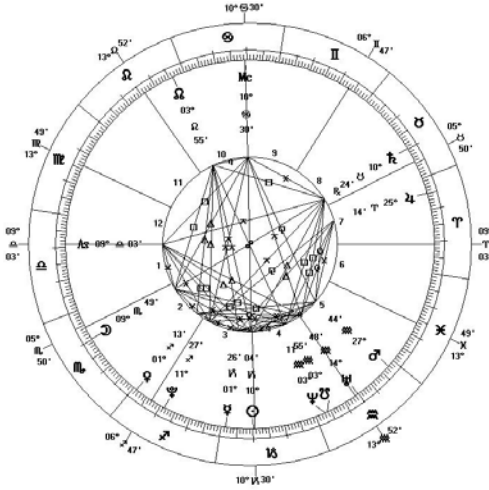
Початок усвідомленій диференціації людей лежить не у площині «Я – Ти», як переконає здоровий глузд. Кристалізація й усвідомлення «Я», у відповідності з концепцією Б.Ф. Поршнев-ва, починається не з протиставлення «Ти» («Ви»), а з більших ранніх уявлень індивіда про «Вони» та «Ми». Власне саме з протиставлення «Вони – Ми» починається усвідомлення суб'єктом себе як приналежного до «Ми» з усіма його соціокультурними відмінностями (Поршнев 1979). Причому «Вони» мають найбільш конкретні психологічні характеристики: агресивні, нещадні тощо. Відштовхуючись від «Вони», формується уявлення про «Ми». У такому порівнянні «Ми» – це завжди люди, тоді як «Вони» – нелюди, щодо яких можна не дотримуватись людських законів, тобто можна вбивати, гвалтувати, знущатися (Поршнев 1974).

Наслідки цього архаїчного процесу формування самосвідомості яскраво представлені в онтогенезі через страх дітей уже на довербальному етапі розвитку перед «чужими», «несвоїми», який виражається у плачі.

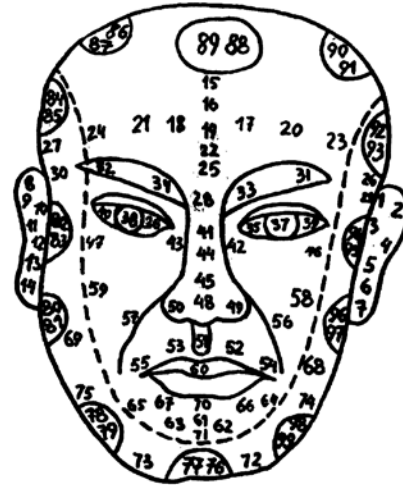
Дещо пізніше у філогенезі починають наростати і закріплюватись уявлення про відмінності кривняків (на рівні «Я – Ти»). Відбувається це на тлі спостереження та порівняння здібностей і функціонального розподілу обов'язків у групі родичів (племені). Хоча в основу подібних «узагальнень» могли бути покладені випадкові ознаки. Проте індивідуальні відмінності ставали настільки відчутними, що виникла необхідність їх пояснити. Такі спроби здійснюються у форму описово-прогностичних практик та вірувань.

ЛЕКЦІЯ 1. ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ

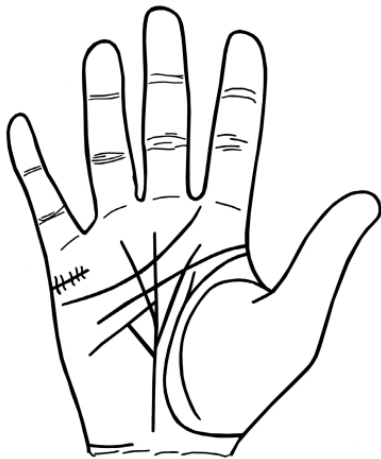
У донауковий період подібне прогностичне пояснення відображається у концептуальних системах *астрології* (вплив небесних тіл на людину та її майбутнє), *хіромантії* (система гадання за рельєфом долоні), *фізіогноміки* (визначення психологічних якостей людини за рисами її обличчя).

Астрологічний гороскоп

Китайська фізіогномічна карта

Хіромантія як система гадання по руці

Рис. 3. Донаукові системи психодіагностики в астрологічній, фізіогномічній та хіромантічній системах

На побутовому рівні вони існують дотепер і користуються достатньо високим рівнем довіри у пересічних людей. Якщо перші дві форми пояснення індивідуальних відмінностей є абсолютно дискредитовані наукою, дарма що капілярні лінії руки справді виявились унікальними ознаками людини, то фізіогноміка ще століття тому у психологічних підручниках розглядалася як цілком валідний метод дослідження взаємозв'язку рис обличчя та характеру (Бехтерев 1991; Нечаев 1901; Сикорский 1912б).

В історичному аспекті людство проходить шлях до розуміння залежності індивідуальних відмінностей у тісному взаємозв'язку вроджених, генетичних якостей із соціально обумовленими характеристиками. Ознакою є той факт, що сьогодні керівників держави обирають більшістю голосів, а заміщення професійних посад відбувається на конкурсній основі, визнаючи тим самим право всіх людей на унікальність та першість. У цивілізованих країнах влада не успадковується, оскільки вважається, що право на унікальність більшою мірою обумовлене соціально, а не генетично чи божественно. Збереження монархій у ряді цивілізованих країн (Великобританія, Нідерланди, Данія, Іспанія, Швеція, Японія) продиктоване прагненням зберегти традиції та національну (групову) автентичність, проте реальне керівництво здійснюється на конкурентній основі.

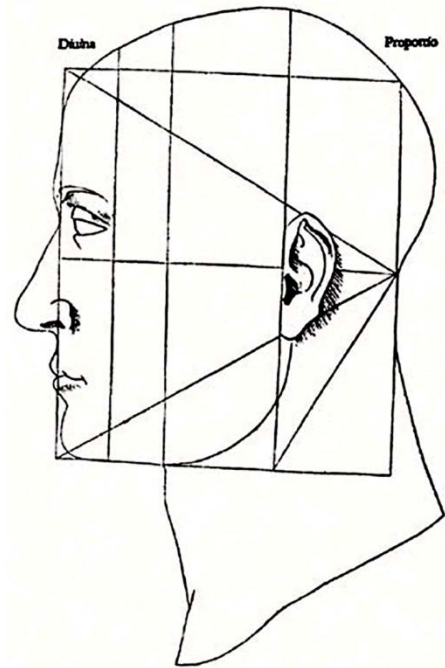

Рис. 4. Гравюра Лука Пачолі, яка ілюструє золотий переріз щодо обличчя людини

Важливою онтогенетичною ознакою становлення індивідуальних відмінностей є наявність *вікових криз*. Заломлюючись крізь призму суб'єктивної ситуації індивіда, вікові кризи об'єктивно вимагають від суб'єкта самоздійснення. Суб'єкту у відповідності до власного бачення ситуації, її інтерпретації, власних бажань, цінностей доводиться самовизначатися у різноманітних життєвих виборах, нести за них відповідальність, користатися шансами, які виникають.

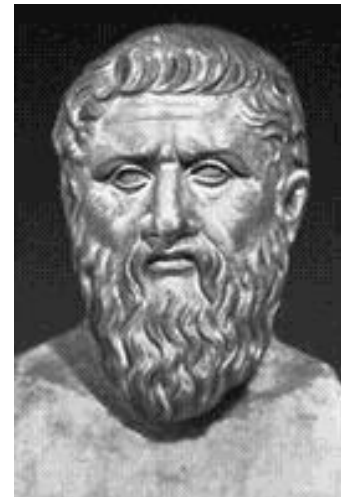
Проходження вікових криз неминуче супроводжується зверненнями та невдачами, що породжують почуття власної компетентності чи психологічної травми (комплексу неповноцінності), які, в свою чергу, лягають в основу життєвого орієнтування. У найбільш загальних характеристиках подібне соціально досвідне розшарування породжує життєві сценарії (Берн 1999; Штайнер 2003). У поєднанні з окремими психофізіологічними особливостями це позначається на стилевих характеристиках діяльності, на особливостях сприймання і переробки інформації, на здатності

співпереживати і відстоювати власні інтереси у конфліктних ситуаціях тощо.

Онтогенетичному усвідомленню унікальності власного Я передують розмежування людства за параметром «Ми – Вони», яке має філогенетичне коріння. Зростання рівня індивідуальності відбувається в процесі проходження вікових криз та зростання соціальної суб'єктності індивіда.

ПЕРЕДУМОВИ ВИОКРЕМЛЕННЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Проблема індивідуальності, несхожості людей піднімалася окремими мислителями вже в епоху *Античності*. Здебільшого вони дотримувались думки, що природа індивідуальних відмінностей суто вроджена. Зокрема, Аристотель вважав, що навіть етична позиція людини повністю залежить від природних задатків. У цей час виникають перші праці, які здійснюють спробу описати індивідуальні відмінності. Зокрема, Феофраст розробляє класифікацію етичних характерів, а Платон у праці «Держава» пропонує щось на кшталт професійного тесту, який дозволяє відбирати воїнів. Платон розглядає ідеальну, справедливу державу, де всі зайняті своїми справами, відповідно до наявних здібностей. Він розділяє людей на три стани: вихователів (філософів), воїнів та годувальників (ремісників) (Платон 1994). Емпірична класифікація Феофраста закладала основи типологічного підходу до проблеми особистості. Виокремлюючи такі характери як базіка, пліткар, нудний доповідач тощо, автор показував їхні схильності (на кшталт надокучливість, пустота, нахабство тощо), що були домінуючими для певної особистості (Феофраст 1974).

Платон
(427 р. до н.е. –
347 р. до н.е.)

Весь подальший період осмислення психологічних питань у межах філософії відбувався без значної цікавості до індивідуаль-

них відмінностей. Це пов'язано з тим, що, по-перше, в *epoxy Середньовіччя* людина – дарма що існувала чітка соціально-економічна диференціація – вважалася «рабом Божим», тобто ап'орі всі вважалися однаковими. Сутність індивіда визначалася винятково його ставлення до вищої сили, їх особистим взаєминами, а не функціональними особливостями індивіда. По-друге, філософи (здебільшого богослови) були зайняті розробкою загальних концепцій пояснення суцього, а емпіричні дослідження часто-густо перебували під заборонаю, особливо в галузі медицини, анатомії, фізіології.

Першим задокументованим дослідженням індивідуальних відмінностей став випадок в англійському астрономічному товаристві. 1796 року астрономом Гринвіцької обсерваторії Мескеліном було звільнено асистента Дж. Кіннебрука за те, що той зафіксував астрономічне явище із запізненням лише на... 0,8 секунди. Мескелін прийшов до висновку, що його асистент виявив неналежний рівень зосередженості та вмотивованості. За двадцять років інший астроном Ф. Бессель зацікавився цим випадком після ознайомлення з ним із матеріалів архіву. Провівши ряд досліджень, він довів наявність відмінностей не тільки між індивідами, але й мінливість результатів одного індивіда в кожному окремому випадку (*Сикорский 1912б*).

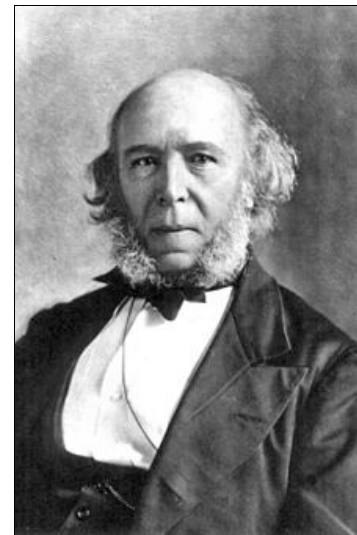
У *середині XIX століття* психологія виокремлюється з філософії і пристає до науково-природничої парадигми розвитку. Це передбачало необхідність здійснення оригінального *номотетичного* підходу (вивчення загальних властивостей психічних явищ) і дещо пізніше *ідіографічного* аналізу (дослідження індивідуальних відхилень, психічної варіативності). Становлення диференціально-психологічного аналізу психічних явищ здійснювалось в межах емпіричного та експериментального підходів, які, в свою чергу, були зорієнтовані на вивчення психічної варіативності індивідів у спадковому (генетичному) аспекті та їхньої адаптації до соціального середовища.

Експериментальні дослідження, здебільшого психофізіологічного змісту, почали здійснюватись у лейпцігській лабораторії В. Вундта (1879). Щоправда, увага до індивідуальних відмінностей ще не була такою пильною, оскільки вчені намагалися встановити загальні закономірності психічного функціонування: вимірювали час простої та складної реакції, час вибору, поріг чутливості, швидкість рухів, розрізнення ваги, вплив навіювання,

вплив життєвого досвіду на сприймання тощо. Тож «відхилення» від норми вважалися випадковими, незначними похибками, результатом порушення процедури дослідження чи його неточності, що призводило до розробки більш точної технології вимірювань. Індивідуальні варіації, які подекуди були значними, ігнорувалися. Проте накопичений масив даних із часом змусив вчених визнати, що кількісні розбіжності в результатах є виявом об'єктивних індивідуальних відмінностей. Більш ґрунтовно дослідження індивідуальних відмінностей відбувалося у психіатричній практиці Е. Крепеліном.

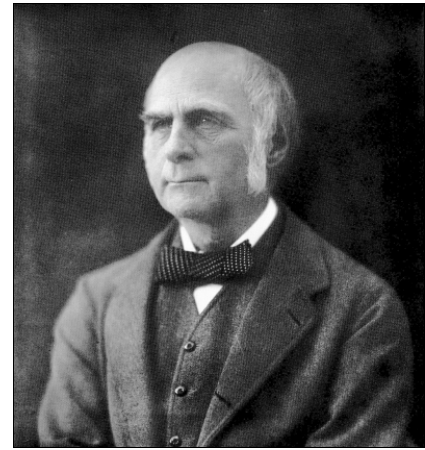
Паралельно бурхливий розвиток отримала дарвінівська **еволюційна теорія**, яка фактично була збудована на порівнянні функціональних можливостей живих істот. Зокрема, індивідуальні відмінності пояснювались результатом мутацій (перестановки спадкових ознак) та флуктуацій (результат зміни оточуючого середовища) (*Конклин 1928*), що визначало успішність адаптації та розмноження.

Найбільш повне вираження еволюційна психологія знайшла у працях Г. Спенсера. Він постулював, що психічний розвиток є послідовним зростанням інтеграції відчуттів на вищій щаблі, одночасно з яким відбувається зростання різноманітності та визначеності фізичних та психічних елементів. Своїми роздумами Г. Спенсер досить точно розкрив суть диференціації як феномену, показав універсальний механізм формування індивідуальних відмінностей: «Процес інтеграції... поєднується з процесом диференціації, щоби зробити ці зміни не простим переходом від однорідності до різноманітності, але переходом від невизначеної однорідності до визначеної різноманітності; і ця зростаюча визначеність, що супроводжує зростаючу різноманітність, проявляється, подібно до останньої, як у загальній сукупності речей, так і у всіх поділах та підрозділах, до найдрібніших» (*Філософія Герберта Спенсера... 1892, с. VI*). Такий підхід залишається актуальним і сьогодні.

Герберт СПЕНСЕР
(1820-1903)

Для становлення диференціальної психології важливими стали дослідження кузена Ч. Дарвіна Ф. Гальтона. Створена ним антропометрична лабораторія у Лондоні 1882 року стала центром масових досліджень пересічних людей, у тому числі щодо їх психологічних якостей. Здебільшого це були дослідження перцептивних особливостей (сприймання органів чуття), моторних здібностей, антропологічних відмінностей (зріст, вага, пропорції тіла). Оскільки на той час під впливом еволюціонізму та елементаристських психологічних концепцій так звані душевні якості ставилися у залежність від фізичної досконалості та нижчих психічних феноменів, то Ф. Гальтон у такий спосіб сподівався вивчати складні інтелектуальні здібності людей.

Френсіс ГАЛЬТОН
(1822-1911)

В історію диференціальної психології Ф. Гальтон входить через обстоювання положення про визначальну роль спадковості у розвитку обдарованості (*Гальтон 1996*) і завдяки відкриттю *закону нормального розподілу* у психологічних дослідженнях. У відповідності до останнього, відхилення від середньої величини даних (норми) зустрічаються тим рідше, чим на більшій відстані вони перебувають від середньої величини. Сьогодні у відповідності до цього закону будуються стандартизовані психологічні тести, зокрема, тести інтелекту.

Закон нормального розподілу показує, що переважна більшість індивідів мають середні показники. Показники, які від медіани тяжіють до низьких оцінок, називаються **субнормальними**, тобто показниками нижче норми. Так, наприклад, у переважній більшості випадків, коли говорять, що у певного індивіда депресія, скоріш за все, мають на увазі субдепресивний стан. Класична картина клінічної депресії – це майже повне згасання емоцій, максимальна точка пригнічення, яка виявляється як байдужість до оточуючого світу. На шкалі емоційного прояву особистості цей показник буде близьким до нуля. Неповне пригнічення емоційного стану, розчарування, часткова втрата надії породжують субдепресивний стан, за якого суб'єкт виявляє цікавість до світу, здатен реагувати на зовнішні подразники і зміни.

Показники, які віддаляються від медіани до умовної одиниці, називаються **супернормальними**. Вони вказують на те, що пев-

на якість розвинута у суб'єкта краще, ніж у решти. Зокрема, в межах супернормальних показників простягається феномен обдарованості і таланту у певній галузі життєдіяльності.

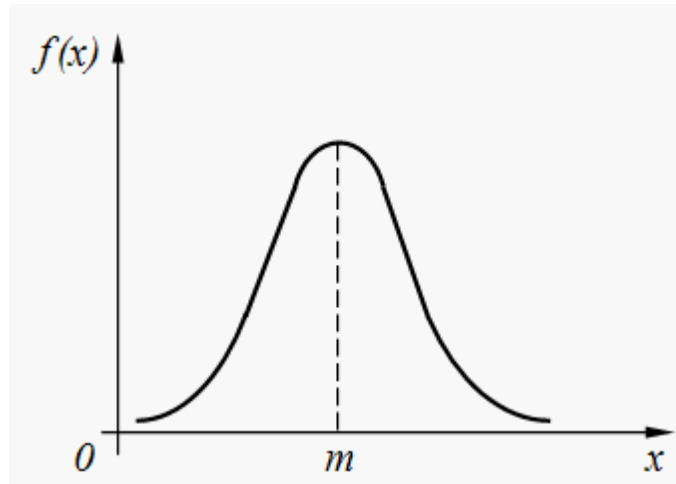

Рис. 5. Закон нормального розподілу (крива Гаусса)

Іншою знаковою подією стало створення *тестів інтелекту*. Власне на них відбувалася апробація тестології як психологічної галузі. Тести інтелекту з врахуванням закону нормального розподілу, розмежуванням біологічного та розумового віку розробляли Дж.-М. Кеттел (1890), А. Біне і Т. Сімоні (1895, 1905). Виникла нагальна потреба встановити теоретичні й методологічні засади індивідуальних відмінностей. Одночасно оформлюється проблема культурно-расових, національних відмінностей, які достатньо широко представлені у працях Т. Рібо, Ф. Гальтона, І.О. Сікорського.

**Герман
ЕББІНГГАУЗ
(1850-1909)**

1900 року виходить перша монографія з диференціальної психології під авторством В. Штерна. Щоправда, Ф.Р. Дунаєвський як автор передмови до однієї з його книг зауважує, що В. Штерн, радше, виявився вправним систематизатором диференціальної психології, а справжніми родоначальниками цієї науки є Г. Еббінггауз та Е. Мейман (*Штерн 1926*). Зокрема, Г. Еббінггауз експериментально показав не тільки основні чинни-

ки механічного запам'ятовування, але й те, що люди різняться у цій здатності.

Одне з перших у світі експериментальних досліджень було здійснено київським психологом І.О. Сікорським 1878 року, яке спричинило великий резонанс у царині психогієни. Експериментальну вибірку склали учні шести класів віком від 9 до 17 років. І.О. Сікорський пропонував учням перед початком і по закінченню уроків упродовж 15 хвилин писати під диктовку французькі слова. Кількість помилок, на його думку, виступала критерієм ступеня стомлення. В результаті дослідження було встановлено, що кількість помилок у всіх учнів неодмінно зростала. І.О. Сікорський зробив припущення, що такі помилки є показником втоми, яка перевищує допустимі межі (*Сикорский 1890*).

Заслуга В. Штерна полягає у тому, що він визначає диференціальну психологію як науку, що вивчає індивідуальні варіанти людини, виявляє зв'язки між варіаціями кількох функцій, які, в свою чергу, теж діляться на типи та ступені прояву. В. Штерн навіть припустив, що диференціальна психологія повинна стати не лише доповненням до психології темпераменту, характеру та здібностей, а здатна виявляти окремі темпераменти, окремі здібності в межах конкретної індивідуальності.

Прикметними для розвитку диференціальної психології виявились праці О.П. Лазурського, який став зачинателем вітчизняної характерології, та Г.І. Россолімо з ідеєю вимірювання на основі одинадцяти психічних процесів індивідуального профілю особистості (воля, увага, точність та міцність сприймання, зорова пам'ять, пам'ять на числа, осмислення, комбінаторні здібності, тямущість, уява. спостережливість). Якщо О.П. Лазурський зумів запропонувати свою класифікацію особистостей на основі взаємодії ендод- та екзопсихічних елементів, то Г.І. Россолімо продемонстрував можливість діагностувати ступінь дефективності особистості, її розумової відсталості, а також чинників цієї відсталості.

У *радянський період* під впливом вченням І.П. Павлова потужного розвитку зазнає галузь диференціальної психофізіології (Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин). Епохальними стали дослідження в межах теорії інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна. Вченим вдалося розробити методологію для встановлення об'єктивних чинників індивідуальних і типологічних відмінностей.

Результати емпіричних та експериментальних досліджень у психології звернули увагу на варіативність психічної норми, що було представлено у законі нормального розподілу. У першому систематизованому дослідженні індивідуальних відмінностей В. Штерн не передбачав виділення типології і зосередився на вивченні окремих сторін особистості. У цей час диференціально-психологічний підхід формувався у працях Ф. Гальтона (значимість психологічних відмінностей на рівні генетичної спадковості), А. Біне, Дж.-М. Кеттела, Т. Сімоні (статистичний підхід у вивченні індивідуальних відмінностей, насамперед інтелектуального розвитку), О.П. Лазурського (характерологія). Великого значення для об'єктивного дослідження типологічних відмінностей набула розробка теоретичних і методологічних засад диференціальної психофізіології (Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин, В.С. Мерлін).

ПСИХОФІЗИЧНА ПРОБЛЕМА ЯК ПЕРЕДУМОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

Генетично проблема індивідуальних відмінностей пов'язана зі спробою визначити загальні психологічні координати, закономірності та принципи розвитку особистості, що до початку ХХ століття перебувала у межах вирішення *психофізичної* (згодом психофізіологічної) *проблеми* (Роменець 1995).

Проблема співвідношення конструктів вродженого-спадкового та соціального-набутого зумовили появу теорій, що намагалися визначити основні детермінанти розвитку особистості і встановити координати індивідуальних відмінностей. До таких концепцій належали:

1) *концепція психофізичного паралелізму*, який полягав у визнанні паралельності нервових і психічних явищ;

2) *теорія взаємодії фізичних і психічних явищ*, яка проголошувала положення, що між фізіологічним і психічним рядами відбувається взаємодія, і що ці ряди взаємно обумовлюються;

3) *гіпотеза тотожності* душі і тіла, фізіологічного та психологічного.

Концепція **психофізичного паралелізму** виходила з положення, що між фізіологічним і психічним відсутній прямий зв'язок, а відтак вони не можуть бути причиною одне одного (*Вундт 1912*). У цьому проглядається спроба психології свідомості відстояти методологічні позиції, відповідно до яких достатнім є опис феноменів свідомості. В. Вундт наголошував, що шкідливо заповнювати психологію фізіологічним змістом. Він розмежовував безпосередній досвід, суттю якого є психічні явища, й опосередкований досвід – фізичні явища. На тих же позиціях перебував Г.І. Челпанов, який стверджував, що свідомість і думка докорінно відрізняються від всього фізичного: фізіологічний компонент є протяжною субстанцією, а психічний – непротяжною (*Челпанов 1918*). Фізичне може перетворитися лише на фізичне, а психічне – у психічне, відтак вони являють собою два замкнених кола (*Челпанов 1917*).

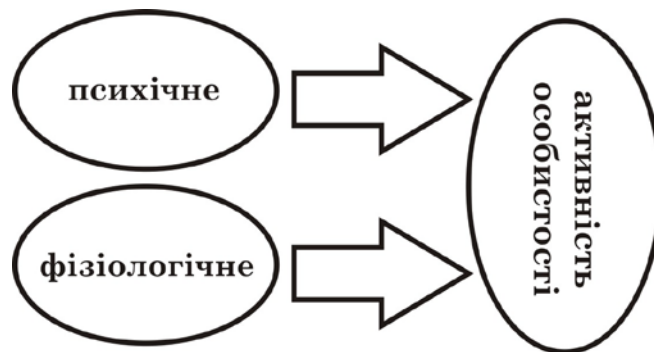

Рис. 6. Психофізичний паралелізм

Отже, нібито не маючи реальних внутрішніх зв'язків, психічні явища лише супроводжують фізіологічні процеси і стають епіфеноменами дійсних фізичних явищ, а тому не є чимось реально існуючим. Відтак дослідження психічного та фізичного (фізіологічного) повинно відбуватися автономно. Це означало, що індивідуальні відмінності однією субстанції є нейтральними щодо іншої. Позитивним моментом для науки у цій теорії було те, що загострювалась увага на якісних відмінностях феноменів душі і тіла і неможливості вульгарно-механістичним шляхом звести одну субстанцію до іншої. Це згодом знайшло своє вираження у концептуальних положеннях І.П. Павлова щодо наявності у людини додаткової специфічної сигнальної системи.

На початку ХХ століття альтернативно постулювалася ідея безпосереднього зв'язку фізичного і свідомо-психічного субстратів. Однак, на думку Г.С. Костюка, **теорія взаємодії** теж хвибує на декартівський дуалізм, оскільки «відриває психічні процеси від їх матеріальної основи і їх зв'язок з фізіологічними процесами розглядає як зовнішню взаємодію» (*Психологія 1941, с. 40*). Це виразно представлено, наприклад, у поглядах І.Ф. Гербарта, який, з одного боку, обстоював ідею залежності духу від тіла, а з іншого – демонстрував, що у психічно хворих людей відсутній зв'язок між нервовою системою і духом (*Гербарт 1895*).

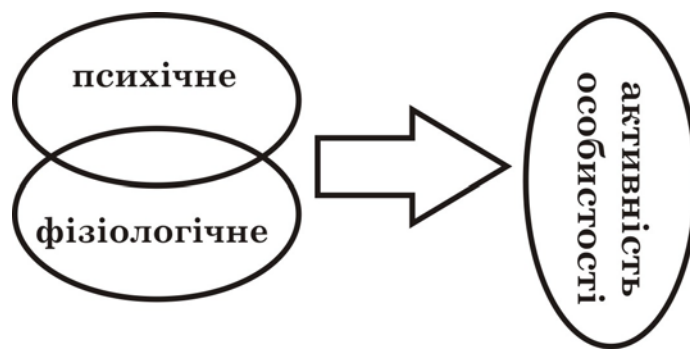

Рис. 7. Теорія взаємодії

Теорія взаємодії, хоч і ставила за мету встановити взаємодетермінуючий характер фізіологічних і психологічних процесів, не змогла показати їх складний багато-багатозначний зв'язок. Системний погляд на психічну природу людини ще не мав достатніх об'єктивних підстав оформитися у верифіковану теорію, адже експериментальна психологія лише накопичувала фактологічну базу (моторна теорія уваги Т. Рібо та М.М. Ланге, теорія зв'язку емоцій і тілесних змін У. Джемса та К. Ланге).

Тим не менш, теорія взаємодії вказувала на те, що індивідуальна специфіка одних структурних елементів впливала на конфігурацію інших структур, причому навіть якісно іншого порядку. Власне на близьких теоретичних позиціях пізніше була збудована концепція інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна.

Гіпотеза тотожності розвивалися на ґрунті еволюційної теорії. Розроблена данським вченим Г. Гефдінгом, вона виходила з розуміння тісної взаємодії між елементами мозку та нервової системи як зовнішньої форми внутрішньої ідеальної єдності свідомості (*Гефдинг 1914*). Він виходив із думки, що психічну та фізичну енергію не можна порівнювати, адже ця енергія має єдину природу. Г. Спенсер зауважував, що неможливо чітко відділи-

ти, де кінчається так звана нижча індивідуальність і де починається вища (*Філософія Герберта Спенсера... 1892*). По суті це було утвердження елементаристської психологічної концепції, яка вказувала на те, що складні психічні феномени виникають із простих, елементарних психічних форм.

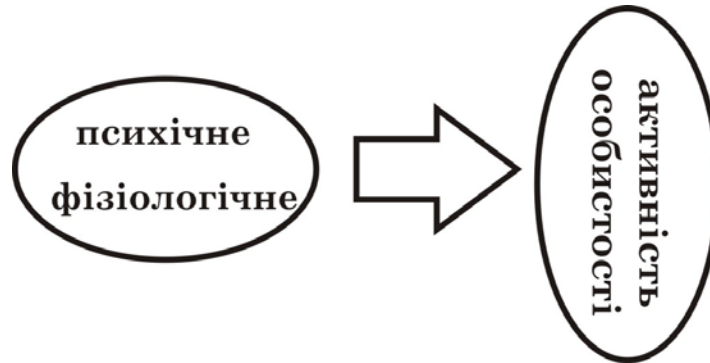

Рис. 8. Концепція тотожності

Ототожнення фізіологічного і психічного ряду, хоча й сприяло розумінню їх органічної єдності та регуляційної цілісності, проте нівелювало їхню якісну своєрідність й автономність, а в окремих випадках наближало до берклівського соліпсизму. В подальшому більшість західних теорій особистості (Р. Кеттелла, Г. Айзенка) виходили з ідеї нерозривного зв'язку елементів вищого та нижчого психічного життя.

Таким чином, у психології початку ХХ століття притаманним було розмежовування і протиставляння фізіологічно-рефлекторного і вищого свідомого психічного матеріалу. Спроби узгодити і скоординувати їхню діяльність у цілісну регуляторну систему призводили до утворення концепцій, які схилилися або до визнання їхньої цілковитої автономії, або взаємодії, або тотожності. При цьому більшість концепцій виходили з положень, що домінуючим механізмом, власне маркером індивідуальності є або біологічні (спадково-генетичні) детермінанти, або соціально-культурні фактори. Тому проблема структури особистості в класичній формі поступово затушовувалась, оскільки не існувало можливості демонструвати зв'язки між психічними і непсихічними підструктурами та елементами особистості.

Концепція психофізичного паралелізму фіксувала якісну відмінність і незалежність окремих структур індивідуальності; теорія взаємодії вказує на тісний

зв'язок усіх структурних елементів психіки; гіпотеза тотожності наголошує на інтегральній цілісності різнорідних елементів психіки. Ці антагоністичні методологічні позиції вказували на складний характер взаємодії вищих та нижчих психічних елементів та структур, утверджували їхню автономність та функціональність в межах індивідуального розвитку особистості.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На початку розвитку психології як науки повставало завдання фіксувати закономірності психічного розвитку людини. Проте встановлені загальні закономірності частково припинили відповідати науковим вимогам, оскільки розбіжності між індивідуальними та груповими «нормами» виявились настільки поширеними й істотними, що вчені прийшли до висновку вивчати статистичну частоту варіацій у розвитку окремого психічного явища, тобто його межі у нормальному та патологічному випадках.

На сьогоднішньому етапі розвитку диференціальної психології розрізняють кілька напрямків дослідження (див. табл. 1).

Табл. 1. Основні напрями досліджень у диференціальній психології (за А.А. Палієм)

Об'єкт дослідження		Якість дослідження	
1. Ознака	Одна у кількох індивідів	<i>Варіаційне</i>	«Горизонтальне» (порівняльно-вікове)
2. Ознака	Дві і більше у кількох індивідів	<i>Кореляційне</i>	
3. Індивідуальність	Один індивід стосовно багатьох ознак	<i>Психографічне (історичне)</i>	«Вертикальне» (лонгітюдне)
4. Індивідуальність	Двоє і більше індивідів стосовно багатьох ознак	<i>Порівняльне</i>	

Варіаційне дослідження не покликане вивчати певні внутрішні чи зовнішні його зв'язки одного феномену з іншими, а ли-

ше його кількісні варіації. Власне вивчення будь-якого психічного феномену починається з вивчення ступеня його варіативності.

Найбільш відомим прикладом варіаційного дослідження є вивчення інтелекту. Результатом стало виділення коефіцієнту інтелекту (IQ), який є мінливим не тільки у міжіндивідуальному аспекті, а й у внутрішньоіндивідуальному плані. Зокрема, вчені вивчають, як спадкові і соціальні чинники впливають на розвиток інтелекту.

Зазвичай висновки за варіаційними дослідженнями робляться у відповідності до закону нормального розподілу даних. Результати вважаються об'єктивними, а їхня інтерпретація є більш категоричною і меншою мірою залежить від суб'єктивної думки дослідника. Більшість стандартизованих опитувальників показують кількісні варіанти розвитку певного психічного феномену.

Кореляційне дослідження спрямоване показати, як психологічні феномени пов'язані один з одним у математичних пропорціях. Ще точніше, як одні психологічні феномени у певних своїх внутрішніх варіантах пов'язані з іншими феноменами у власних внутрішніх варіантах. Такий зв'язок може бути не завжди вичерпно пояснений, але його фіксація і верифікована стійкість дозволяють робити прогнози щодо психічних реакцій та поведінки суб'єкта.

Слабким місцем таких досліджень є часом безпідставне прагнення встановлювати взаємозв'язок між психологічними феноменами, які насправді такого зв'язку мати не можуть або зв'язок не може бути сильним. Наприклад, безперспективним можна вважати дослідження рівня зосередженості та агресивності, сили нервової системи та спрямованості особистості. Хоча при цьому може фіксуватися певний рівень математичної кореляції.

Вивчення цілісної індивідуальності стає можливим завдяки **психографічним дослідженням**, які показують унікальність конкретного суб'єкта, його несхожість з іншими, своєрідність, самобутність. Психографічне дослідження може передбачати використання великої кількості (батареї) психодіагностичних методів, як стандартизованих, так і нестандартизованих. Центральним предметом дослідження стає життєвий досвід суб'єкта. Специфічними для такого дослідження є біографічний та автобіографічний методи, які вивчають життєвий шлях суб'єкта, історію та суб'єктивну логіку формування його індивідуальності. При цьому порівняльний аналіз проводиться здебільшого не з іншими індивідами, а з ним самим на різних етапах життя та в різних життє-

вих ситуаціях. Класичними прикладами психографічного підходу є психоаналітичне вивчення психологічної травми суб'єкта та її впливу на його подальше життя, дослідження життєвих сценаріїв у транзакційному аналізі.

Порівняльне дослідження покликане показати, як певні групи суб'єктів відрізняються одне від одного. Здебільшого йдеться про рівень розвитку певних феноменів у різних професійних, ставних, вікових, культурних, етнічних, національних та інших групах людей. Досить часто такі дослідження передбачають не одноразовий зріз даних, а лонгітюдне дослідження.

Велика кількість подібних досліджень проводилася в межах психології народів. Наприклад, у працях І.О. Сікорського здійснювався порівняльний аналіз представників різних національностей у контексті Першої світової війни (*Сикорский 1914*), складних соціальних процесів Російської імперії (*Сикорский 1893, 1895, 1915*) і навіть при вивченні обдарованості окремих осіб (*Сикорский 1900, 1912a*).

Важливим є питання щодо основних шляхів отримання даних про індивідуальність. Виокремлюють три типи даних.

Q-дані (questionnaire data) – дані, отримані за допомогою опитувальників, самозвітів тощо. Q-дані є найменш валідними та надійними у психологічних дослідженнях. Але їхня стандартизованість, відчутна процесуальна простота дозволяють швидко отримати результати, що зумовлює їхню популярність. У диференційно-психологічному дослідженні подібні самозвіти є досить зручними, оскільки в подальшому це дозволяє провести їх статистичний аналіз, відсотковий аналіз, кореляційний аналіз тощо. Основна проблема полягає у наявності фактору соціальної бажаності чи симуляції, коли суб'єкт свідомо повідомляє таку інформацію, яка є соціально схвалюваною або засуджуваною. Дещо знизити рівень дезінформації дозволяє шкала неправди. Однак, по-перше, не кожен опитувальник її має, а по-друге, шкала неправди не завжди є функціональною, надто у ситуації, коли тестування проходять особи з психологічною освітою чи високим рівнем соціального інтелекту, які відчувають провокаційність окремих питань.

L-дані (life data) показують, як суб'єкт поведився впродовж певного періоду часу. Це – фіксація реальних життєвих фактів. Зазвичай саме з L-даних починається серйозне психологічне дослідження. Але такі результати в залежності від ретельності дослідницької процедури, можливих спотворень при спогадах рідних та

друзів, щоденникових записів, неправильно проінтерпретованих спостережень можуть ввести дослідника в оману. Крім того, таке дослідження зазвичай є дискретним, несистематизованим, а відтак тенденційним, упередженим при інтерпретації. Також воно часто не враховує життєвий ситуаційний контекст суб'єкта.

Найбільш точним, але трудомістким, є об'єктивне тестування, певне фізіологічне вимірювання суб'єкта, що дозволяє отримати **T-дані** (test data). Досліджуваний потрапляє в експериментальну ситуацію, де повинна проявитися досліджувана якість. Зрозуміло, що і в цьому випадку ситуаційні фактори можуть вплинути на результати тестування і дещо спотворити їх. Проте у таких випадках слід процедурно врахувати, що ситуація буде для досліджуваного типова і сторонні фактори не будуть справляти на неї потужного впливу.

У диференціально-психологічному дослідженні використовуються Q-дані, L-дані, T-дані, які дозволяють розкрити індивідуальність з суб'єктивної та об'єктивної точки зору. Збір цих даних повинен відбуватися у чіткій парадигмі диференціально-психологічного дослідження: варіаційного, кореляційного, психографічного чи порівняльного.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Як між собою співвідносяться загальна та диференціальна психологія?
2. Розкрийте зміст конструкту «індивідуальність».
3. Охарактеризуйте оцінку індивідуальності на побутовому та науково-психологічному рівні.
4. Розкрийте суть типологічного підходу.
5. Які основні завдання вирішує диференціальна психологія?
6. Охарактеризуйте місце диференціальної психології у системі психологічних наук.
7. Поясніть філогенетичні та онтогенетичні аспекти самоусвідомлення людини.
8. Коротко охарактеризуйте донаукові парадигми трактування людських індивідуальних відмінностей.
9. Проаналізуйте історичну закономірність становлення поглядів на проблему індивідуальності.

**ЛЕКЦІЯ 1. ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ
ЯК НАУКА ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ**

10. Розкрийте місце та значення експериментальних досліджень у вивченні індивідуальних відмінностей.
11. Охарактеризуйте роль еволюційного вчення у вирішенні проблеми індивідуальності.
12. Що таке закон нормального розподілу даних?
13. Проаналізуйте позитивні і негативні сторони основних концепцій вирішення психофізичної проблеми.
14. Охарактеризуйте основні напрямки диференційно-психологічних досліджень.
15. Розкрийте слабкі і сильні сторони Q-даних, L-даних, Т-даних у диференціаль-но-психологічних дослідженнях.

Лекція 2

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Індивідуальність як інтегральна характеристика суб'єкта

Формальний аналіз структури стійких універсальних властивостей людини

Індивідні властивості як біологічний рівень індивідуальності

Особистість як соціокультурний рівень індивідуальності

Основні теорії індивідуальних відмінностей

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Мета: здійснити цілісний і системний опис індивідуальності; поглибити розуміння основних структурних елементів індивідуальності, окреслити їх взаємозв'язок; проаналізувати взаємодію біологічного та соціокультурного компонентів індивідуальності.

Професійна спрямованість: вміння здійснювати формальний аналіз структури стійких універсальних властивостей людини.

Основні поняття: індивідуальність, індивід, організм, особистість, структура особистості, цілісність індивідуальності, системність індивідуальності, ієрархічність елементів індивідуальності, динамічність індивідуальності, формальний аналіз, феноменологічний підхід до індивідуальності, темперамент, стиль, здібності, характер, стратегія, субординаційний (ієрархічний) принцип, координаційний принцип, принцип інваріантності, принцип індивідуальної єдності, анатомо-морфологічні особливості, нейрофізіологічні особливості нервової системи, психодинамічні характеристики, тілобудова, соматичний тип, інтеріоризація, екстеріоризація, спрямованість, ставлення, фіксована форма смислового досвіду, диспозиція, аттитюди, установка.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТА

Основна мета диференціальної психології, дарма що поки недосяжна – побудова єдиної теорії індивідуальності. **Індивідуальність** визначають як характеристику соціально значимих відмінностей людини, своєрідність психіки й особистості, її неповторність та самотність (*Психологія 1941*). При цьому індивідуальність не протиставляється соціальній стандартизації індивіда (певній типовості). Вона аналізується під кутом *своєрідного способу буття суб'єкта, єдиного і суперечливого співвідношення та взаємозв'язку особистого й суспільного* (*Абульханова-Славская 1972*).

Процес **індивідуалізації** прийнято розглядати як 1) засвоєння індивідом суспільного досвіду (предметна концепція психічного Л.С. Виготського, О.М. Леонт'єва), що передбачає «розпредметнення» суб'єктом сутності суспільних предметів; 2) у формі діалектичного зв'язку індивідуального й суспільного буття, що виражається у становленні відносин індивіда та суспільства. Аналізуючи проблему психічного розвитку як заломлення зовніш-

**ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ
ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ**

нього через внутрішнє (С.Л. Рубінштейн), так і заломлення внутрішнього через зовнішнє (О.М. Леонт'єв), вчені солідарні у тому, що характер психічної діяльності є активним і творчим, який реалізується у *відмінних способах вирішення об'єктивних суперечностей*, в результаті чого оформлюється індивідуальність суб'єкта (Леонт'єв 1972; Рубинштейн 1957, 1982).

У психологічній науці проблема індивідуальності виникає у зв'язку із з'ясуванням структурно-функціональних координат особистості, її системних характеристик, які цілісно пояснюватимуть відмінності у поведінці та діяльності людини. Категорія індивідуальності описує інтегральні способи самореалізації суб'єкта та його відмінності на рівні особистісних рис, психічних процесів та станів (Либин 2006).

Табл. 2. Психологічна структура людини (за М.О. Государєвим)

Вимірювання людини	Хочу	Можу	Є
Особистість	Цілі (воля досягнення результату)	Знання, уміння, навички. Репродуктивні здібності. Діяльність свідомості	Соціальний статус людини. Професійні і соціально-рольові риси характеру. Рівень рефлексії – думки
Індивідуальність	Мотиви (воля вибору)	Творчі здібності. Діяльність самосвідомості	Духовний статус людини. Вольові риси самовдосконалення. Рівень рефлексії – почуття
Індивід	Потреби (воля виживання)	Задатки. Інстинктивна діяльність	Біологічний статус людини. Темперамент, психологічний захист. Вищий рівень рефлексів – емоції

У системі категорій «індивід – особистість» індивідуальність інтегрує всі оригінально-специфічні зв'язки властивостей особи як *індивіда* (з позиції типових ознак за критерієм статі, віку, психодинамічних властивостей) та *особистості* (з позиції набутого життєвого досвіду, системи стосунків тощо). Такий системний зв'язок основних компонентів психічного, коли вищі психічні функції в процесі формування перетворюють натуральний ряд психіки (біологічний) у культурний (соціальний), найповніше розкритий в

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

експериментально-генетичному підході (*Выготский 1991; Максименко 2007*).

Індивідуальність стає перехрестям біологічних задатків індивіда та соціальної активності особистості, яка розвиває здібності задля найбільш ефективної суспільної інтеграції. Шлях використання біологічного (психофізіологічного) матеріалу в адаптаційних цілях є унікальним, оскільки це продиктовано неповторністю генетичного коду індивіда та життєвої ситуації особистості, її соціального оточення, культурно-економічних можливостей, виховання і навчання, національних традицій і соціальних стереотипів.

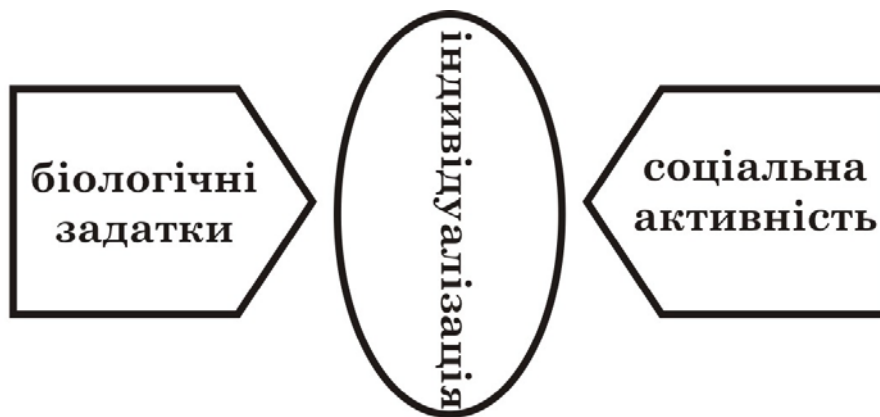

Рис. 9. Процес індивідуалізації суб'єкта

Індивідуальність як найбільш узагальнена і конкретна характеристика вказує на цілісність, унікальність і стійкість суб'єкта. Сутнісними характеристиками індивідуальності та її основних підструктур є такі:

- **Цілісність індивідуальності.** Вказує на інтегральний взаємозв'язок підструктур та елементів особистості, які функціонують як єдиний організм, спрямований на досягнення єдиної мети. Відтак при аналізі індивідуальності виникає необхідність 1) враховувати всі її ознаки на всіх підсистемних рівнях, 2) досліджувати цілісність як на рівні підсистем індивідуальності, так і виводити її з усієї системи індивідуальності (*Гинецинский 1991*).
- **Системність індивідуальності.** Виражається в унікальній єдності елементів організму та свідомості, що передбачає узгодженість їх функціонування, врахування закономірності внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Йдеться про відношення між фізіологічними процесами, що характеризують діяльність окремих фізіологічних елементів, та

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

психічних процесів, які характеризують діяльність організму в цілому, що розглядається як відношення між властивостями окремих елементів і загальної системи (Ломов, Швырков 1978; Платонов 1986).

- **Ієрархічність елементів індивідуальності.** Визначає співвідношення рівнів та елементів системи індивідуальності, які перебувають у стабільному стані й координуються за принципами оптимальності та компенсаторності (Либин 2006). Рівні та елементи системи мають властивості частково замкнених, автономних підсистем, а відтак їх взаємозв'язок відбувається не лінійно, а багатозначно (Мерлин 1986).
- **Динамічність індивідуальності.** Розкриває ступінь розвитку та варіабельності поведінки індивідуальності, ступінь функціональності зв'язків між її структурними елементами.

Результатом дії вищезазначених принципів можна вважати «інтегральні ансамблі особистісних властивостей, які утворюються як функціональні надбудови над об'єднанням психічних процесів» (Богданов 1982). Йдеться про унікальну систему особистості, яка акумулює як загальнолюдські форми адаптації до соціуму, так і унікальні способи і результати соціальної інтеграції суб'єкта.

Індивідуальність визначають як багаторівневу систему внутрішніх зв'язків особистості, що забезпечує їхню унікальну цілісність. Це набуває характеру вибіркової внутрішньої щодо зовнішнього і стабілізації внутрішнього при його зміні під впливом зовнішнього (С.Л. Рубінштейн). Важливим для розуміння індивідуальності стає вивчення її ієрархічної структури, характеру зв'язків елементів структури, механізмів соціальної адаптації та інтеграції.

**ФОРМАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ СТІЙКИХ УНІВЕРСАЛЬНИХ
ВЛАСТИВОСТЕЙ ЛЮДИНИ**

Вирішення проблеми індивідуальності полягає у розкритті сутнісних характеристик унікальності, які лежать в основі багатоманітності міжособистісної взаємодії й адаптаційних особливостей людини. Тому, говорячи про основні механізми соціалізації індивіда, вчені повсякчас зауважують на механізмах *варіативності особистості*.

Завдяки унікальності життєвого досвіду особистість «приречена» виходити за межі будь-якого концептуального «прокрустового ложе». На цю обставину наприкінці ХІХ століття вказував ще У. Джемс: «Індивідуальність не вкладається у жодну класифікацію; проте ми неухильно підводитимемо кожного, з ким доведеться стрітись, під певну рубрику» (*Джемс 1911, с. 1*), тобто під типологію. Саме **типологічний підхід** дозволяє виокремлювати особливе в особистості.

Цінність особистісної концепції вимірюється логічністю, повнотою, ступенем універсальності її пояснювальних можливостей й одночасною наближеністю до *феноменології індивідуальності*. Щодо цього В.І. Гінецинський влучно зазначає: «Феноменологічний опис будь-якої індивідуальності вимагає використання безкінечної множини ознак, що практично нездійсненно» (*Гінецинський 1991, с. 48*). Це нерідко зумовлює застосування при аналізі індивідуальності художніх прийомів (метафор, поетичних рядків), які покликані «оживити» її в складній системі соціальної взаємодії, навести «логічні мости» у місцях розривів характерологічних та вчинкових суперечностей. Водночас феноменологічний підхід втрачає перспективність для наукового поступу внаслідок невідповідності вимогам верифікації. Наукова цінність психологічного аналізу індивідуальності вимірюється здатністю пояснювати і прогнозувати поведінку конкретного суб'єкта.

Необхідною умовою вивчення індивідуальності є встановлення структурно-функціональних координат (універсальних властивостей), які можуть об'єктивно вимірюватись. С.Л. Рубінштейн називає їх компонентами різної міри узагальненості і стійкості, які змінюються різними темпами (*Рубінштейн 1982*). Підхід, за якого суб'єкти порівнюються на основі універсальних властивостей, отримав назву «формального».

Формальний аналіз «дозволяє провести необхідну для цілей дослідження межу між найбільш типовими, стабільними, що відтворюються в життєвій практиці та в експериментальній ситуації індивідуально-типологічними особливостями, й іншою безкінечною багатоманітністю унікальних комбінацій ознак, що характеризують неповторність окремої людської індивідуальності» (Либин 2006, с. 54-55). Вирішення проблеми індивідуальності лежить у площині такого дихотомічного конструкту психологічного аналізу як «загальне – одиничне», що передбачає *співвідношення індивідуального з типологічним*.

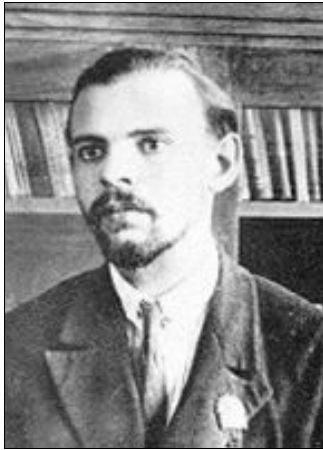
Психологічний аналіз проблеми індивідуальності передбачає виділення її структури, в основі якої лежать унікальні ієрархічні та координаційні властивості особистості. Компоненти індивідуальності перебувають у складній взаємодії і наділені такими системними характеристиками, які забезпечують їх автономний розвиток. Без встановлення чітких координат структури універсальних властивостей людини неможливо виокремлювати її своєрідність.

Методологічні труднощі побудови структури індивідуальності полягають у складності відображення її *універсальності*, яка водночас репрезентуватиме необхідний рівень унікальності суб'єкта. Формальний підхід передбачає виділення таких універсальних конструктів, унікальність функціонування яких забезпечується суб'єктивною системою ієрархічно-координаційних зв'язків. Йдеться про такі форми, в межах яких можна показати схильності індивіда, його унікальність. Суб'єктивна система індивідуальності формується під дією інтеграційних механізмів компенсаторності, оптимальності, адаптації і результативності, а також принципів, які об'єднують інтраіндивідуальні підсистеми у цілісну структуру (Либин 2006; Мерлин 1986, 1996).

До універсальних властивостей відносять такі психодинамічні конструкти як *темперамент, стиль, здібності та характер*, виділяють такі властивості як *стратегії та спрямованість особистості*.

У формальному аналізі важливо з'ясувати вичерпний перелік змістовних ознак індивідуальності (*що є змістом психіки?*), а також їхні процесуальні особливості (*як вони проявляються?*). Перше питання дозволяє з'ясувати підструктури, які входять в основні структури індивідуальності, а друге – їхню психодинаміку, функціональність. Наступним кроком є спроба встановити основні джерела виникнення структурних елементів, можливість зазнавати змін в онтогенезі.

**ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ
ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ**

**Костянтин
Костянтинович
ПЛАТОНОВ
(1906-1984)**

Однією з найбільш відомих є структура особистості, запропонована К.К. Платоновим. Автор виділяє чотири основних підструктури, які дозволяють з'ясувати походження фактично будь-якої особистісної властивості (риси). К.К. Платонов зауважує, що частина цих властивостей здебільшого відноситься тільки до однієї підструктури, наприклад, переконаність та зацікавленість – до 1-ї; начитаність та умілість – до 2-ї; рішучість та кмітливність – до 3-ї; виснаженість та збудливість – до 4-ї. Решта (їх більше) лежать на перехресті підструктур і є результатом взаємозв'язку різних власних підструктур. Наприклад, морально-вихована воля є взаємозв'язком 1-ї та 3-ї підструктур; музикальність – 3-ї, 4-ї й зазвичай 2-ї. Можемо припустити, що у такий спосіб К.К. Платонов прагнув «розгадати» загадку людської унікальності і надати ключ до відкриття дверей під назвою «індивідуальність».

**Табл. 3. Структура особистості
(за К.К. Платоновим)**

Короткий опис	Підструктури підструктур	Співвідношення соціального та біологічного	Рівень аналізу	Види формування
Спрямованість особистості	Переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси, бажання	Біологічного майже нема	Соціально-психологічний (переконання)	Виховання
Досвід	Звички, уміння, навички, знання	Значно більше соціального	Психолого-педагогічний (вольові навички)	Навчання

**ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ
ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ**

Особливості психічних процесів	Воля, почуття, сприймання, мислення, відчуття, емоції, пам'ять	Частіше більше соціального	Індивідуально-психологічний (воля та емоції)	Вправи
Біопсихічні властивості	Темперамент, статеві і вікові властивості	Соціального майже нема	Психофізіологічний (сила і рухливість нервових процесів) Нейропсихологічний	Тренування

Основними принципами побудови структури особистості є **субординаційний** (підпорядкування/домінування структур особистості у відношенні одна до одної) та **координаційний** (впорядковане розташування структур особистості) (Ананьев 1982, 1999; Сержантов 1978).

О.В. Лібін виокремлює чотири основних принципи формального аналізу (Либін 2006):

- **принцип ієрархічності**, що полягає у розмежуванні і подальшому співвіднесенні між собою рівнів аналізу досліджуваного явища;
- **принцип інваріантності**, що виражається у мірі стабільності/змінюваності структур, що вивчаються, а також типу джерел детермінації конкретних індивідуальних властивостей;
- **принцип координації, взаємодії структурних елементів**, що лежить в основі найбільш суттєвих для розуміння природи людини інтегративних ефектів оптимальності й компенсаторності поведінки;
- **принцип індивідуальної єдності**, відповідно з яким жодна з індивідуальних властивостей не інтерпретується без врахування цілісної природи феномену індивідуальності, пов'язаної з інтегративними ефектами адаптивності і результативності.

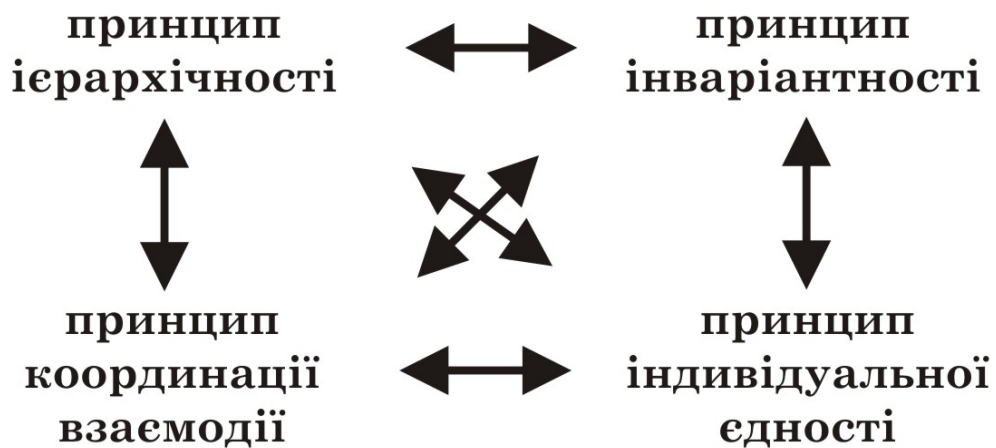

Рис. 10. Принципи формального підходу (за О.В. Лібіним)

Структура індивідуальності виражає особливе в особистості. Вона є таким біопсихосоціальним гештальтом, в якому взаємопов'язані окремі компоненти особистості. Структура індивідуальності систематизує можливі джерела варіабельності поведінки, вказує на домінуючі чинники й інтраіндивідуальні зв'язки та залежності, які перебувають в основі інтеріндивідуальних відмінностей.

ІНДИВІДНІ ВЛАСТИВОСТІ ЯК БІОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Організм є предметом дослідження фізіологів і зазвичай розглядається крізь призму *допсихічного* рівня індивідуальності. Він є біологічною, видовою основою формування людської індивідуальності.

Людина як біологічний вид характеризується специфічною тілесною організацією, яка виступає біологічною основою розвитку особистості (Ковалев 1969). Морфофізіологічна організація індивіда стає *передумовою людського*, «родового» в людині, проте ще не її сутністю та внутрішньою умовою (Ильєнков 1982). Функціонально-структурні особливості організму проявляються у спільно-

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

сті генетичного коду, інтеграційних проявів організмичних підсистем: ендокринної, гуморальної тощо.

Організм людини можна розглядати як *біологічно-тілесну підструктуру* індивідуальності, яка є найбільш «жорсткою підсистемою», порівняно з іншими «гнучкими елементами» підсистеми індивідуальності (*Русалов 1979*). Виокремлення організмичної підструктури обумовлене кількома факторами. По-перше, необхідністю дотримуватись принципів загальної теорії систем та інтегрального дослідження індивідуальності, що забезпечують цілісний підхід до вивчення людини. За влучним визначенням В.Ф. Сержантова: «Особистість – людина у відношенні до соціальних систем, організм – індивід у співвідношенні з соціальними системами...» (*Сержантов 1978, с. 86*). Але між особистістю та організмом як між якісно відмінними системами існує не розрив зв'язків, а *багато-багатозначна взаємодія*. Зрештою, «соціалізується» не особистість, а тіло новонародженого (*Ильенков 1982*).

По-друге, біологічно-тілесні чинники розвитку індивідуальності були вихідними для концепції вроджених здібностей у вченні Ф. Гальтона і для гуморально-конституційних положень Е. Кречмера та У. Шелдона. Власне, психологічна наука зароджувалась у пошуках відповіді на питання про *співвідношення духовних (свідомих) і матеріальних (тілесних) феноменів у саморегуляції*. Їхня розчакхнутість і суперечність, дуалістичність регуляції, спроба «прив'язати» психічні феномени до нервово-м'язових явищ і встановлення між ними певного співвідношення стали науково-природничим підґрунтям для появи низки психологічних шкіл і теорій.

На сучасному етапі розвитку психофізіології виділяють такі *рівні функціонування організму*:

- анатоμο-морфологічні особливості;
- нейрофізіологічні особливості нервової системи;
- біохімічні та фізіологічні процеси регуляції життєдіяльності організму.

Характер зв'язку між цими рівнями може бути не тільки лінійним, а здебільшого є багато-багатозначним, «коли одна й та сама властивість нижчого рівня може бути пов'язана з різними властивостями вищого рівня і навпаки» (*Мерлин 1996, с. 56*). Зокрема, одні й ті самі індивідуальні особливості крові і тілобудови й обміну речовин можуть спостерігатися у суб'єктів із відмінними властивостями нервової системи.

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

В.М. Русалов, встановлюючи ієрархію рівнів біологічної підсистеми, приходить до висновку, що «...біологічна підсистема людської індивідуальності є переважно генетично детермінованою підсистемою, хоча ступінь цієї детермінованості істотно залежить від рівня конкретної конституції: найбільша детермінованість притаманна для морфологічного рівня, затим для фізіологічного і дещо менше – для нейродинамічного та психодинамічного рівня» (Русалов 1979, с. 39). Відповідно навіть ця «жорстка підсистема» здатна бути варіабельною, змінюватись під впливом середовища на окремих рівнях і вносити системні зміни у систему організму.

Поняття «організму» є вихідним у розумінні проблеми утворення характеру (характер відображає об'єктивні зв'язки організму і середовища (Ковалев 1954)) та формування особистості й індивідуальності загалом. Власне «відношення організму та особистості є відношення взаємопроникнення, оскільки ці поняття виражають не два шари реальності, а два аспекти однієї і тієї ж реальності людського індивіда» (Сержантов 1978, с. 87). Таким чином, поведінка людини пояснюється через взаємодію соціального середовища та організму. Специфіка організму у структурі індивідуальності полягає у тому, що він задає біологічні параметри взаємодії людини з середовищем, забезпечує його *психодинамічні характеристики*.

Особистість розглядають як **індивіда**, що характеризує її з позиції окремого представника людської спільноти, який інтегрує вроджені й набуті якості і становить цілісну неподільну істоту (Асмолов 1990). Це – системне генотипне утворення біологічного підпорядкування, що продовжує формуватися в онтогенезі (Леонтьев 1982б). Разом із тим, біологічний компонент особистості не зводиться до генетичного. Необхідно враховувати статевовікові особливості, специфіку нервової системи, стан фізичного здоров'я індивіда (*Социальные и биологические факторы развития человека 1972*).

До індивідних властивостей відносять статевовікові і психодинамічні ознаки та психічні властивості особистості. Б.Г. Ананьев поділяє індивідні якості на первинні (соматичні, нейродинамічні, статеві та конституціональні) і вторинні, які формуються на основі первинних (сенсомоторна організація, структура органічних потреб, темперамент, задатки). Статевовікові властивості індивіда формуються в процесі онтогенетичної еволюції і статевого диморфізму, а індивідуально-типовий клас властивостей

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

включає конституційні особливості (тілобудова та біохімічна індивідуальність), нейрофізіологічні властивості мозку й особливості функціональної геометрії великих півкуль (Ананьев 1999).

Одна з ключових проблем, що вирішувались переважно у вітчизняній психології, – *співвідношення властивостей нервової системи і темпераменту*. В межах концепції типологічних властивостей нервової системи вважається, що кожна властивість темпераменту перебуває у лінійній залежності від кількох типів нервової системи. Ці властивості індивідуальності є вродженими і мало піддаються змінам, за винятком раннього онтогенезу (Небылицын 1976).

Індивідні властивості є безособовою передумовою розвитку особистості, яка не визначає формування певного типу характеру чи розвитку окремих здібностей, хоча зв'язок індивідних властивостей та особистості має системний характер (Асмолов 1990). В.С. Мерлін доречно зауважив, що дослідження нейродинамічних і психодинамічних властивостей у вітчизняній психології відбувалося без зв'язку з вивченням спрямованості особистості, і, навпаки, спрямованість та мотивація особистості вивчалися поза зв'язком із нейрофізіологічними і темпераментальними властивостями (Мерлин 1996). Це пояснюється тим, що темперамент забезпечує лише вроджену психодинамічну форму поведінки, а не її зміст, який формується в результаті соціальної взаємодії. Щодо цього Я. Стреляу наголошує: «...темперамент сам по собі не складає змісту поведінки – що присутньо відрізняє його від особистості – і безпосередньо не визначає цей зміст» (Стреляу 1982, с. 68). Зв'язок нервової системи та поведінки, типу нервової системи і характеру особистості у диференціальній психології визначається як *динамічний*.

Потужна наукова критика конституційних типологій темпераменту спричинена тим, що окремі індивідні властивості (особливості тілобудови і соматотипу) не лише закладалися в основу темпераменту, а безпосередньо пов'язувалися з формуванням характеру, ототожнювалися з особистісними властивостями. Конституційні теорії вважають перехід від індивідних властивостей (форми психічної активності) до особистісних (змісту психічної активності) спрощено-механістичним, лінійним.

Індивідні властивості визначають діапазон можливостей вибору тієї чи іншої діяльності у межах, які не мають соціально суттєвого адаптивного значення (Асмолов 1990). Однак, на думку Б.Г. Ананьева, вищі психічні функції мають індивідуальні відмін-

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

ності саме через те, що функціональні механізми пов'язані з основними індивідними характеристиками людини. При цьому психофізіологічні, нейродинамічні та конституційні властивості безпосередньо не пов'язані з операційними механізмами (Ананьев 1999). В.С. Мерлін припускає, що багато-багатозначні зв'язки між окремими індивідними властивостями забезпечують широку варіативність біологічного функціонування людини і широкі компенсаторні можливості (Мерлин 1986).

Індивідні властивості не визначають властивостей особистості у змістовному аспекті, проте забезпечують широко варіабельні формально-динамічні характеристики, які опосередковано можуть здійснювати вплив на формування особистості.

ОСОБИСТІТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ РІВЕНЬ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Особистість є продуктом загальноісторичного й онтогенетичного розвитку людини і презентує її з боку соціальних стосунків і діяльності (Леонтьев 1982 а; Рубинштейн 1982). Провідним у формуванні особистості вважається принцип єдності свідомості і діяльності.

Категорія особистості є *суспільно-історичною* і розуміється як історія розвитку індивіда, який змінюється, у світі, що змінюється (Асмолов 1990; Ковалев 1969). Однак це не відповідає математичній сумі індивідних властивостей та інтеріоризованих суб'єктом соціальних цінностей і норм. Йдеться про складний, часом несподіваний зв'язок вищої нервової діяльності й особистості.

Як *соціально-психологічна категорія* особистість представлена у концептуальних положеннях соціальних відносин (Е.В. Ілієнков, В.М. М'ясищев), спрямованості (Л.І. Божович), установок (Д.М. Узнадзе), сукупності рис (Г. Айзенк, Р. Кеттелл, Г. Оллпорт), диспозицій (В.О. Ядов). Система ставлень індивіда до світу, оточуючих і себе згодом трансформується у риси характеру (*процес інтеріоризації*), які стають інструментом поведінки (*процеси екстеріоризації та об'єктивації*), що закріплюється в образі життя.

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Найтісніше проблема особистості пов'язана з проблемою формування *характеру* як початкового продукту її розвитку. Згодом характер стає умовою подальшого розвитку особистості, забезпечуючи її психологічну цілісність, єдність (*Крутецкий 1957*). Характер визначають як певний стиль відносин і поведінки суб'єкта, що сформувався під дією життєвих впливів і надто виховання як цілеспрямованого процесу формування поведінкових реакцій та особистісних диспозицій (*Ковалев 1954*). С.Л. Рубінштейн визначає характер як закріплену в індивіді систему генералізованих, узагальнених спонукань, що сформувалися в процесі розвитку особистості на основі ситуаційних спонукань і мотивів. Такою генералізованою реакцією можна вважати *рису* як гештальт вищого порядку, який передує рефлексії (*Мейли 1982*). Характер розглядають як психічний компонент особистості, що виражається в її спрямованості та волі, як ставлення індивіда до дійсності.

М.Д. Левітов схильний зближувати характер особистості з її індивідуальністю: «...характер являє собою індивідуальні яскраво виражені і якісно своєрідні риси людини, що впливають на її поведінку і вчинки» (*Левитов 1982, с. 71*). Проте коли Г. Оллпорт визначає характер як особистість, яку оцінюють, а особистість – як неоцінений характер, М.Д. Левітов наголошує, що характер неправомірно зводить лише до моральних рис, і відокремлює поняття характеру від поняття особистості, а тому говорить про характер людини, а не особистості. Щоправда, в Г. Оллпорта особистість теж не відділяється від індивідуальності. На його думку, особистість – це «...існуюча в межах індивіда динамічна організація таких психологічних систем, які визначають унікальність його пристосування до оточення» (*Цит. за: Сизов 1988, с. 162*).

На сучасному етапі розвитку психології характер визначається «як одна з основних структур індивідуальності, що фіксує в собі специфіку переходу від психобіологічних і загально психологічних до соціопсихічних, особистісних процесів...» (*Либин 2006, с. 180*). Ще в 50-60-х роках ХХ століття проблема характеру розглядалася в контексті співвідношення з темпераментом і здібностями. Згодом підструктура характеру частково втратила значення як автономного чинника особистісного розвитку чи наслідку розвитку особистості і разом із підструктурою здібностей перетворилася на інструментальний прояв особистості як суб'єкта діяльності. Протиставляти та співвідносити почали темпераментальні й безпосередньо особистісні властивості індивідуальності. Це стало можливим

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

завдяки дослідженням Б.М. Теплова та В.Д. Небиліцина, які обґрунтовували концепцію основних властивостей нервової системи і фіксували відсутність паралелізму між властивостями нервової системи і поведінкою (*Небылицын 1976; Теплов 1961*). У цей час В.С. Мерлін обстоював положення про неможливість встановлення однозначних зв'язків між психодинамічними властивостями і властивостями особистості.

Поняття характеру було диференційоване у категоріях *спрямованості, ставлення, фіксованої форми смислового досвіду, диспозиції, аттитюдів, установки, стилю, здібностей, стратегій*. Поведінка аналізується у системі «темперамент – особистість». Їх елементи протиставляються як жорсткі (автономні та стійкі) і гнучкі, що забезпечують взаємодію із соціальним середовищем.

Проголошуючи тезу про соціальну зумовленість характеру, вчені різняться у думках щодо його *зв'язку з темпераментом*. Більшість вважають, що темперамент є природною основою формування характеру, його біологічною канвою (Б.Г. Ананьев, О.Г. Ковальов, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн). На їх тісному зв'язку наполягає В.Д. Небиліцин, вважаючи, що властивості нервової системи утворюють фізіологічну основу, на якій розвиваються психічні властивості людини, але розвиток цих властивостей обумовлюється життєвими умовами. Натомість М.Д. Левітов вважає, що характер і темперамент є різними автономними сторонами психічного, що темперамент визначає лише форму прояву характеру. Б.М. Теплов наголошує, що властивості нервової системи не можуть зумовлювати жодних визначених форм поведінки і навіть не становлять підґрунтя, яке забезпечує краще формування певних особливостей. Хоча при цьому вважається, що вроджені фактори розвитку особистості діють на всіх етапах онтогенезу.

Певне ототожнення психодинамічних властивостей із властивостями особистості простежується у працях Г. Айзенка, А. Маслоу, Г. Оллпорта, К. Роджерса (*Larsen 2005; Rickman 2000*). Вони схильні ігнорувати темперамент в якості автономного компонента формування особистості, оскільки передовсім розглядають її змістовні характеристики, соціально детерміновані диспозиції. Це зумовлено фіксацією органічного зв'язку темпераменту з окремими рисами характеру чи якостями особистості. На їхню думку, такий зв'язок диференціюється лише щодо провідного впливу біогенних чи соціогенних факторів і призводить

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

до формування первинних (генотипних) і вторинних (інструментальних) рис.

Натомість Б.Г. Ананьєв, В.С. Мерлін, К.К. Платонов намагалися показати складний багатозначний зв'язок біологічних компонентів психічного із вищими. Разом із тим, особистість у вищих проявах є незалежною від індивідного рівня індивідуальності, якщо не брати до уваги впливу особистості на організмічні процеси, які проявляються у феноменах самонавчання, аутотренінгу та гіпнозу. Зокрема, Л.М. Архангельський зауважує, що соціальна сутність людини здійснює вплив майже на всі основні її біологічні системи (*Архангельський 1974*). У фундаментальній праці російських психологів навіть зауважується на тому, що «розділ про особистість повинен відкриватися не питанням про вплив, скажімо, темпераменту на сутність особистості, а навпаки – про особистість як регулятор системи всіх рівнів своєї, зокрема, природної організації» (*Психологическая наука в России XX столетия 1997, с. 311*).

В історичному аспекті проблема особистості майже одразу починає розумітися як проблема її *структури* – єдності елементів, їх зв'язків. Але структура особистості не лишається незмінною впродовж життя; вона є динамічною та варіабельною. С.Л. Рубінштейн виділяє два основних компоненти особистості: вміння та процеси, що стають властивостями особистості (*Рубинштейн 2007*). О.Г. Ковальов вважає, що властивості особистості поєднуються у складні структурні утворення: 1) темперамент (система природних властивостей); 2) спрямованість (система потреб, інтересів та ідеалів); 3) здібності (ансамбль інтелектуальних, вольових та емоційних властивостей); 4) характер (синтез відносин і певних способів поведінки) (*Ковалев 1969*). Натомість К.К. Платонов не вважає характер і здібності основними підструктурами особистості, а вбачає в них загальні її властивості, що мають свою «накладену структуру» (*Платонов 1972*).

К.К. Платонов та В.С. Мерлін розуміють особистість в єдності всіх її підструктур – від біохімічних особливостей до соціального статусу особистості. «Відносна замкненість кожної з підсистем забезпечує її відносну автономність від інших підсистем і тим самим достатню кількість ступенів свободи на багатоманітні зовнішні впливи. Ієрархічне співвідношення підсистем забезпечує їхню координацію і спрямований характер діяльності великої системи» (*Мерлин 1996, с. 32*). Особистість виступає інтегральною системою

ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

біогенних, психогенних і соціогенних елементів, що керує психічними процесами (*Сержантов 1978*).

Отже, система особистості складається з двох відносно автономних, однак нерозривно пов'язаних підсистем: психофізіологічного базису та соціального статусу і соціогенних рис. Розглядаючи цю проблему крізь призму кореляції генотипового та досвідного, вчені обґрунтовують положення про те, що успадковується не поведінка як така, а лише *схильність*. Генотип лише частково детермінує природу досвіду, який набувається індивідом, а саме в аспектах вибіркової схильності (*Гербачевский 1982*). Такий системний підхід до проблеми розвитку особистості можна узагальнити словами І.В. Равич-Щербо: «...чим вище в діяльності роль специфічно людської, мовленнєвої довільної саморегуляції, тим меншу роль відіграють фактори генотипу, і, навпаки, чим вони нижчі, тим чіткіше індивідуальні особливості цієї діяльності визначаються спадковістю» (*Равич-Щербо 1982, с. 119*).

Особистість є продуктом соціокультурного середовища і формується у спілкуванні та діяльності. Характер є початковим продуктом, а згодом умовою розвитку особистості. Вивчення особистості вимагає системного підходу і зближується з проблемою індивідуальності. Специфіка індивідуальності виявляється в унікальності зв'язків фізіологічного й особистісного рядів, неповторності змістових і формальних аспектів такої взаємодії.

ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

В історії розвитку диференціальної психології виокремлюють кілька підходів, які пояснюють причини появи індивідуальних відмінностей.

1. Теорія спадкових факторів. Своє наукове оформлення ця теорія почала отримувати у другій половині XIX століття у працях Ф. Гальтона Д. Кеттелла, А. Біне, які здебільшого стосувалися проблеми нерівності інтелекту і здібностей. Її сутність полягає в тому, що диференціація людей закладена на гене-

тичному рівні, і соціальні колізії слабо її коригують. Спадковість є домінантним чинником, який визначає особливості розвитку інтелекту, здібностей, вихованості, психічних реакцій, хвороби тощо. Доля людини визначається її спадковістю.

Сьогодні вплив спадкових факторів вважається суттєвим, однак його досліджують обов'язково у зв'язку з фактором соціального середовища. Іншими словами, не можна говорити про самостійну роль спадковості чи середовища, а лише про їхню питому вагу у детермінації тої чи іншої риси особистості (*Левонтин 1993*). Хоча в окремих випадках спадковість може отримати домінантне значення (наприклад, при розвитку певних психічних захворюваннях).

2. Теорія соціогенетичних факторів. Ця теорія отримала поширення в епоху Просвітництва і відстоювала положення про те, що індивідуальність людини визначається винятково впливом оточуючого середовища, вихованням (локівська концепція *Tabula rasa*). Відповідне соціальне середовище є домінуючим чинником, який визначає змістовні аспекти особистості суб'єкта. Значної розробки ця теорія набула у радянську добу, яка намагалася збудувати людину нової епохи й значною мірою ігнорувала психобіологічні чинники розвитку. Це одна з можливих причин, чому соціопсихічні та психофізіологічні чинники розвитку здебільшого вивчалися поза системним зв'язком.

Вважається, що соціальний фактор становлення індивідуальності досить потужний, оскільки спрямовує розвиток здібностей суб'єкта, ніби пропонує певний спектр інтересів, життєвих цінностей, впливає на загальну спрямованість особистості. Однак можливості реалізації соціальних потенцій значною мірою, а інколи досить жорстко (наприклад, при наявності розумової відсталості) обмежуються вродженими психофізіологічними показниками, які свідомо не піддаються змінам, не коригуються.

3. Конвергентна теорія. Коли на початку ХХ століття стало ясно, що ані спадковість, ані соціум зазвичай не мають фатального значення для розвитку індивідуальності, вчені почали враховувати обидва ці фактори, особливості їхнього взаємозв'язку та взаємодії. Одним із родоначальників такого концептуального підходу став В. Штерн.

Слабка сторона конвергентної теорії полягає у тому, що спочатку вона фактично не враховувала суб'єктний вимір індивідуальності, її активність, спрямованість. Навіть вольові здібності особистості, які власне визначають її соціальну активність та само-

розвиток, ставилися у пряму залежність від особливостей виховання. За конвергентного підходу не враховується суб'єктна селекція зовнішніх і внутрішніх впливів, а особистість стає механічним результатом більш сильного впливу певних чинників.

4. Конституційна теорія. Сутність цієї теорії полягає у тому, що конституція (тілобудова) суб'єкта ніби визначає його схильність до певного психіатричного захворювання (шизофренії, маніакально-депресивного психозу, епілепсії). Це, в свою чергу, визначає індивідуальну своєрідність особистості, її психологічний профіль, характер.

Хоча цей підхід від початку формувався на матеріалі психіатричних досліджень, його результати екстраполювалися на здорову вибірку, що можна вважати некоректним методологічним прийомом.

Ще однією слабкою стороною конституційної теорії є той факт, що розвиток особистості ставився вченими (Е. Кречмер, У. Шелдон) у безпосередню залежність від психосоматичного типу людини. Іншими словами, відбувається ототожнення темпераменту та особистості; індивідуальність значною мірою визначається генетичною складовою.

У психологічній науці сформульовані кілька гіпотез формування індивідуальності: залежності від суто спадкових та суто соціальних чинників, їхнього взаємозв'язку та взаємодії, соматичного типу особистості.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Розкрийте поняття «індивідуальність» через призму типологічного підходу.
2. Охарактеризуйте процес індивідуалізації особистості у психологічних категоріях.
3. Проаналізуйте сутнісні характеристики індивідуальності.
4. Що таке формальний аналіз і які завдання вирішує?
5. Проаналізуйте домінантні риси Вашої особистості, спираючись на структуру особистості, розроблену К.К. Платоновим.

**ЛЕКЦІЯ 2. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ
ЯК СИСТЕМНО-ІНТЕГРАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ**

6. Розкрийте сутність основних принципів формального підходу (за О.В. Лібіним).
7. Охарактеризуйте організм як допсихічний рівень індивідуальності.
8. Розкрийте обсяг понять «індивід» та «особистість».
9. Охарактеризуйте особистість з позиції суспільно-історичного підходу.
10. Які соціально-психологічні категорії представлені у понятті «особистість»? Охарактеризуйте основні з них.
11. Як між собою співвідносяться поняття «особистість» та «характер»?
12. Розкрийте відмінності у підході до джерела формування особистості у зарубіжній та вітчизняній науці.
13. Охарактеризуйте основні науково-психологічні підходи до формування індивідуальних відмінностей.
14. Розкрийте сильні та слабкі сторони теорії спадкових факторів та соціо-генетичних факторів.
15. Який основний недолік конвергентної теорії формування індивідуальних відмінностей?

Лекція 3

ФОРМАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ВІДМІННОСТІ ІНДИВІДА

*Історико-психологічний аналіз
психобіологічних чинників розвитку
індивідуальності*

*Взаємодія факторів спадковості і
середовища у становленні
індивідуальності*

*Міжіндивідуальні фактори
психологічних відмінностей*

*Індивідуальні відмінності психічних
процесів*

*Індивідуальні відмінності інтелекту
та когнітивних стилів*

Мета: визначити особливості взаємодії факторів спадковості і середовища у становленні індивідуальності; поглибити розуміння природи міжіндивідуальних психологічних відмінностей.

Професійна спрямованість: вміння визначати домінуючі фактори міжіндивідуальної взаємодії.

Основні поняття: біологічний редукціонізм, френологія, локалізаційна теорія мозкової діяльності, спадковість, лінійні та багатобогатозначні зв'язки, ген, генотип, соціальне середовище, пренатальне середовище, вроджене, набуте, рефлекси, інстинкти, подібність з батьками, ідентифікація, емансипація, екзофактори, ендофактори, навіюваність, контрсугестія, соціабельність, генеалогічний метод, метод близнюків, метод вивчення прийомних дітей, монозиготні близнюки, дизиготні близнюки, пасивний вплив, реактивний вплив, активний вплив, сенсомоторна сфера, зорова модальність, слухова модальність, кінестетична модальність, «візуалізатори», «вербалізатори», когнітивний стиль, незалежність, полenezалежність, вузький діапазон еквівалентності, широкий діапазон еквівалентності, вузькість категоризації, широта категоризації, ригідність пізнавального контролю, гнучкість пізнавального контролю, толерантність до нереалістичного досвіду, імпульсивність, рефлексивність, конкретна концептуалізація, абстрактна концептуалізація, когнітивна простота, когнітивна складність.

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОБІОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Розвиток емпіричної психології, бурхливо розпочатий наприкінці XVIII – початку XIX століття у фізіологічних дослідженнях Г. Гельмгольца, К. Людвіга, І. Мюллера, Е. Пфлюгера, пізніше доповнений еволюційною теорією Ч. Дарвіна та Г. Спенсера, результатами патопсихологічних досліджень французьких фізіологів сприяв виникненню наукових, дарма що стихійно-матеріалістичних уявлень про функціонування людської психіки.

Поряд із метафізично-ідеалістичними уявленнями про свідомовольові чинники поведінки людини набували ваги біологічні фактори. Поняття індивідуальності почало включати органічні елементи (В. Штерн). Причому біологічні фактори розумілися як первинні, а окремими вченими – як єдино істинні чинники людської активності (*біологічний редукціонізм*). Разом із тим психологія зберігала самостійність і «суб'єктивну унікальність» (Г. Спенсер). Повною мірою це проявилось у *френології* Ф.Й. Галля, який запропонував карту мозку з позначеними на ній центрами, що відповідають за розвиток окремих здібностей. Однак його концепція залежності психічних функцій від певних ділянок кори головного мозку в подальшому не витримала експериментальних перевірок, критикувалася за те, що не враховувала всього спектру здібностей, нічого не зазначала про здібності щодо набуття знань і соціалізації особистості (*Бэн 1880; Бэн 1866*). Історична місія френології полягала у тому, що вона дала поштовх для досліджень мозку, зокрема для виникнення *локалізаційної теорії мозкової діяльності* (П. Флексіг), що претендувало на емпіричне встановлення залежності феноменів свідомості від діяльності головного мозку.

Більшого значення набували концепції, що намагалися встановити зв'язок між організмом і свідомістю та пояснювати на цій основі індивідуальні та групові відмінності. Ключова роль у поведінці відводилась фактору спадковості. Зокрема, Ф. Гальтон обґрунтовував положення про те, що не можна розвинути більше, ніж передбачено природою (*Гальтон 1875*). Продовжуючи витлумачувати механізм спадковості у положеннях Ж.-Б. Ламарка, чимала кількість психологів аж до 30-х років ХХ століття вважали, що можуть успадковуватись набуті ознаки, що власне обґрунтовувало еволюційну теорію й утверджувало меха-

**Франц Йозеф
ГАЛЛЬ**
(1758-1828)

**Жан-Батіст
ЛАМАРК**
(1744 - 1829)

нізм встановлення і закріплення індивідуальних відмінностей (*Саугстад 2008*). Ідея «пришвидженої» еволюції дозволяла пояснювати проблему фізичного і психічного розвитку такими чинниками, які піддаються спостереженню впродовж кількох поколінь. Навіть Ч. Дарвін та Г. Спенсер, в окремих положеннях заперечуючи ламарківське вчення, вважали, що ознаки, набуті під впливом вправління та умов життя, здатні успадковуватись (*гіпотеза пангенезу*) (*Конклин 1928; Философия Герберта Спенсера... 1892*). Це стало науково-природничим підґрунтям для розуміння спадковості як потужного чинника психічного розвитку людини та її індивідуальних відмінностей. Відтепер пов'язувались особливості розвитку організму та його нервово-психічної системи. Втім, більшість учених збігалися у тому, що діти не становили повну копію батьків. Окремі дослідники писали про домінуюче значення соціального чинника у розвитку індивідуальності, були переконані, що передача характеру по спадковості є частковим випадком закону спадковості (*Кейра 1897*).

У першій чверті ХХ століття розуміння взаємозв'язку організму та свідомості набуло рис конституційного зв'язку (*Е. Кречмер, У. Шелдон*). Конституційність розглядалася як сума індивідуальних властивостей, що закладені генетично, як спосіб визначення психічного за певними соматичними ознаками. Співвідношення будови тіла і темпераменту встановлювалося за допомогою діяльності ендокринних залоз (*Кречмер 1982; Кречмер 1995*). У тогочасних концепціях вплив генетичного набув системних ознак, а сам характер зв'язку почав розумітися як багато-багатозначний. М. Ліфшиц до таких особливостей відносив морфологічні, функціональні та біохімічні властивості організму (*Лифшиц 1927*).

Поняття конституційності належить до психофізіологічного спектру вивчення людини. Однак воно відноситься як до тілесного, так і до психічного субстрату водночас. Зачатки таких уявлень представлені у працях О.Ф. Лазурського, який, визначаючи роль біологічного фактору у психічного розвитку, зосереджувався на дослідженні «соціальної фізіономії» особистості (*Лазурский 1982*), натомість У. Джемс пропонував вивчати «фізичну особистість», яка включає тілесну організацію, несвідомі потяги та інстинкти (*Джемс 1991*). На загал тогочасна термінологія була наповнена суперечливим змістом, який являв спробу поєднати доти не поєднані елементи індивідуальності.

Дещо пізніше, відмежовуючись від патопсихологічного матеріалу, К. Леонгард спробував на основі трьохкомпонентної теорії індивідуальності (спрямованість інтересів та схильності; почуття та воля; інтелект) розробити таку класифікацію акцентованих особистостей, що інтегрувало би риси як характеру (психосоціального феномену), так і темпераменту (психофізіологічного феномену) з домінуванням одного з них (*Леонгард 1981*).

Специфіка психобіологічного підходу кінця ХІХ – початку ХХ століття полягала у тому, що істинною визнавалась спадкова, вроджена природа людини. Показовою у зв'язку з цим є класифікація характерів, запропонована Т. Рібо, який вказував, що характер становить певну феноменологічну стійкість і єдність психічних елементів. Справжній характер, на його думку, є незмінним, оскільки є вродженим. Відповідно негативну роль відіграють елементи характеру, які формуються під впливом зовнішнього середовища. Зокрема, Т. Рібо виділяв такий тип характеру як безформний, що стає результатом розвитку винятково набутого досвіду. В цьому характері немає нічого вродженого, а тому він надміру схильний до змін (*Рібо 1894*).

Ще одним прикладом є класифікація характерів, запропонована Б. Пересом. Він закладав в якості системоутворюючого чинника утворення характеру рухову сферу особистості. Відповідно виділяв рухливий, малорухливий і пристрасний типи, які здатні утворювати значну кількість комбінацій.

На початку ХХ століття на зміну біологічному редукціонізму приходить більш чітке розуміння системного зв'язку між фізіологічними і психічними елементами. Досить влучно цей взаємозв'язок резюмував В.М. Бехтерев: «...соціальна сфера особистості, розвиваючись на ґрунті органічної сфери, розширює її в залежності від соціальних умов життя до ступеня, коли органічні дії витісняються минулим досвідом соціальних відносин і соціальними взаємодіями» (*Бехтерев 1991, с. 394*). Н. Оппенгейм присутньо додав, що спадковість створює лише певну схильність суб'єкта; це поєднання сил, для яких необхідний вплив середовища, що зможе спрямувати суб'єкта шляхом батьків (*Оппенгейм 1913*).

Усвідомлюючи важливість первинних, психофізіологічних чинників індивідуальності (особливості будови мозку і будови тіла), вчені намагалися «прикріпити» їх спочатку до характерологічних відмінностей, а

затим визначати особливості особистості. Так постає проблема співвідношення темпераменту як спадкової психофізіологічної складової особистості і характеру як соціального компоненту особистості. Загальноприйнятим стало розуміння темпераменту як первинної психічної організації та реакції особистості, а характеру – як похідної. Чимала кількість суто психологічних феноменів пов'язувалась з конкретними організмичними чинниками (теорія взаємодії), а подекуди ототожнювалась (гіпотеза тотожності).

ВЗАЄМОДІЯ ФАКТОРІВ СПАДКОВОСТІ І СЕРЕДОВИЩА У СТАНОВЛЕННІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Спадковість як унікальний набір генів, який формується під час запліднення, визначає межі розвитку організму, а відтак всієї системи індивідуальності. Але оскільки генетична варіативність морфологічної і фізіологічної функціональності є достатньо широкою, то й характер психосоціальної функціональності суб'єкта вирізняє високий рівень унікальності та неповторності. Спадковість утворює конструкт *генетичного* у поведінці. Вона може проявлятися навіть у більш пізні періоди онтогенезу. Наприклад, при виникненні хвороб (у тому числі психічних), формуванні соматотипу, фізіологічних процесів (випадіння волосся, втрата гостроти зору тощо).

Генетичні аномалії обов'язковим чином позначаються на фізичній дисфункціональності суб'єкта і позитивно корелюють з широким спектром психічних патологій.

Середовище здійснює вплив на організм через стимули різної природи: біохімічні, фізичні, соціальні тощо. Фактор середовища починає діяти вже з моменту зачаття, а відтак вступає у тісний зв'язок зі спадковістю майже одразу. На цьому зауважували вчені ще сто років тому. Зокрема, І.О. Сікорський був стурбований тим, що найбільша кількість зачатъ припадає на період із листопада по лютий, коли відмічається найвищий рівень алкоголізму. Відтак, на його думку, формується алкогольна спадковість, яка сильно впливає на нервову систему індивіда (*Сікорський 1901*).

Розрізняють соціальне і пренатальне середовище. **Пренатальне середовище** є первинним і може спричиняти потужні інди-

відуальні зміни в організмі структурного характеру. Воно впливає на плід через організм матері, її психоемоційний стан, особливості харчування, діяльність залоз внутрішньої секреції, вживання шкідливих речовин. Спадковість і пренатальне середовище разом утворюють конструкт *вродженого*. Тобто немовля народжується, маючи не лише генетичну спадковість, а й наслідки впливу пренатального середовища. При цьому і перше, і друге є об'єктивними щодо впливу на організм плоду. Але якщо генетична спадковість є результатом неконтрольованого випадку у поєднанні генів, то пренатальне середовище піддається безпосередньому впливу з боку материнського організму.

Рис. 11. Чинники формування вродженого компоненту психіки

Соціальне середовище забезпечує розвиток і становлення особистості. Без потрапляння у людський соціум індивід, маючи необхідні біологічні задатки, ніколи не стане власне людиною: у нього не буде розвинута ходьба ногами, а також людське мовлення (і мислення). Крім формування загальнолюдських властивостей, у соціальному середовищі відбувається формування особистісної унікальності. На неї активно впливають міжособистісні стосунки, соціальні ролі суб'єкта, його включеність у певний вид діяльності (навчальна, професійна), субкультурні цінності, національна ментальність тощо.

При аналізі індивідуальності важливо визначити, які чинники поведінки є генетичними, а які – набутими. Зазвичай вони діють одночасно, але не завжди спільно, одновекторно. При цьому міра впливу кожного може суттєво відрізнятися. Наприклад, цікавим є питанням щодо основних чинників формування особистісної тривожності. Спадковою складовою може стати слабкий тип нервової системи, а зовнішнім фактором – соціальне середовище, яке оцінюється суб'єктом як загрозливе, небезпечне. При збігові цих двох чинників майже напевне сформується особистісна тривожність суб'єкта як реакція слабого типу нервової системи на небезпечне середовище; за наявності лише одного з чинників визнача-

льною є ступінь, інтенсивність його прояву, який може бути достатнім або недостатнім для формування особистісної тривожності.

Окремі форми поведінкової активності є наслідком дії одного чиннику. Генетично детерміновані анатомо-фізіолого-біохімічні властивості організму спричинюють реагування на зовнішні подразники у формі *рефлексів* та *інстинктів*. Педагогічні процеси – стихійні чи спеціальним чином організовані – формують принципи взаємодії з оточуючими, майже незалежно від генетичного фактору.

Прийнято вважати, що соціальне середовище впливає на розвиток особистості в залежності від специфіки вже наявної спадковості, але так само спадковість заломлюється крізь призму соціальної ситуації. Тобто спадковість і соціальне середовище селективно впливають одне на одного.

Феномен *подібності з батьками* продиктований як спільною генетикою, так і спільним соціальним середовищем, в якому дитина перебуває разом із батьками. В останньому випадку обов'язково слід враховувати потужні антагоністичні процеси *ідентифікації* (у дошкільному та молодшому шкільному віці) та *емансипації* (у підлітковому та юнацькому віці). Однак слід враховувати, що гени передаються не лише безпосередньо від батьків, а й від попередніх поколінь. Водночас процес соціалізації, особливо в останнє століття, відбувається не тільки і не стільки під впливом батьків; конкурентний вплив здійснюють діяльність ЗМІ, соціальні мережі.

Більшість вчених минулого дотримувались думки, що сила спадкових елементів проявляється значно відчутніше. Зокрема, утверджувалась положення про те, що успадковуються не просто «душевні» властивості, але й моральність, яка витікає з самої природи людини (*Гальтон 1875; Рибо 1884*). На зламі XIX-XX століть панівним залишалося вчення Ж.-Б. Ламарка про спадковість набутих ознак. Ця «помилка» не в останню чергу пов'язана з тим, що спадкові ознаки зазвичай лишаються незмінними. Але вже доведено, що вроджені властивості можуть суттєво змінюватись в онтогенезі (наприклад, зріст, вага тіла піддаються корекції внаслідок занять спортом або в ситуації гіподинамії). На противагу їм набуті ознаки, які формуються в онтогенезі під впливом соціального середовища, здебільшого піддаються змінам, але й можуть демонструвати високий рівень стійкості. Наприклад, особистісні проблеми, сформовані в дитячий період, можуть лишатися впро-

довж всього життя у формі психологічних ігор та життєвих сценаріїв (Берн 1999).

Сьогодні вчені дотримуються положення, що фактори спадковості і середовища можуть однаковою мірою впливати на формування індивідуальності і здебільшого діють комплексно, системно, у тісній взаємодії. Тобто індивідуальність, як правило, є продуктом *полідетермінації*, а не *монодетермінації*. У випадку, коли генетичні та соціальні фактори знаходять підкріплення одне в одного, певні феномени формуються і закріплюються швидко і міцно. Якщо ці фактори є антагоністичними, то феномени або взагалі не формуються, або отримують незначний розвиток, або можуть мати потужний розвиток за рахунок появи значних мотиваційних потуг. Зокрема, у такий спосіб можна пояснити, яким чином комплекс неповноцінності, зумовлений невдалою первинною соціальною адаптацією через певні фізичні вади, може через механізм гіперкомпенсації в кінцевому випадку призвести до значних соціальних досягнень (у політиці, мистецтві, науці тощо).

У розвитку індивідуальності фактори спадковості і середовища тісно взаємодіють, хоча й не завжди в одному напрямку. Кожен із цих факторів може демонструвати як високий рівень стійкості, так і варіативності під впливом іншого фактору.

МІЖІНДИВІДУАЛЬНІ ФАКТОРИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

Індивідуальність функціонує на перетині безлічі зовнішніх і внутрішніх впливів, які перебувають у стані взаємодії, підсилення одне одного, боротьби чи нейтральної паралельної дії. Вплив спадковості називають *ендофактором*, вплив оточення – *екзофактором*.

До числа **екзофакторів** відносять виховний вплив у широкому (життєвий досвід) та вузькому (суто педагогічному) значенні. Педагогічні інтервенції як цілеспрямовані дії по виробленню адекватних життєвих установок покликані навчити суб'єкта гальмувати окремі імпульси, інстинкти, рефлексії і регулювати свою активність. Ключовими у цьому процесі будуть рівень *навіюваності* суб'єкта, його соціабельність (контактність), здатність до утво-

рення *контрсугестії* (Поршнев 1974). Наприклад, особи, які мають розумову відсталість, здебільшого демонструють надзвичайно високий рівень навіюваності і не здатні здійснювати контрсугестію (протистояти зовнішньому навіюванню вербальними стимулами, спрямованими на себе чи на зовнішній об'єкт). Труднощі у взаємодії з підлітками пов'язані саме із тим, що у них значно зростає рівень контрсугестії, що робить їх ненавіюваними з боку дорослих, здатними заперечувати зовнішні інструкції.

Ендофактори індивідуальних відмінностей вивчають за допомогою методів психофізіології, психогенетики, нейрофізіології. Найбільшої цінності останнім часом набули методи психогенетики, серед яких найбільш відомими є

- **генеалогічний метод**, який дозволяє порівняти між собою генетичний матеріал осіб, які перебувають у різному ступені родинності (біологічних батьків і дітей, братів і сестер, дядьків і племінників тощо). Зокрема, припускається, що чим ближча генетична спорідненість людей, тим більшою є подібність між ними за досліджуваною ознакою;
- **метод близнюків**, який дозволяє порівняти між собою монозиготних (гомозиготних) близнюків, що мають однаковий генетичний матеріал, та гетерозиготних (дизиготних) близнюків, генетичний матеріал яких збігається лише частково як у сиблінгів (біля 50% ідентичних генів);
- **метод вивчення прийомних дітей**, які максимально рано віддані на виховання до генетично чужих батьків.

Генетичний аналіз дозволяє відокремити вплив генетичного і соціального середовища і зробити певні припущення. Проте дослідити у такий спосіб винятковий вплив того чи іншого фактору досить складно. Насамперед слід знати, що успадковується не ознака як така, а ознака у певній популяції за певних впливів середовища. «Одна й та сама ознака може мати іншу спадковість в іншій популяції і в іншому середовищі» (Левонтин 1993, с. 92).

Недолік *генеалогічного методу* полягає у тому, що у представників однієї родини спільними виявляються не лише гени, а й середовище соціального розвитку. Відтак цілком можливий варіант, коли певна ознака є родинною, але не є генетично успадкованою. Яскравим прикладом цього може бути феномен алкоголізму. Алкоголізм може мати в своїй основі фізіологічну чутливість до

алкоголю, яка успадковується, але водночас алкоголізм може формуватися внаслідок соціальної ідентифікації.

Певною мірою нівелювати вплив середовища вдається шляхом *дослідження прийомних дітей*, коли певну ознаку вивчають попарно: спочатку – «дитина – біологічний батько», потім – «дитина – прийомний батько». Але й тут можуть виникнути серйозні труднощі. Наприклад, така ознака як зріст, яка вважається генетично успадкованою, може сильно варіюватися в залежності від того, хто всиновив дітей. Якщо прийомні батьки можуть забезпечити дітей повноцінним харчуванням та задовільними умовами фізичного розвитку, то зріст цих дітей може бути ближчим до зросту прийомних батьків, ніж до низькорослих біологічних батьків, які погано харчувалися. «Відношення між геном, середовищем і організмом не одно-однозначні, а багато-багатозначні. Знаючи гени і середовище, ми не можемо прогнозувати, яким буде організм. Знаючи організм, ми не можемо визначити його генотип або середовище, в якому він розвивався» (Левонтин 1993, с. 41). *Гени визначають лише граничні можливості організму, але не конкретний результат розвитку.*

Ще однією спробою дослідити вплив генотипу і середовища було *дослідження монозиготних близнюків*. Недоліками цього методу є те, що монозиготних близнюків зрідка розлучають, і те, що вони зазвичай виховуються в однакових умовах (схожі імена, зачіски, одяг, недиференційоване ставлення оточуючих). Батьки намагаються «підтримувати» ідентичний генотип ідентичним постнатальним середовищем.

Між генотипом і соціальним середовищем прийнято виділяти три типи зв'язку:

- пасивний вплив;
- реактивний вплив;
- активний вплив.

Класичною є ситуація *пасивного впливу*, коли особи мають спільний генотип (на рівні сиблінг-сиблінг, батьки-дитини) і спільне соціальне середовище, в якому вони функціонують. Як уже зазначалося, виокремити в такому випадку генетичне і суто родинне (соціальне) надзвичайно складно.

Реактивний вплив середовища на генотип індивіда виникає в ситуації, коли його вроджені ознаки викликають особливе ставлення до нього з боку найближчого оточення. Назагал це класична ситуація компенсації певної генетично зумовленої проблеми. Наприклад, в ситуації особливої пігментації шкіри, кольору

волосся, генетичних хвороб, нетрадиційної сексуальної орієнтації тощо до цих індивідів може виявлятися особливе ставлення, яке, в свою чергу, провокує виникнення певних реакцій суб'єкта у формі рис характеру. Зокрема, таким чином може бути сформована завчена безпорадність (реакція на власну інвалідність), негативізм (реакція на неприйняття у колі однолітків через природний колір волосся), боягузливість (реакція на гомофобну поведінку однолітків).

Активний вплив можна спостерігати у ситуації гіперздатків індивіда, коли той шукає середовище, в якому можна їх розвинути до рівня обдарованості чи таланту. При цьому суб'єкт зазвичай демонструє високий рівень вольових здібностей, протистояючи соціальному середовищу, яке не підтримує це бажання чи перешкоджає. Класичним випадком є розповідь артиста про те, як йому доводилося долати впертість батьків через заборону здобувати фах артиста. Подібний вплив також спостерігається у ситуації нетрадиційної сексуальної орієнтації, коли суб'єкт розшукує середовище, де отримує можливість не гальмувати свої сексуальні смаки.

Психологічні відмінності формуються під потужним впливом внутрішніх (ендо-) і зовнішніх (екзо-) факторів, які взаємодіють за трьома типами зв'язку: пасивним, реактивним та активним.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ПСИХІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Проблема індивідуальних відмінностей психічних процесів виокремилась разом із початком психофізіологічних досліджень людини у лейпцігській лабораторії у другій половині ХІХ століття. Однак варіативність результатів перших психофізичних тестів здебільшого вважалася помилкою дослідників. Накопичивши досвід «відхилень», було зроблено висновок, що мова йде про «розширення» поняття норма, введення в обіг її ступенів, рівнів тощо.

Для вивчення психічних процесів використовувався метод поступових змін, або *метод ледве помітних змін*. Під час таких досліджень вивчався мінімальний поріг подразнення, або та мінімальна інтенсивність подразнення, яка може сприйматися досліджуваним. Швидкоплинні зорові уявлення вивчалися за допомо-

гою тахістоскопа Вундта та Фолькмана.

Поступово розвінчувалися інші міфи. Зокрема, міф про те, що *немовлята* не мають значної диференціації у своєму фізичному та психічному розвитку. Ч. Дарвін, В. Прейер та інші відомі вчені проводили скрупульозні спостереження за розвитком власних дітей, вочевидь, у надії зафіксувати універсальні показники. Однак доволі скоро з'ясувалося, що немовлята демонструють суттєві відмінності у сенсомоторній сфері. Зокрема, значну вибірковість у реагуванні на подразники; немовлята мають відчутно різну пропорцію у структуруванні часу (стан сну, реакції крику). Також зафіксовані відмінності у тому, наскільки немовлята демонструють потребу в обіймах. Подальші спостереження показали, що малюки, які ухиляються від обіймів, виявлялися більш розвинутими у фізичному плані.

О.П. Нечаєв ставив питання про періодизацію шкільного віку. Для цього пропонував вивчати у дітей швидкість протікання психофізичних процесів і простих рухів, диференційованість сприймання світлових і звукових відчуттів, ступінь навіюваності та силу зростаючої втоми, пам'ять на багатозначні цифри. На початку ХХ століття вітчизняні вчені з'ясували, що з віком зростає ступінь диференційованості сприймання, об'єм та сила пам'яті, швидкість рухів і психічних процесів. Зокрема, зменшується час простої і складної психічної реакції за хроноскопом Гіппа (*Нечаєв 1901*). За допомогою цього хроноскопу дослідники також вивчали швидкість асоціацій, причому точність вимірювання сягали тисячних долі секунди.

Індивідуальна специфіка психічних процесів полягає у формуванні стилів сприймання і переробки інформації.

О.В. Лібін спробував узагальнити найбільш популярні концепції типів сприймання (*Либін 2006*)³.

Табл. 4. Концепції типів сприймання

Вимірювання	Інтерпретація
<i>Аналітичні</i> (ті, що деталізують) / <i>синтетичні</i> (ті, що інтегрують)	<i>Аналітичні</i> індивіди проявляють тенденцію сприймати окремі частини, відчуваючи труднощі у вибудові цілісної структури й орієнтуються на відмінності; <i>синтетичні</i> індивіди сприймають явище як інтегроване ціле, виокремлюючи схожість між частинами.
<i>Об'єктивісти</i> / <i>суб'єктивісти</i>	<i>Об'єктивісти</i> демонструють стійке, вузько спрямоване і точне сприймання; <i>суб'єктивісти</i> мають більш широке поле сприймання з суб'єктивною інте-

³ Таблиця дається у дещо модифікованому варіанті.

ЛЕКЦІЯ 3. ФОРМАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ВІДМІННОСТІ ІНДИВІДА

Вимірювання	Інтерпретація
	рпретацією, що доповнює сприйняте.
Концептуальні (активні) / перцептивні (пасивні)	<i>Концептуальні</i> індивіди працюють раціонально, формулюючи гіпотези про правильне рішення при виконанні класифікації; <i>перцептивні</i> індивіди використовують метод проб і помилок, керуючись безпосереднім сприйняттям стимулу.
Впевнені , або ті, що оцінюють / обережні , або ті, що не оцінюють	<i>Впевнені</i> індивіди одним узагальненням інформують про те, що сприймають, включаючи неіснуючі деталі; <i>обережні</i> індивіди роблять докладні звіти, включаючи найдрібніші деталі.
Дезінтегровані / інтегровані	Сприймання <i>дезінтегрованих</i> індивідів нестабільне, незакономірне і не пов'язане з реальністю, яка сприймається; сприймання <i>інтегрованих</i> індивідів систематичне, логічне і реалістичне.
Орієнтовані на колір / орієнтовані на форму	<i>Орієнтовані на колір</i> індивіди в основу класифікації кладуть кольорові ознаки; <i>орієнтовані на форму</i> – ознаки форми. Виявлений зв'язок орієнтованих на форму з шизоїдними рисами особистості, а орієнтованих на колір – з циклоїдними рисами особистості.
Візуальні / гаптичні	<i>Візуальні</i> індивіди будують інтерпретацію, спираючись на зорові образи; <i>гаптичні</i> індивіди надають перевагу дотиково-кінестетичному каналу інформації.

Існують дарма що незначні розбіжності у **модальностях створення образів** у відповідь на зовнішні подразники. Найбільш дослідженими є *зорова, слухова та кінестетична* модальності. Окремо виділяють *дигітальну* модальність: особи, схильні до неї, переробляють інформацію винятково за допомогою логіки, використовуючи слова та числа. У відповідності з результатами досліджень, найбільший відсоток людей сприймає інформацію через зорові аналізатори, дещо меншою мірою – через слухові, ще меншою – через кінестетичні. Зазвичай протиставляють так званих візуалізаторів та вербалізаторів, що певною мірою відповідає класифікації І.П. Павлова, який поділяв людей на «художників» та «мислителів».

«Візуалізатори», як і «художники», фактично створюють образи такими, якими їх безпосередньо сприймають через зоровий аналізатор, можливо, в подальшому дещо трансформуючи його. Натомість «вербалізатори» (та «мислителі») перекодовують сприйняте у певні слова, наповнені смислом, логікою. Однак варто враховувати, що інтраіндивідуальні відмінності у силі зорової уяви досить значні, що було встановлено ще Ф. Гальтоном.

Мономодальне створення образів стає можливим лише в ре-

зультаті рідкісних фізичних аномалій. Зазвичай образи формується комплексно. Ще філософ Дж. Берклі показав, що зорові образи не можуть бути до кінця сформованими без участі тактильних відчуттів: для того, щоби *правильно бачити* предмет, треба його ще сприйняти на дотик.

Достатньо інтенсивними були дослідження *уваги*. Насамперед встановлено, що сила довільної уваги з віком зростає, що безпосередньо пов'язано з розвитком гальмівних функцій. Синдром дефіциту уваги зазвичай супроводжується так званою гіперактивністю (некерованою збудженістю) дитини та імпульсивністю і є неврологічно-поведінковим розладом, який частіше зустрічається у хлопчиків.

Об'єм уваги дітей коливається у межах від 2 до 5, а у дорослих – від 4 до 7.

З віком всі властивості уваги зростають: концентрація, об'єм, стійкість, розподіл та переключення. Порушення здібності до концентрації призводить до її розсіювання. Такий пізнавальний дефект може виникати при окремих хворобах (склероз, депресія, тривожні стани), розумовій відсталості, можуть бути пов'язаним із віковими психічними змінами.

Експериментальні дослідження *пам'яті* були одними з найперших в історії психології. Зокрема, Г. Еббінгауз (1885) встановив важливий вплив кількості повторів на запам'ятовування. Він один із перших дослідників, яким вдалося мінімізувати роль досвіду, інтересу та логічних побудов у дослідженні пам'яті (метод запам'ятовування беззмістовних складів). Мюллер та Шуман (1894) дослідили, що люди надають перевагу різним способам заучування: через зорові образи, механічне запам'ятовування, через слухання. Йост (1897) дійшов висновку, що краще запам'ятовується не безперервне заучування матеріалу у його цілісному форматі, а групами та з певними проміжками часу (Нечаев 1903).

Цікавим, із наукової точки зору, був період з'ясування природи *дитячої амнезії*. Цей феномен став предметом дослідження у психоаналізі і пов'язувався із гнітючими дитячими переживаннями, які суб'єкт повинен витіснити. У випадку невдалого витіснення утворюється психологічна травма, яка призводить до невротичного розвитку особистості. Проте з'ясовано, що період дитячої амнезії, дарма що є загальною властивістю людей, має суттєві індивідуальні відмінності.

Основні інтраіндивідуальні відмінності, які вдається фіксу-

вати у сфері пам'яті, стосуються такої її властивості як довготривалість/короткотривалість. Ця властивість має як індивідуальні вияви, так і вікові особливості.

Індивідуальні відмінності у психічних процесах фіксуються з віку немовляти і з часом посилюються. Серед ключових слід відзначити відмінності у процесі конструювання образів у відповідь на зовнішні подразники (за зоровою, слуховою, кінестетичною модальностями), за способом сприймання інформації та її інтерпретації (аналітики/синтетики, об'єктивісти/суб'єктивісти, впевнені/обережні, концептуальні/перцептивні, дезінтегровані/інтегровані тощо). Також суттєві індивідуальні відмінності спостерігаються за такими видами психічних процесів як увага, пам'ять, уява, мислення.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ІНТЕЛЕКТУ ТА КОГНІТИВНИХ СТИЛІВ

Інтелект був чи не першим реальним предметом дослідження у диференціальній психології, а тести інтелекту фактично покладали початок психодіагностиці. Причиною такої цікавості був соціальний запит та практична значимість дослідження, оскільки це давало можливість диференціювати дітей за їхніми здібностями, встановити відповідність інтелектуальній нормі.

Під *інтелектом* розуміють здатність суб'єкта адаптуватися до світу, успішно здобувати і використовувати новий досвід. Ця здатність показує, наскільки суб'єкт здатен правильно та швидко засвоювати причинно-наслідкові зв'язки, пропонувати ефективні та оригінальні рішення актуальної проблеми, засвоювати великий масив інформації і відтворювати його у змінній ситуації.

Інтелект розглядається як неоднорідний феномен. Вчені розрізняють загальний, біологічний, соціальний, академічний, вербальний, невербальний інтелект. Кожен вид інтелекту виконує специфічну функцію. Наприклад, *соціальний інтелект* може показувати успішність суб'єкта у розумінні поведінки інших людей, а відтак дозволяє альтернативним шляхом досягати поставлені

цілі. Разом із тим, рівень академічного інтелекту у цього ж суб'єкта може залишатися низьким.

М.О. Холодна виокремлює такі загальні властивості інтелекту:

- властивості рівнів: ступінь розвитку пізнавальних функцій (пам'ять, увага, уява тощо);
- комбінаторні властивості: здатність комбінувати компоненти власного досвіду у нових життєвих та професійних ситуаціях;
- процесуальні властивості: операціональний склад та прийоми інтелектуальної діяльності;
- регуляторні властивості: координація та контроль за психічною активністю індивіда.

Існують два загальних підходи до вимірювання інтелектуальних здібностей людини. Відповідно з *однофакторним підходом* (К. Спірмен, Р. Кеттелл, Дж. Равен, Д. Векслер) інтелект являє єдину здібність, яку можна поміряти за допомогою ряду тестових процедур і встановити єдиний показник розвитку інтелекту IQ.

У відповідності з *багатофакторним підходом* (Л. Терстоун, Дж. Гілфорд) інтелект не можна поміряти за єдиним показником розвитку, оскільки той є складним множинним утворенням, основні фактори якого мають певну автономію розвитку. Зокрема, Л. Терстоуном виділялися такі інтелектуальні здібності як просторові, сприймання, обчислювальні, вербальне розуміння, пам'ять, логічне міркування.

Назагал інтелект є достатньо стійким психічним феноменом, проте він може змінюватися під впливом спеціального навчання і тренування. Водночас існує достатньо висока кореляція між результатами дослідження інтелекту та результатами навчальної успішності суб'єкта. Особливо чітко простежується вплив на інтелектуальний розвиток дітей у прийомних родинах.

Статистично доведено, що інтелект може варіюватися від упадкованого показника в діапазоні 20-25 пунктів, що є достатнім для якісного перевершення чи деградації дітей (наприклад, умовно вроджений середній IQ в результаті відповідної підготовки може стати вище середнього чи навіть високим).

Когнітивний стиль є структурною характеристикою мислення та способом отримання когнітивного продукту. Його розглядають як інструмент, який стабільно використовується на різних рівнях інтелектуального функціонування. Це – надання переваги

певному способу переробки інформації, яка надходить з оточуючого світу (*Холодная 2002*).

Зазвичай когнітивний стиль є біполярним утворенням, тобто має крайні точки континууму, які виступають антагоністами. Наприклад, *полезалежний/полenezалежний*, *аналітичний/синтетичний*. Когнітивні полюси є рівноцінними і по-своєму ефективними в залежності від ситуації застосування (*Шкуратова 1994*). Вони мають як сильні, так і слабкі сторони. Хоча сам інтелект може оцінюватися як високий чи низький.

Полезалежність / полenezалежність. Цей когнітивний стиль був вперше виділений Г. Віткіним та Д. Гудінафом (1948). *Полезалежні* індивіди бачать зовнішнє видиме поле і їм складно розгледіти потрібну деталь у складному зображенні. *Полenezалежні* індивіди, навпаки, легко знаходять деталь у складному зображенні і долають вплив видимого поля.

Полезалежні індивіди частіше вступають у спілкування і шукають його. Інша особа може розглядатися ними як джерело і спосіб переробки інформації, тобто соціабельність полезалежних індивідів можна вважати компенсацією їх недостатньої пізнавальної ефективності. Цей стиль більше властивий жінкам. Полезалежним притаманні депресивні розлади.

Полenezалежним індивідам властиво перебувати на більшій відстані від співбесідника, демонструвати меншу схильність до розкриття почуттів. Вони надають перевагу професіям, пов'язаним з індивідуалізованими формами праці. Цей стиль більше властивий чоловікам. Полenezалежним притаманні паранояльні розлади.

Величина діапазону когнітивної еквівалентності. Р. Гарднером (1953) вивчалася понятійна диференційованість. Було з'ясовано, що одні індивіди при завданні на класифікації схильні ділити об'єкти на багато груп, що мають малий об'єм (*вузький діапазон еквівалентності*), інші – утворюють мало груп з більшою кількістю об'єктів (*широкий діапазон еквівалентності*). Вузький діапазон передбачає більш деталізовану категоризацію, вищу понятійну диференціацію, тобто схильність орієнтуватися на пошук відмінностей (аналітичність), а широкий діапазон – на менш деталізовану категоризацію, низьку понятійну диференційованість і, відповідно, схильність орієнтуватися на пошук подібності серед об'єктів (синтетичність).

Вузькість / широта категоризації. У цьому когнітивному стилі Р. Гарднер (1962) спробував відобразити ступінь

суб'єктивної диференціації лише однієї категорії. Індивіди, які схильні до *вужкої категоризації*, обмежують область застосування певної категорії; індивіди, схильні до *широкої категоризації*, підводять під одну категорію більше число прикладів, що її підтверджують.

Ригідність / гнучкість пізнавального контролю. Цей когнітивний стиль (Р. Гарднер (1959)) виявляється у конфліктній ситуації, коли необхідно долати певний стереотип. Наприклад, здійснити перехід від вербальних функцій до сенсорно-перцептивних дій. Індивіди з *ригідним пізнавальним контролем* здійснюють цей перехід із низьким ступенем автоматизації; вони демонструють низьку стійкість до перепон в процесі переключення і гірше реагують на вимоги актуальної ситуації; мають низькі показники продуктивності запам'ятовування та навчальну успішність; імпульсивні, часто збудливі. Індивіди з *гнучким пізнавальним контролем* мають високий ступінь автоматизації дій при переході від однієї діяльності до іншої, краще працюють у ситуації перепон, приймають до уваги вимоги актуальної ситуації, лишаються раціональними у прийнятті рішень.

Толерантність до нереалістичного досвід (Дж. Клейн (1951)) виявляється у ситуації невизначеності, коли необхідно оцінити ставлення до подій, які не відповідають загальноприйнятому досвіду. *Толерантні індивіди* схильні трактувати досвід у відповідності з об'єктивною реальністю, а не того, що від них очікують, що є стереотипним. *Нетолерантні індивіди* схильні суперечити об'єктивній реальності і трактують отриманий досвід у відповідності з попередніми установками та стандартами. Вони часто мають високий рівень тривоги.

Імпульсивність / рефлексивність Дж. Каган описує як здатність швидко або повільно приймати рішення, що особливо проявляється в ситуації невизначеності. *Імпульсивні* індивіди швидше приймають рішення, без серйозного аналізу ситуації та вибору альтернативи. *Рефлексивні* індивіди, навпаки, вибір альтернативи здійснюють повільніше, перевіряють її правильність, ретельно аналізують наслідки вибору. Ці стратегії мають своє значення для визначення успішності інтелектуальної діяльності. Зазвичай рефлексивні використовують більш продуктивні стратегії вирішення проблеми, краще запам'ятовують отриманий досвід. Вважається, що імпульсивність пов'язана з полenezалежністю, а рефлексивність – з полenezалежністю.

Конкретна / абстрактна концептуалізація (О. Харві, Д. Хант, Х. Шродер (1961)). Абстрактні використовують більше інформації та стратегій при вирішенні проблем, *конкретні* – менше. Конкретні характеризуються недостатнім рівнем диференціювання понять та їхньої інтегрованості. Вони схильні до так званого чорно-білого мислення, спрощеного розуміння ситуації, залежності від позиції референтної групи, стереотипністю, низьким рівнем толерантності, ситуативністю. Абстрактні є вільними від ситуаційних впливів, орієнтуються на внутрішній досвід, схильні до ризику та незалежності суджень, намагаються врахувати непередбачувані обставини, гнучкі, креативні.

Когнітивна простота / складність (Дж. Келлі (1955)). Індивіди з високою *когнітивною складністю* мають високо диференційовані когнітивні структури; індивіди з високою *когнітивною простотою* мають слабо диференційовані когнітивні структури. На рівень когнітивної складності впливає не тільки кількість конструктів, але й ступінь їхнього взаємозв'язку, міра інтегрованості (субординації), ступінь стабільності (надійності).

Когнітивний стиль характеризує спосіб переробки інформації і прийняття рішень. Вчені виокремлюють такі когнітивні стилі як полезалежність/полenezалежність, вузький/широкий діапазон еквівалентності, вузькість/широта категоризації, ригідність/гнучкість пізнавального контролю, толерантність до нереалістичного досвіду, імпульсивність/рефлексивність, конкретна/абстрактна концептуалізація, когнітивна простота/складність.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яким було значення френології Ф.Й. Галля та статистичних досліджень Ф. Гальтона для розвитку науки про індивідуальні відмінності?
2. Розкрийте суть психобіологічного підходу до вивчення індивідуальної нерівності людей.
3. Що таке спадковість і яка її роль у становленні індивідуальності?
4. Яким чином середовище здійснює вплив на формування індивідуальних відмінностей?

ЛЕКЦІЯ 3. ФОРМАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ВІДМІННОСТІ ІНДИВІДА

5. У чому полягає специфіка екзофакторів у розвитку індивідуальності?
6. Охарактеризуйте основні методи дослідження ендофакторів у становленні індивідуальних відмінностей.
7. Розкрийте суть недоліків психогенетичних методів.
8. Проаналізуйте основні типи зв'язку генотипу і соціального середовища. Свою відповідь аргументуйте прикладами.
9. Охарактеризуйте основні концепції типів сприймання.
10. Які модальності сприймання є провідними для більшості людей?
11. Що таке когнітивний стиль?
12. Покажіть на прикладах основні відмінності у поведінці полезалежних і полenezалежних індивідів.
13. Охарактеризуйте особливості інтелектуальної діяльності індивідів з вузьким та широким діапазоном когнітивної еквівалентності.
14. Покажіть на прикладах основні відмінності у поведінці індивідів толерантних і нетолерантних до нереалістичного досвіду.
15. Охарактеризуйте особливості інтелектуальної діяльності індивідів з ригідним та гнучким пізнавальним контролем, когнітивною простотою та когнітивною складністю.

Лекція 4

ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

*Історико-психологічний аналіз
проблеми темпераменту*

*Властивості нервової
системи як передумова
темпераментальних
відмінностей*

*Вікові аспекти розвитку
властивостей нервової системи*

*Статеві відмінності у
розвитку індивідуальності*

*Сучасні типології
темпераменту*

ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Мета: поглибити розуміння теоретичних засад сучасної теорії темпераменту, встановити місце темпераменту у структурі індивідуальності, показати зв'язки темпераменту з іншими структурними елементами особистості.

Професійна спрямованість: вміння визначати місце властивостей нервової системи у формуванні типологічних відмінностей.

Основні поняття: темперамент, гуморальна концепція темпераменту, холеричний тип, флегматичний тип, сангвінічний тип, меланхолійний тип, «вроджений характер», конституційна концепція темпераменту, астеничний (лептосоматичний) тип, атлетичний тип, пікнічний тип, дипластичний тип, шизоїдний тип, циклотимічний тип, іксотимічний тип, вісцеротонія, соматотонія, церебротонія, ендоморфний тип тілобудови, мезоморфний тип тілобудови, екторморфний тип тілобудови, сила нервової системи, рухливість нервових процесів, реактивність, активність, стиль діяльності, перша сигнальна система, друга сигнальна система, «художники», «мислителі», боязливість, агресивність, соціабельність, екстраверсія, інтроверсія, нейротизм, психотизм, потяг до нового, уникнення небезпеки, залежність від винагороди.

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Проблему темпераменту традиційно починають розглядати з історико-психологічних позицій. Це викликано пошуком відповіді на споконвічне питання про співвідношення фізіологічного і психічного, їхньої взаємодії, взаємозалежності (психофізична проблема, вперше сформульована Р. Декартом).

Онтогенетичний розвиток людини відбувається у межах, закладених філогенетичною програмою (Ананьев 1977). Психологічні аспекти людини формуються на біологічній, допсихічній основі, яку можна вважати базовою координатою індивідуальності. З давніх-давен дослідники назагал правильно розуміли місце і значення феномену темпераменту у психічному функціонуванні та поведінці людини. Зокрема, цілком прогресивно зауважили на його спадковій природі (ще до розуміння генетичної спадковості як такої) і крос-ситуаційній стійкості.

ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

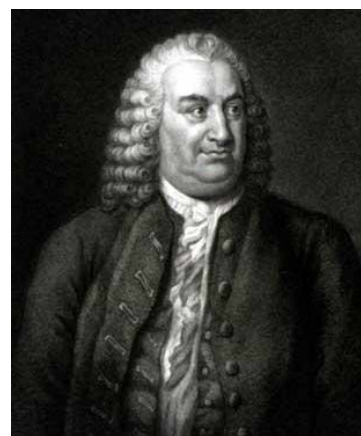
З часів Гіпократата та Галена вчені, здебільшого медики, вважали темперамент вродженою, а пізніше суто спадковою основою відмінностей людини, які включають тілесні (конституційні) та нервові показники. Щоправда, розуміння нервової, власне психодинамічної детермінації темпераменту прийшло не відразу. Древньогрецькі лікарі висунули *гуморальну концепцію*, згідно якої темперамент є результатом складної діяльності залоз внутрішньої секреції (рідин), які визначають тип особистості впродовж всього життя і характеризують її з позиції здатності опиратися хворобам.

ГІППОКРАТ
(460 до н.е. –
377 до н.е.)

Власне поняття «темперамент» означає «змішування» (внутрішніх соків). Основні комбінації змішувань з домінуванням певних соків дають флегматичний (слиз, лімфа), холеричний (жовч), сангвінічний (кров), меланхолійний (чорна жовч) типи темпераменту. Флегматики вважалися спокійними і повільними, холерики – істеричними і гарячкуватими, сангвініки – рухливими та веселими, меланхоліки – депресивними та боязливими. Аристотель зауважував, що генії мають меланхолійний тип темпераменту. На його думку, це пов'язано з їхньою глибокою чутливістю, здатністю тривалий час відчувати емоції, поєднані з розумом.

На зміну гуморальній концепції у XVIII столітті приходять *наївно фізіологічні теорії*. А. Галлер запропонував вважати домінуючим у формуванні темпераменту властивості мускульних волокон, а саме їхню щільність, здатність реагувати на хімічні та механічні подразнення нерву. Інші вчені досліджували нервову систему з позицій її будови, структури. Зокрема, важливим фактором вважалася товщина нервів, їхня механічна чутливість.

Альбрехт ГАЛЛЕР
(1708-1777)

У цей час темперамент розглядається як основний елемент людського функціонування, який передається спадково і забезпечує стійкі тенденції у поведінці. Причому темперамент має як фізичний аспект, так моральний. Тобто він аналізується як статична (власне фізіологічна),

так і динамічна (характер) властивість індивіда. Так, А. Фулльє вказував, що індивідуальність обов'язково містить органічні елементи і навіть зазначав, що люди володіють «вродженим характером». «Наш вроджений характер – це наш організм, який він є зсередини, а наш організм – це наш вроджений характер, який розглядається ззовні» (Фулльє 1896, с. 5).

У 1920-х роках темперамент на деякий час досить міцно «прив'язується» до конституційної моделі (особливостей тілобудови людини). *Конституційна концепція* темпераменту сформувалася у межах психіатрії, яка шукала пояснення причин виникнення складних психотичних розладів. Е. Кречмер спробував встановити кореляцію між тілобудовою і темпераментом і висловив гіпотезу, що ця кореляція встановлюється за допомогою особливостей діяльності ендокринних залоз (Кречмер 1995). При цьому темперамент позначається на схильності до психічних та соматичних захворювань.

Ернст КРЕЧМЕР
(1888-1964)

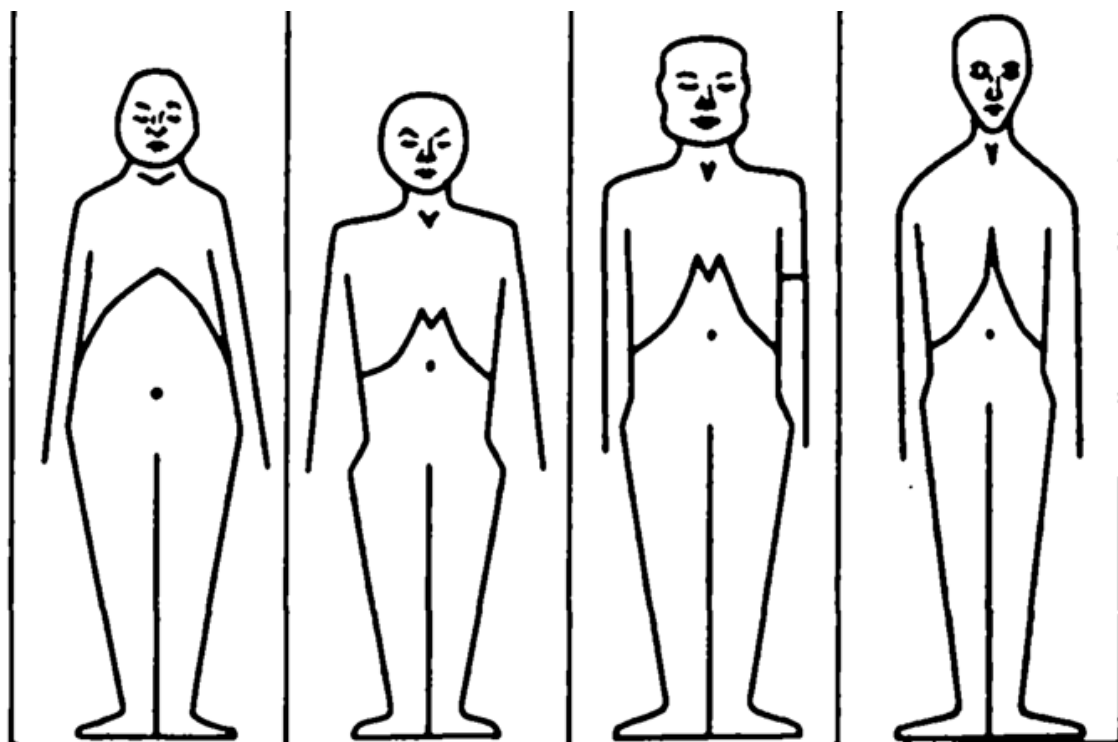
Е. Кречмер виокремив такі типи тілобудови:

- *астенічний (або лептосоматичний) тип*: худий, високого зросту, тонкий, блідий, із вузькими плечами, тонкими руками, вузька та пласка грудна клітка;
- *атлетичний тип*: середній або високий зріст, із широкими виступаючими плечами, пружним животом, гарно розвинута мускулатура;
- *пикнічний тип*: схильний до ожиріння, невиражена структура рухового апарату, м'яке широке лице на короткій шії;
- *диспластичний тип*: безформна, неправильна тілобудова, притаманні деформації тіла.

Вказані типи тілобудови мають численні варіації. Вони утворюють два основних типи темпераменту: шизоїдний і циклоїдний.

Шизоїдний тип темпераменту більшою мірою відповідає астенічному типу тілобудови. Це – замкнений, нетовариський, стриманий, серйозний, боязливий, сором'язливий індивід, у крайніх випадках проявляється аутизм, впертість, сухість характеру, ригідність життєвих установок, ненавіюваність, притаманна схильність до захворювання на шизофренію.

ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ
У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Диспластик

Пікнік

Атлетик

Лептосоматик

Рис. 12. Типи тілобудови за Е. Кречмером

Циклоїдний тип темпераменту відповідає пікнічному типу тілобудови. Він легко контактує з оточенням, є товариським, добросердним, веселим, дотепним, але в нього помітно коливаються емоції. Зазвичай циклотиміки діляться на тих, хто тяжіє до гіпоманіакальності і депресивних станів. У них існує схильність до захворювання на маніакально-депресивний психоз.

Табл. 5. Типологія темпераментів за Е. Кречмером

Критерії аналізу	Циклотимічний тип	Шизотимічний тип
Психестезія та настрої	Діатетична пропорція: між підвищеним (веселий) і депресивним (печальний)	Психестетична пропорція: між гіперестетичним (дратівливий) та анестетичним (холодний)
Психічний тип	Колівається крива темпераменту: між рухливим і флегматичним	Стрибаюча крива темпераменту: між поривчастістю і тягучістю, альтернативне мислення і почуття
Психомоторна сфера	Адекватна подразненню, закруглена, природна, м'яка	Часто неадекватна подразненню, затримка, паралічність, дерев'яність
Близький тип будови тіла	Пікнічний	Астенічний, атлетичний, диспластичний та їхні комбінації

**ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ
У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

Деяко пізніше вчені почали виокремлювати *іксотимічний тип* темпераменту, який частіше притаманний атлетикам. Для них характерний спокій, стриманість в емоційних та мімічних реакціях, неадаптивність, невисока гнучкість мислення. Атлетики схильні до епілептоїдного розладу (Кречмер 1995).

Ще один варіант теорії конституційних типів розроблено У. Шелдоном. Використовуючи антропометричний метод у дослідженні власних студентів, він виокремив три типи тілобудови, які досить схожі з кречмерівськими. *Ендоморфний тип* тілобудови відповідає пікнічному, *мезоформний* – атлетичному, *ектоморфний* – астенічному.

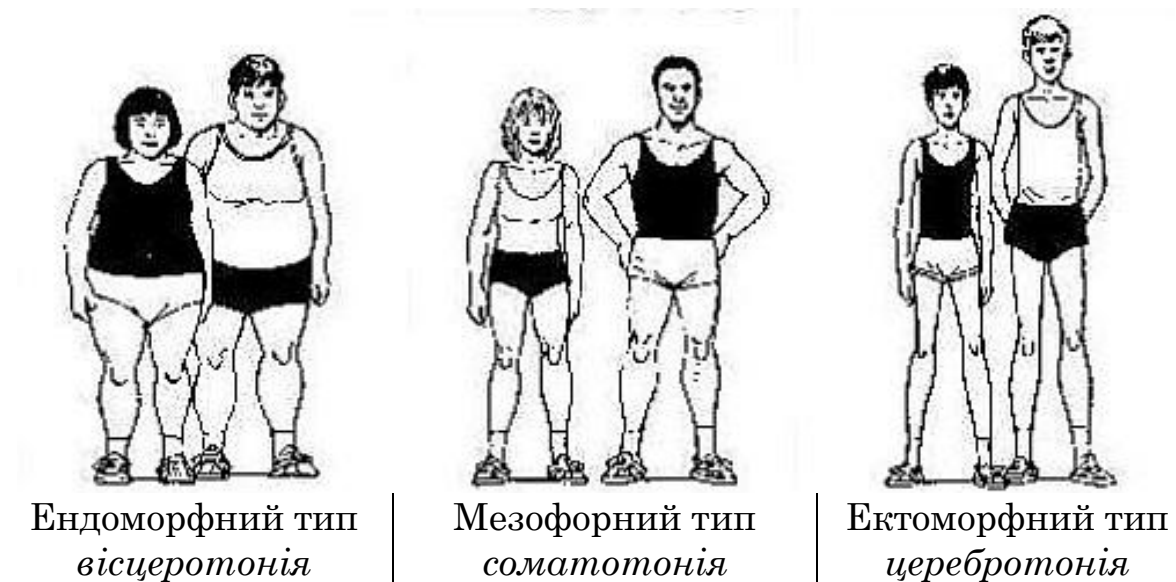

Рис. 13. Типи тілобудови за У. Шелдоном

На думку У. Шелдона, ендоморфний тип тілобудови корелює з *вісцеротонією*, для якої характерне переважання товариськості, привітності, прагнення до комфорту, а також легкість у вираженні почуттів, співчутливість. Для мезоморфного типу тілобудови притаманна *соматотонія*: пристрась до пригод, прихованість почуттів та емоцій, агресивність, впевненість. Для осіб з ектоморфним типом тілобудови характерною є *церебротонія*: скутість, соціальна загальмованість, потайливість, прагнення до самотності у важку хвилину (Шелдон 1982).

**ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ
У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

Табл. 6. Типи темпераменту та їх характеристики за У. Шелдоном

Вісцеротонія	Соматотонія	Церебротонія
Розслабленість у поставі та рухах	Впевненість у поставі та рухах	Загальмованість манер та рухів, скутість
Прагнення комфорту	Схильність до фізичних навантажень та пригод	Надмірна фізіологічна реактивність
Уповільнені реакції	Енергійність	Підвищена швидкість реакцій
Пристрасть до їжі	Потреба у рухах і насолоді від них	Схильність до інтимності
Соціалізація харчової потреби	Прагнення до домінування, жага влади	Надмірна розумова напруга, підвищений рівень уваги, тривожність
Схильність до компаній і дружніх гулянок	Схильність до ризику	Потайливість почуттів, емоційна стриманість
Схильність до громадського життя	Рішучість, хоробрість	Самоконтроль міміки
Соціофілія	Хоробрість у бою	Соціофобія
Привітність з усіма	Агресивність у змаганнях	Труднощі у встановленні соціальних контактів
Жага похвали та схвалення	Психологічна нечутливість, емоційна черствість	Труднощі у набутті нових навичок, слабкий автоматизм
Орієнтація на інших людей	Клаустрофобія	Боязнь відкритого простору
Стабільність емоційних проявів	Брак тактовності і співчуття	Невміння передбачити ставлення до себе інших людей
Терпимість	Голосний голос	Тихий голос, боязнь викликати шум
Безтурботна задоволеність	Спартанська байдужість до болю	Надмірна чутливість до болю
Глибокий сон	Загальна галасливість	Недостатній сон, хронічна втома
Юнацька жвавність манер і зовнішнього вигляду	Зовнішній вигляд відповідає більш старшому віку	Безхарактерність
Легкість у спілкуванні та вираженні почуттів, екстравертованість	Екстраверсія у вчинках, але потайливість у почуттях	Інтроверсія
Комунікабельність та м'якість у стані сп'яніння	Агресивність і самовпевненість у стані сп'яніння	Стійкість до дії алкоголю та інших депресантів
Потреба в людях у скрутну хвилину	Потреба в діях у скрутну хвилину	Потреба в самоті у скрутну хвилину
Орієнтація на дитинство та сімейні стосунки	Орієнтація на юнацькі цілі та заняття	Орієнтація на пізні періоди життя

ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Одним із найбільш перспективних напрямків встановлення типологічних відмінностей є кореляційний аналіз соматології, власне конституційних властивостей організму і типологічних властивостей нервової системи. Зокрема, конституційна діагностика відбувається за трьома напрямками: визначення соматичного типу і характеру метаболізму, типу реактивності і нейродинамічних особливостей організму (Акинищикова 1977).

Обмеженість конституційних концепцій темпераменту полягає у тому, що вони претендують на те, щоби пояснювати не лише психодинамічні особливості індивіда, але й прогнозувати формування особистісних характеристик. Натомість особистісні характеристики залежать насамперед від соціального оточення та набутого життєвого досвіду. Принаймні у типології У. Шелдона темперамент виступає певним рівнем особистості.

З іншого боку, можна говорити про наявність кореляції між окремими фізичними та психологічними якостями. Діяльність залоз внутрішньої секреції, неврологічні розлади суттєвим чином впливають на поведінку суб'єкта. Одні й ті самі відмінності у поведінці можуть бути спричинені як суто функціональними порушеннями (наприклад, особливостями виховання), так і структурними (наприклад, при органічній патології). Безвільність особистості може бути наслідком відповідного виховання, педагогічної занедбаності, але й може бути результатом механічного ураження чи хірургічного видалення лобних ділянок головного мозку.

Достеменно відомо, що *глухота* як сенсорний дефект на психічний розвиток дитини впливає більш деструктивно, ніж *сліпота*. Це пов'язано з труднощами формування другої сигнальної системи у глухих людей, а відтак і мислення.

Також встановлено, що *величина голови* є нейтральним чинником щодо розумових здібностей людини. Хоча у побутовій психології зауважується, що велика голова є свідченням великого розуму. Досить тривалий час навіть у психології фіксувалися кореляційні зв'язки між фізичними особливостями та особистісними характеристиками. Нерідко й сьогодні можна побачити, що красивих дітей сприймають як більш здібних, дисциплінованих чи добрих, ніж дітей із непривабливою зовнішністю.

Історико-психологічний аналіз показав, що вчені пройшли складний шлях розуміння темпераменту —

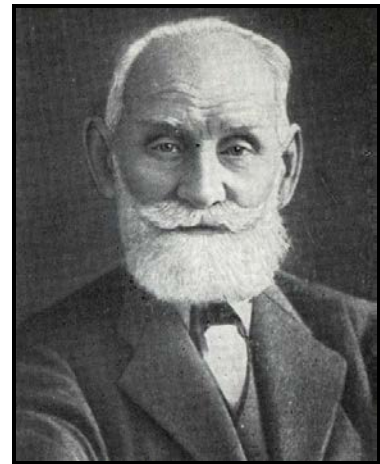
від діяльності залоз внутрішньої секреції до фізичних характеристик людини.

ВЛАСТИВОСТІ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ТЕМПЕРАМЕНТАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

На сучасному етапі розвитку психологічної науки *темперамент* визначають як спадкову усталену характеристику індивідуальності, що виокремлює її з психодинамічного боку. Темперамент є динамічною формою прояву особистості, яка показує її зі сторони екстраверсії чи інтроверсії, пластичності-ригідності нервових процесів, емоційного тону тощо.

Сьогодні проблема темпераменту розглядається у контексті проблеми властивостей нервової системи. Ця проблема найбільш фундаментально почала розроблятися І.П. Павловим у контексті експериментальних досліджень над тваринами (Павлов 1953). Вченим виокремлено три основних типи нервової системи: центральний – *врівноважений* і два крайніх – *збудливий* та *гальмівний*. При цьому збудливий тип в його вищому прояві зазвичай поводить себе агресивно, а гальмівний – боягузливо. Зіставивши своє вчення з гіппократівським, І.П. Павлов припустив, що збудливий тип нервової системи – це холеричний тип темпераменту, а гальмівний тип нервової системи – це меланхолічний тип темпераменту; натомість центральному (врівноваженому) типу нервової системи відповідають флегматичний і сангвінічний тип.

І.П. Павлов зосередився на вивченні трьох основних властивостей нервової системи: сила процесів збудження і гальмування, врівноваженість їх між собою і рухливість нервових процесів. *Сила нервової системи* вказує на рівень нервової працездатності, на здатність витримувати дію потужних зовнішніх подразників, перебувати у збудженому стані і не загальмовуватися. *Рухли-*

**Іван Петрович
ПАВЛОВ**
(1849-1936)

**ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ
У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

вість нервових процесів вказує на здатність суб'єкта реагувати на зовнішні подразники при їхній зміні.

О.В. Лібін спробував представити павловську схему співставлення властивостей нервової системи й особливостей реакції з класичними (гіпократівськими) типами темпераментів.

Табл. 7. Співставлення параметрів нервової системи, темпераменту і типу реакції

Тип нервової системи	Характеристика нервових процесів		Характеристики реакцій			Тип темпераменту
	сила	врівноваженість	рухливість	інтенсивність	швидкість	
нестримний	+	–	+	надмірна	+	холерик
живий	+	+	+	помірна	+	сангвінік
інертний	+	+	–	сильна	–	флегматик
слабкий	–	–	+ –	слабка	–	меланхолік

Примітка. «+» – це вираження сили, врівноваженості, рухливості, швидкості; «–» – вираження слабкості, неуврівноваженості, інертності, повільності.

Вчення І.П. Павлова поклало початок розвитку диференціально-психологічним дослідженням у радянській психології. Найбільш продуктивними у розробці її положень виявились лабораторії Б.М. Теплова – В.Д. Небиліцина та В.С. Мерліна. Щоправда, у своїй роботі перші зробили акцент не на вивчення темпераментів

як поєднанні властивостей нервової системи у певні типи, а досліджували окремі властивості нервової системи, намагалися розширити їхній спектр, щоби більш диференційовано підійти до цієї проблеми. Лише зібравши більш-менш повну інформацію щодо властивостей нервової системи, вони сподівалися збудувати нову теорію темпераменту (*Небылицын 1976, Теплов 1961*).

**Борис Михайлович
ТЕПЛОВ
(1896-1965)**

ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

В.С. Мерлін, крім означених, пропонував вивчати ще й такі параметри темпераменту як емоційна збудливість, збудливість уваги, силу емоцій, тривожність, імпульсивність (реактивність мимовільних рухів), активність вольової, цілеспрямованої діяльності, пластичність-ригідність, резистентність (опірність), суб'єктивацію (упередженість) (Мерлін 1986, 1996). Йому вдалося встановити, що кожна властивість темпераменту перебуває у лінійній залежності від кількох властивостей нервової системи, а значить властивості темпераменту і властивості нервової системи є гомоморфними. Фактично висновки про темперамент можна робити на основі точного знання про співвідношення властивостей нервової системи між собою.

**Володимир
Дмитрович
НЕБИЛИЦІН
(1930-1972)**

Б.М. Теплов вказав на те, що зовнішня поведінка не є прямим й однозначним показником наявного типу нервової системи. Крім того, він погодився з положенням І.П. Павлова про те, що генотип і фенотип людини різняться і що остаточно форма нервової діяльності дещо відрізняється від вродженого типу нервової системи. Тобто властивості нервової системи є природними властивостями індивіда, однак не вичерпуються його спадковістю. Властивості нервової системи – результат як пренатального розвитку, так і умов розвитку в ранньому онтогенезі. Зокрема, В.Д. Небиліцин показав, що зміни властивостей нервової системи можливі лише у ранньому онтогенезі, але при цьому самі форми поведінки залежать від умов життя (Небылицын 1976).

Проте в подальшому висновки вчених різнилися. Б.М. Теплов не погодився з І.П. Павловим щодо того, щоби вважати слабкий тип нервової системи «інвалідним». Він вказував на те, що слабкий тип нервової системи є наслідком її високої реактивності та чутливості, що дозволяє швидше реагувати на зміни зовнішнього середовища (Теплов 1961). Це забезпечує можливість перешкоджати процесу гальмування в ситуації монотонної діяльності, яка, як відомо, є бідною на подразники.

На сучасному етапі розвитку психології *темперамент* додатково розглядають як регуляторний механізм поведінки людини. Зокрема як енергетичну характеристику поведінки і часових параметрів реакції, яка є відносно стійкою (Стреляу 1982). «Темпе-

ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

рамент ... – характеристика індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто темпу, швидкості, ритму, інтенсивності, що складають цю діяльність психічних процесів і станів» (Небылицын 1976, с. 178).

Отже, йдеться про формальні, функціональні характеристики поведінки, які не є її змістовим наповненням, не є моральною стороною вчинку індивіда. Іншими словами, темперамент як інтегральну психофізіологічну характеристику індивіда не можна розглядати з позитивної чи негативної позиції розвитку людини. Темперамент є лише формою становлення суб'єкта, яка є майже нейтральною щодо змісту та напрямку розвитку особистості.

Темперамент як енергетичний рівень поведінки вимірюється реактивністю та активністю.

Реактивність – це інтенсивність психічних реакцій, яка є відносно стійкою у часі. Реактивність проявляється через сенсорну, емоційну збудливість індивіда та рівень його працездатності. Рівень працездатності – це ступінь сили нервової системи, яка перебуває у зворотній залежності до чутливості нервової системи. **Активність** індивіда демонструє інтенсивність, тривалість і частоту виконуваних дій. Це – регулятор рівня психічного збудження, яке певним чином спрямовується.

На думку Я. Стреляу, між реактивністю та активністю існує зворотний зв'язок: «Високореактивні індивіди, які сильно реагують на безпосередні подразники, зазвичай характеризуються пониженою активністю дій, їхня діяльність мало інтенсивна; це пов'язано з тим, що їхній фізіологічний механізм радше посилює стимуляцію. Натомість низькореактивні індивіди характеризу-

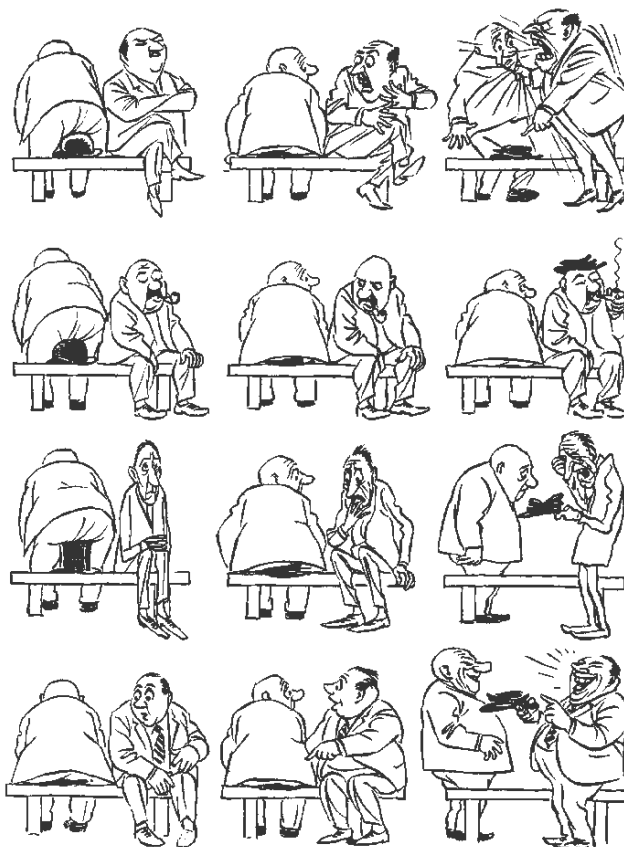

Рис. 14. Темперамент у коміксах
Херлуфа Бідструпа

ються більшою активністю. Це означає, що реагуючи назагал слабкіше, ніж високореактивні індивіди, на безпосередні подразники, вони разом із тим відрізняються більшою інтенсивністю дій. Це пов'язано з тим, що їхній фізіологічний механізм скоріше гальмує стимуляцію» (*Стреляу 1982, с. 80*).

Часова характеристика реагування полягає у швидкості-повільності реакції та рухливості-інертності реагування.

Швидкість реакції може визначатися двома способами: або часом реагування від отримання стимулу до дії, або часом виконання дій (сумою реакцій). Визначення швидкості реакції в окремих професіях має велике значення, а відтак входить до тестової батареї. **Рухливість** реагування розглядається як здатність індивіда переходити від однієї реакції до іншої. Йдеться про гнучкість у реагуванні на зовнішні стимули при збереженні адекватності дій.

В.М. Русалов розробив спеціальну теорію темпераменту, який розглядав темперамент як базисне утворення психосоціобіологічної природи. На його думку, темперамент передається спадково і тісно корелює з усіма біологічними підструктурами. Темперамент майже не змінюється впродовж життя, є крос-ситуаційною характеристикою вияву енергетичної напруги суб'єкта і може проявлятися уже в дитинстві (*Русалов 1979*).

В.М. Русалов виокремив чотири основних властивості темпераменту: ергічність (витривалість); пластичність; швидкість; емоційність (чутливість). Кожна з цих властивостей оцінюється автором з предметної та соціальної сторони. В результаті виокремлено вісім блоків, які утворюють структуру темпераменту (*Русалов 1986*):

1. *Предметна ергічність* – жага розумової і фізичної напруги, надлишок або нестача сил.
2. *Соціальна ергічність* – відкритість до спілкування, контактність, легкість у встановленні зав'язків.
3. *Предметна пластичність* – в'язкість або гнучкість мислення, здатність переключатися з одного виду діяльності на інший, прагнення до різноманітності.
4. *Соціальна пластичність* – стриманість або збудженість у спілкуванні.
5. *Предметний темп* – швидкість моторно-рухових операцій.
6. *Соціальний темп* – мовно-рухова активність, здатність до

вербалізації внутрішніх образів, уявлень.

7. *Предметна емоційність* – чутливість до незбігу реального та бажаного результату.
8. *Соціальна емоційність* – відчуття впевненості у процесі спілкування, ступінь тривоги щодо невдач у взаємодії.

Темперамент є продуктом розвитку нервової системи, комбінації різних її характеристик. Темперамент є відносно стабільним і таким психічним утворенням, що не зазнає змін під впливом соціального середовища.

ВІКОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ВЛАСТИВОСТЕЙ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ

Відмінності у властивостях нервової системи стають помітними з моменту народження дитини. Це проявляється через вибірковість у реагуванні на зовнішні стимули (привертає подразник мимовільну увагу чи ні), у часових характеристиках адаптації до нового середовища (швидкість звикання), у загальній збудливості малюка, у ступені рухової активності, у потребі в тілесному контакті тощо. І хоча ці характеристики не обов'язково зберігаються в онтогенезі, втім, можна говорити про індивідуальні відмінності немовлят.

Найбільший внесок у дослідження нервової системи дітей зроблено В.Е. Чудновським, Н.С. Лейтесом. Дослідниками встановлено, що на ранніх етапах розвитку (до 7-8 років) діти мають *слабкий тип нервової системи*, а відтак стає зрозуміло, що зафіксувати інтегральні властивості темпераменту стає неможливо. Слабкість нервової системи позначається на швидкій втомлюваності дітей, порівняно частому гальмуванню в ситуації сильної дії зовнішніх подразників. Разом із тим слабка нервова система сприяє виникненню підвищеної чутливості і часом неадекватної емоційної збудливості (зокрема, плаксивості, істеричних нападах).

Гальмівні процеси у дітей формуються пізніше, ніж реакції збудження. Це яскраво видно у загальній ситуації домінування у дітей мимовільних психічних процесів і педагогічних труднощів у формуванні довільних нервових процесів. І.О. Сікорський це показував на відмінностях між так званою зовнішньою та внутрі-

ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

пильною увагою у дітей: «...в основі внутрішньої уваги лежить активна затримка всіх проявів активної уваги, тобто внутрішня увага починається у нас з того, що ми не просто припиняємо сприймати зовнішні враження, але ми активно ухиляємося від них, уникаємо їх і насамперед активно витісняємо ті рухи, які необхідні для захоплення зовнішніх вражень...» (Сикорский 1912, с. 28).

Попереднє зауваження позначається на тому, що в поведінці дітей *переважають процеси збудження*, що позначається на їхній високій поведінковій активності, непосидючості, пошуку розваг, нових вражень. Діти частіше за дорослих демонструють емоційну неврівноваженість, ситуаційну імпульсивність у прийнятті рішень, неможливість вчасно зупинитися, віддати собі звіт у власних діях.

Більш потужна диференціація за ознаками темпераменту і власне оформлення темпераментального профілю відбувається вже в підлітковому та юнацькому віці. В цей час починає оформлюватись характер індивіда. Часовий збіг цих двох психічних процесів становить загальну закономірність психічного розвитку людини. Темперамент стає ніби фундаментом, на якому будується характер суб'єкта, хоча повністю його не визначає. Їхнє злиття відбувається у такому феномені як *стиль діяльності* (навчальної, трудової). Стиль інтегрує стійкі способи діяльності суб'єкта, стереотипи його реагування на соціальні стимули у типових навчальних, виробничих, життєвих ситуаціях (Холодная 2002). Найбільшого розвитку це поняття здобуло у працях А. Адлера, який висунув концепцію стилю життя. Життєвий стиль формується в ранньому дитинстві у формі поєднання особистісних якостей, що знаходить вираження у стійких поведінкових тенденціях (Практика и теория индивидуальной психологии 2003).

Темперамент розгортається в онтогенезі, переважно поза впливом соціального оточення і зумовлює суттєві формально-психологічні відмінності дітей. Нервова система дітей переважний відтинок часу є слабкою і домінуючими є процеси збудження.

СТАТЕВІ ВІДМІННОСТІ У РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Стать людини визначається під час зачаття і в постнатальний період стає умовою соціалізації індивіда.

Під статевими відмінностями розуміють сукупність всіх анатомо-фізіологічних ознак, що презентують людину як чоловіка або жінку. Варто при цьому розрізняти ставлення людини до себе зі статевої точки зору, адже це значною мірою впливає на прийняття своєї статевої приналежності та засвоєння норм маскулінної та фемінної поведінки (Ткалич 2011).

Дитина стає здатною розрізняти стать людей у віці 3-4 років. У віці 6-7 років діти за власної ініціативи обирають ігри та партнерів у відповідності до власної статі, вони є здатними надавати перевагу одностатевому товариству. Вочевидь, що такі переваги здійснюються при підкріпленнях, які діти отримують від батьків та вихователів, а також сигналів, які надходять від однолітків (Кон 1989).

Важливо розуміти, що маскулінність та фемінність є не протилежними полюсами одного континууму, а самостійними феноменами. Так, зустрічаються особи, які одночасно мають високі показники як по фемінності, та і по маскулінності. Відтак у дослідженнях можемо спостерігати чотири типи особистості у чоловіків і жінок:

- *маскулінний тип* (багато маскулінних і мало фемінних рис);
- *фемінний тип* (мало маскулінних і багато фемінних рис);
- *андрогінний тип* (високі показники по обом шкалам);
- *недиференційований тип* (низькі показники по обом шкалам).

Виражена маскулінність у чоловіків та фемінність у жінок не забезпечують успішності у професійних та соціальних справах. Вони гірше справляються з діяльністю, яка не збігається зі статевими стереотипами. Діти з таким ж показниками мають порівняно нижчий інтелект та менші творчі здібності (Кон 1989). Можна припускати, що успішними у сучасному суспільстві є особи андрогінного складу, які мають значну статево-рольову гнучкість в обранні успішної поведінкової моделі.

Загальні міжстатеві відмінності полягають у тому, що чоловіки є більше орієнтованими на професійну діяльність, жінки – на сімейні справи. Чоловіки більшою мірою зорієнтовані на предмет-

но-ділову сторону справи, жінки – на емоційну сторону та на характер стосунків. Чоловіки у взаємодії між собою більшою мірою схильні до суперництва та конфліктів, а жінки – на уникнення конфліктів. Жінки є більш схильними до утворення закритих мікрогруп із насиченим емоційним спілкуванням. Чоловіки уникають зайвої емоційності, їм притаманне розширення контактного поля.

Властивості нервової системи

Відмінностей за *силою* нервової системи у чоловіків і жінок старших 18 років не спостерігається. Проте у жінок ширший розкид даних за цим параметром.

У віці до 16 років чоловіки мають вищі показники за параметром *рухливості* нервової системи (як збудження, так і гальмування). Проте з віком жінки починають переважати чоловіків.

Серед чоловіків порівняно вищий відсоток осіб сенсорно-плануючого та інтуїтивно-раціонального типу темпераменту; серед жінок більше осіб інтуїтивно-емоційного типу (*Ильин 2006*).

Інтелектуальна сфера

У чоловіків порівняно ширший розкид рівня інтелекту, тобто серед чоловіків зустрічається більше інтелектуально обдарованих та розумово відсталих осіб. У жінок переважають середні показники інтелектуального розвитку, проте загальний коефіцієнт інтелекту є вищим і краще зберігається у похилому віці. Це можна пояснити так, що інтелект чоловіків є більш лабільним, нестійким, оскільки покликаний не стільки адаптуватися до реальності, скільки перетворювати її, а значить долати стереотипи (*Ильин 2006*).

Емоційна сфера

Жінки є більш екстравертованими, природними та спонтанними, що спонукає їх до вираження власних почуттів і вміння розпізнавати емоції інших людей. При цьому у них ліпше розвинута інтуїція, що, вочевидь, пов'язано із необхідністю розуміти власну дитину на важливому довербальному етапі розвитку, а також психологічний стан чоловіків, які є більш агресивними і домінантними. Натомість чоловіки краще планують свою діяльність і є більш раціональними.

Агресія. Агресивні тенденції у поведінці хлопчиків існують завдяки соціальному підкріпленню чи нейтральному ставленню з боку дорослих. У поведінці дівчат прояви гніву зазвичай фруструються. З часом рівень гніву у поведінці хлопчиків лише зростає.

Тривога і страх. Оскільки жінки загалом є більш емоційними і переважають чоловіків за показниками емоційної збудливості

ті, то і схильність до переживання страху і тривоги є вищою. Це стосується і кількості страхів. Серед чоловіків більш вираженим є страх висоти. Серед жінок – страх втрати батьків, страх війни, страх допустити помилку. Також жінки переважають чоловіків за уявними страхами та рівнем нейротизму.

Печаль. Рівень прояву печалі у жінок вищий, особливо у жінок з фемінними рисами особистості.

Депресивні розлади. Жінки частіше переживають депресивні розлади, яка часто-густо має у них форму розладів харчової поведінки (нервова анорексія, булімія). У чоловіків депресія здебільшого супроводжується емоційною вибуховістю.

Жінки зазвичай сильніше переживають почуття провини (*Ильин 2006*).

Поведінкова сфера

У конфліктних ситуаціях жінки проявляють більшу стриманість, їм притаманно пристосовуватися та вдаватися до співробітництва, тоді як чоловіки можуть йти на компроміс та вдаватися до суперництва. При цьому чоловіки здебільшого конфліктують з виробничих проблем, а жінки – з особистих питань. Це пов'язано із тим, що жінки гірше справляються з емоційними труднощами, краще рефлексують причини проблем, тоді як чоловіки менше зосереджуються на емоційних аспектах проблеми.

Чоловіки більше схильні до витіснення та заперечення, тоді як жінки мають ширший спектр захисної поведінки: компенсація, реактивні утворення, регресія та проєкція (*Ильин 2006*).

Особистісні відмінності

Серед чоловіків зустрічається більше збудливих (епілептоїдних) та гіпертимних особистостей, а серед жінок – лабільних та психастенічних.

Рівень комунікабельності та мовленнєвої активності вищий у жінок.

Серед чоловіків вищий відсоток осіб із психотичними розладами, чоловіки більше схильні до конфліктів та асоціальної поведінки.

Жінки більше відчувають потребу у похвалі, ніж чоловіки. Чоловіки за цим показником відчувають вищий рівень незалежності, як і в плані самооцінки: їм достатньо знати, що вони добре справилися із завданням. Вочевидь, у жінок потреба у визнанні пов'язана із розвинутим екстернальним локусом контролю. Саме це зумовлює той факт, що жінки мають вищі показники за мора-

льними установками та конформністю поведінки.

Чоловіки є схильними до ризику, тоді як жінки вирізняються стабільністю та надійністю поведінки (*Ильин 2006*).

Сексуальна сфера

У підлітковому та юнацькому віці мастурбація поширена серед 70-90% чоловіків і 30-60% жінок. Середній вік початку мастурбації у хлопчиків сягає 14,4 років, а у дівчаток – 15,6 років. Інтенсивність цього процесу є вищою у хлопчиків. Цікавою є та обставина, що сексуально здорові особи, як серед чоловіків, так і серед жінок займаються мастурбацією, тоді як особи з перверзіями є менш схильними до мастурбації як сексуальної розрядки (*Кон 1989*).

Гомосексуальну зорієнтованість мають вдвічі більше чоловіків, ніж жінок (2,8% проти 1,4% від загальної кількості населення). Причому серед чоловіків спостерігається вищий відсоток бісексуалів. Це зумовлює певні відмінності у поведінці та зовнішності.

Гомосексуальність має порівняно високі генетичні (сімейні) причини. Зокрема, частіше гомосексуалами стають молодші сини, особливо за наявності старших братів. Первістки є більш агресивними, активними та жорсткими; натомість молодші є більш фемінними.

Серед родичів гомосексуалів по материнській лінії значно вищий відсоток людей, які не були у шлюбі, не мали дітей та здійснювали самогубства. У материнському поколінні гомосексуалів порушено статистично нормальне співвідношення нащадків чоловічої та жіночої статі.

Збіг по гомосексуальності вищий серед монозиготних близнюків, ніж серед дизиготних: у монозиготних близнюків-чоловіків – 52%, у дизиготних – 22%, у монозиготних близнюків-жінок – 48%, у дизиготних – 16% (*Кон 1998*).

Відмінності між чоловіками і жінками є достатньо помітними як на психофізіологічному рівні, так і в на особистісному (в емоційній, інтелектуальній, поведінковій сферах). Достатньо відчутною є відмінність чоловіків і жінок у сексуальній сфері, де жінки демонструють більш традиційну і стабільну поведінку.

СУЧАСНІ ТИПОЛОГІЇ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Історія психології залишила доволі цікаві розробки типології темпераменту з позицій гуморального та конституційного підходів. Хоча відомий представник школи асоціанізму А. Бен вважав темперамент непотрібною традицією старої вигадки, а О.Ф. Лазурський обстоював думку, що вчення про темперамент віджило свій вік. Втім, історія показала, що подальші розробки цієї проблеми можуть лишатися плідними.

Окреме місце в науці посідає **типологія І.П. Павлова**, заснована на співвідношенні властивостей нервової системи. Менш відомою, проте не менш цінною, є його ж типологія, заснована на *переважанні першої чи другої сигнальної системи* у психічному функціонуванні людини. Перша сигнальна система є базовою для людини і тварини і забезпечує безпосереднє реагування на зовнішні подразники (за посередництва інстинктів, безумовних й окремих умовних рефлексів). Друга сигнальна система – суто людська, оскільки збудована на вербальній комунікації. Осіб, у яких домінуючою є першосинальна система, І.П. Павлов назвав «художниками», другосигнальні індивіди названі «мислителями». Існує третій проміжний тип, названий «середнім».

- *«Художники»* мають високу активацію і лабільність нервової системи; у них переважає збудження над гальмуванням; домінує мимовільне запам'ятовування; наявне наочно-дійове мислення, невербальний інтелект, вищий рівень емоційності, яскравість уяви. Інтереси «художників» більшою мірою пов'язані зі світом мистецтва, творчістю. Їм властива ліричність природи. Вони прагнуть розширювати коло комунікації.
- *«Мислителі»* мають низьку активацію та інертність нервової системи; у них переважає гальмування над збудженням; домінує довільне запам'ятовування; наявне вербальне мислення та вербальний інтелект; притаманна розсудливість; почуття зазвичай стримані; схильні до аналітичної діяльності. Інтереси «мислителів» зосереджені у сфері точних наук, філософії.
- Більшість людей належить до *«середнього» типу*. Його особливість полягає у тому, що вони є менш диференційованими за нейродинамічними показниками і є більш чутливими до виховних впливів та життєвих умов. Пе-

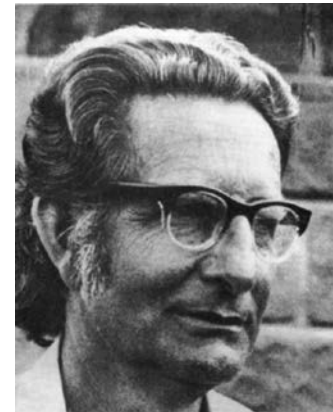
**ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ
У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

реважання в їхньому темпераменті емоційності чи раціональності є незначним.

Типологія темпераменту Д. Кагана. Автор виокремлює три основних вроджених якості: боязливість, агресивність, соціабельність. *Боязливі* індивіди дистанціюються від проблемного спілкування і стають незручними у взаємодії. *Агресивні*, навпаки, прагнуть долати проблеми; вони схильні до збудливих реакцій, звинувачення інших. *Соціабельні* індивіди прагнуть до взаємодії; вони відкриті до набуття нового досвіду, схильні до кооперації, не схильні ображатися і впадати у відчай. Д. Каган, втім, дотримується думки, що ці вроджені мета-якості здатні певною мірою коригуватися у виховній діяльності.

Типологія Г. Айзенка. Спочатку автор розглядав особистість з позиції двох координат: нейротизму та екстраверсії. *Нейротизм* характеризується як емоційна нестійкість, надмірна тривога, часто низька самооцінка. В осіб із високим рівнем нейротизмом домінують негативні емоційні стани. На протилежному полюсі перебувають особи емоційно стійкі, впевнені в собі.

Екстраверсія характеризує осіб із позиції зорієнтованості на зовнішній світ, пошук зовнішніх подразників, спілкування з людьми, відкритості до набуття нового досвіду. На протилежному полюсі цієї координати розташовуються особи з вираженою *інтроверсією*, які зорієнтовані на внутрішні переживання. У них виявляється прагнення до усамітнення, уникнення гучного товариства, певна закритість до отримання нового досвіду. Якщо для екстраверсії характерною є збудливість та імпульсивність у поведінці, то для інтроверсії – загальмованість та раціональність.

**Ганс АЙЗЕНК
(1916-1997)**

Поєднання цих двох координат утворює чотири типи темпераменту, назви яких у класифікації Г. Айзенка відповідають гіпократівським.

Табл. 8. Класифікація типів темпераменту за Г. Айзенком

	Екстраверсія	Інтроверсія
Нейротизм	Холеричний тип	Меланхолійний тип
Емоційна стабільність	Сангвінічний тип	Флегматичний тип

**ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ
У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

Згодом Г. Айзенк виокремив ще одну мета-рису особистості – *психотизм*. Особи з високим рівнем психотизму схильні до виникнення різних видів психозів; натомість низькі показники вказують на генетичну стійкість до утворення невротичних розладів.

Типологія К.Г. Юнга. Швейцарський психолог ввів у науку поняття психологічної установки – екстраверсія та інтроверсія. Ці мета-установки він запропонував розглядати у відношенні до психічних функцій – мислення, почуття, відчуття та інтуїція. На його думку, мислення та почуття лежать у розумовій сфері суб'єкта, а відчуття та інтуїція – в ірраціональній. Домінування однієї функції неодмінно призводить до витіснення протилежної. Наприклад, мислення витісняє почуття, а відчуття – інтуїцію. У відповідності з цим він пропонує власну класифікацію особистостей, до якої входять чотири типи екстравертів і чотири типи інтровертів.

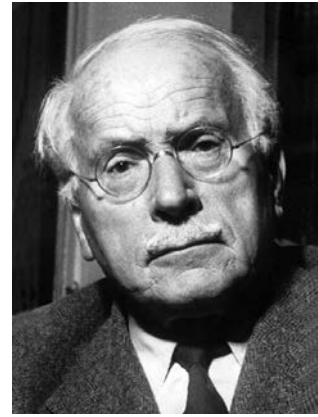
Табл. 9. Типи особистості за К.Г. Юнгом

	Раціональність	Ірраціональність
Екстраверсія	екстравертний мислинневий тип	екстравертний відчуттєвий тип
	екстравертний почуттєвий тип	екстравертний інтуїтивний тип
Інтроверсія	інтровертивний мислинневий тип	інтровертивний відчуттєвий тип
	інтровертивний почуттєвий тип	інтровертивний інтуїтивний тип

Екстравертний мислинневий тип. Його життям керують рефлексія і добре усвідомлені мотиви. Мислення має практичне спрямування. Керується об'єктивними показниками, спирається на факти, зважає на традиції та освіту. Зазвичай стає гарним організатором справи, не піддається впливу емоцій. Намагається неухильно підпорядкувати життя правилам та принципам. Чуттєвість є витісненою та інфантильною.

Екстравертний почуттєвий тип. Цікавлять об'єктивні показники, але разом із тим індивід перебуває під сильним впливом традиційних цінностей. Прагне до творчості та пошуку підтримки. Добродушний, товариський. Надміру емоційний; емоції можуть захоплювати. Зазвичай підкоряється умовам ситуації. Мислення підкорене почуттям, навіть попри свою розвиненість. Погано переживає самотність.

Екстравертний відчуттєвий тип. Орієнтується на об'єктивну реальність за допомогою органів чуття: реагує на те, що найбільше збуджує органи чуття. Суб'єктивний компонент сприймання загальмований. Досить деталізований у сприйманні. Пунктуальний, має гарну пам'ять. Дотримується модних тенденцій. Оточує себе красивими речами та людьми. Насолоджується життям. Гарно пристосований до реальності. Мало цікавиться думками і почуттями решти. Психічні конфлікти малоюмовірні.

Карл Густав ЮНГ
(1875-1961)

Екстравертний інтуїтивний тип. Володіє здатністю відчувати, що відбувається «під поверхнею»; намагається з'ясувати увесь спектр можливостей, що прихований за ситуацією. Цікавить те, що не є очевидним загалом. Може передбачати ті зв'язки, які не можна прорахувати логічно. Інтереси мінливі. Судження є недостатньо продуманими. Енергію в основному спрямовує на реалізацію планів інших і значно менше енергії витрачає на реалізацію власних проєктів (досить часто не завершує розпочату справу). Може мати невротичні фобії та нав'язливі стани.

Інтровертний мислинний тип. Мислення обумовлене суб'єктивним чинником, тобто індивід не надто орієнтується на об'єктивну дійсність. Факти є лише доказами «внутрішніх» припущень. Мислення здебільшого має теоретичне, процесуальне спрямування. Легко впадає у мрійництво. Часто не цікавить думка інших; може порушувати правила, забуваючи про них. Довірливий, наївний, сугестивний, але при здійсненні своїх справ може виявляти впертість, холодність, принциповість.

Інтровертний почуттєвий тип. Має труднощі у комунікації, оскільки його важко зрозуміти. Часто мовчазний і навіть відлюдкуватий. Намагається не пристосовуватися до реальності, а адаптувати її під себе. Орієнтований на внутрішні образи, які прив'язані до його думок та ідеалів. Не прагне виявляти себе. Справляє образ самостійного та незалежного. Уникає галасливих вечірок.

Інтровертний відчуттєвий тип. Зорієнтований на суб'єктивні відчуття, які доступні йому у ситуації тут-і-тепер. Уважний до зовнішніх деталей, чутливий до зміни зовнішніх подразників. Здатен точно відтворювати внутрішні враження. Рациональні судження доволі слабкі. Інтуїція розвинута слабо. Вірогід-

ЛЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМА ТЕМПЕРАМЕНТУ У ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

ним є невроз нав'язливості, який може поєднуватися з симптомами виснаження.

Інтровертивний інтуїтивний тип. Спрямований на зміст несвідомого. Володіє здатністю бачити те, що є прихованим від відчуттів та логіки. Схильний до містичної мрійливості. Важко встановлює зовнішні контакти. Часто є аскетичним, дистанційованим від фізичних потреб та насолоди. Непунктуальний, губиться у незнайомій обстановці. Заледве завершує розпочаті справи. Виглядає загадковим. Страждає від неврозу нав'язливості, може сильно прив'язуватися до певних осіб.

Типологія темпераменту Р. Клонінгера. Автор виділяє три основних властивості, які лежать в основі людської поведінки: потяг до нового; уникання небезпеки; залежність від винагороди.

Потяг до нового як домінуюча властивість особистості характеризує її як імпульсивну, збудливу, мінливу натуру. Особи зі слабким потягом до нового вирізняються постійністю, скромністю та ригідністю.

Уникнення небезпеки як домінуюча риса особистості характеризує її з позиції уникання покарань, незнайомих стимулів та фрустраційних ситуацій. Зазвичай це песимістичні, пасивні, суб'єкти, які швидко втомлюються. Особи зі слабким уникненням небезпеки є бадьорими, оптимістичними, рухливими.

Висока залежність від винагороди характеризує індивіда як чутливого, емоційного, залежного і соціабельного суб'єкта. Слабка вираженість цієї якості вказує на прагматичність, нечутливість, холоднокрівність і навіть черствість суб'єкта.

**Роберт
КЛОНІНГЕР
(1944)**

Сучасні типології темпераменту виокремлюють загальну спрямованість суб'єкта на зовнішній чи внутрішній світ, емоційну вразливість чи стійкість, готовність до набуття нового досвіду чи його уникнення.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Розкрийте сутність гуморальної концепції темпераменту.
2. Зробіть порівняльний аналіз конституційних концепцій темпераменту Е. Кречмера та У. Шелдона.
3. Який сенсорний дефект має більш деструктивний характер для розвитку особистості? Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Чи корелюють показники величини голови суб'єкта з його розумовими здібностями?
5. Які основні властивості нервової системи ввів у науковий обіг І.П. Павлов?
6. Охарактеризуйте основні типи темпераменту за І.П. Павловим.
7. Які переваги слабого типу нервової системи виокремлював Б.М. Теплов?
8. Охарактеризуйте структуру темпераменту за В.М. Русаловим.
9. Який тип нервової системи притаманний дітям?
10. Проаналізуйте основні статеві відмінності у поведінці, інтелектуальній та емоційній сфері.
11. Опишіть типового «мислителя» і «художника» за типологією І.П. Павлова.
12. Опишіть боязливість, агресивність та соціабельність з позиції типології темпераменту Д. Когана.
13. Охарактеризуйте основні мета-риси типології Г. Айзенка.
14. Зробіть порівняльний аналіз типів темпераменту за К.Г. Юнгом.
15. Проаналізуйте основні темпераментальні властивості, які виокремив Р. Клонінгер.

Лекція 5

ЗМІСТОВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ

*Історико-психологічний аналіз
проблеми характеру*

Структура характеру

Типологія характерів

Особистісні відмінності

*Здібності та обдарованість у
структурі індивідуальності*

Мета: ознайомити студентів з основними концепціями особистості і теоріями особистісних факторів, а також характерологічними елементами у структурі індивідуальності.

Професійна спрямованість: уміння здійснювати психологічний аналіз особистості у формально-динамічних категоріях, розрізняти характерологічні й темпераментальні компоненти у розвитку індивідуальності.

Основні поняття: характер, етологія, інтелект, емоції, воля, темперамент, риси характеру, спрямованість, самооцінка, Я-концепція, образ Я, рецентивний тип, експлуатаційний тип, накопичувальний тип, ринковий тип, продуктивна орієнтація характеру, актуалізатор, маніпулятор, оральний характер, мазохистський характер, істеричний характер, фалічно-нарцисичний характер, шизоїдний характер, демонстративна особистість, педантична особистість, застрягаюча особистість, збудлива особистість, гіпертимна особистість, дистимічна особистість, афективно-лабільна особистість, афективно-екзальтована особистість, три-возно-боязка особистість, емотивна особистість.

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ХАРАКТЕРУ

Під змістовними аспектами психологічних відмінностей слід розуміти ті якості індивіда, які сформувалися в результаті впливу соціального середовища і становлять суть особистості. При цьому об'єктивні фізіологічні особливості (приміром, темпераментальні) здійснюють мінімальний вплив, лише забарвлюючи особистість емоційною експресивністю, чутливістю до зовнішніх подразників, здатністю протистояти тиску життєвої ситуації.

В історії науки у зв'язку зі з'ясуванням ролі спадковості і середовища у психічному розвитку особистості виникла необхідність чітко розрізняти поняття темпераменту та характеру (*Лэдд 1900*). На думку вчених, темперамент показував тілесно-організмичну специфіку особистості. Натомість поняття характеру більшою мірою відбиває індивідуальність суб'єкта, оскільки відображає унікальність його життєвого досвіду.

Одна з найперших систематизованих спроб представити проблему характеру належить давньогрецькому філософу Теофрасту. Для древніх греків поняття характеру означало тип особистості (характер із давньогрецької дослівно перекладається як «штамп», «відбиток», «відтиск»). Вчитель Теофраста Аристотель користується іншим поняттям на позначення характеру – етос, або «стійкий норв». У поняття характеру в цей час закладається передовсім моральний зміст, а не загальнопсихологічний. Ще однією відмітною рисою є те, що мислителі трактували характер як феномен, який розвивається, а не є природженим як темперамент.

Для Теофраста виокремлені ним характери – це радше феноменологічні замальовки до тридцяти характерологічних рис (людських недоліків), які, втім, не аналізуються з позиції їхнього походження. Характер – це сума душевних властивостей, що розгортаються у вчинках та словах. Характер – це основна мега-риси, яка найбільш загально описує поведінку суб'єкта (Теофраст 1974).

Теофраст
(371 р. до н.е. – 287 р. до н.е.)

Типи характеру за Теофрастом:

Іронічний	Безсоромний	Марнославний
Лестивий	Нетактовний	Скупий
Марнославний	Метушливий	Хвастливий
Невихований	Тупий	Зарозумілий
Догідливий	Грубий	Боягузливий
Відчайдушний	Забобонний	Приналежний до олігархії
Балакучий	Буркотливий	Опсиматичний*
Фантазійний	Недовірливий	Наклепницький
Безсовісний	Неохайний	Підлолюбський
Дріб'язково скупий	Настирливий	Підлокорисливий

Теорія еволюції надала підстави для виникнення психологічних концепцій розвитку особистості, в основі яких лежав біологічний редукаціонізм. Разом із тим спостерігалися тенденції протилежного штибу: поняття темпераменту видавалося надлишковим для А. Бена та О.Ф. Лазурського, а Дж. Міль запропонував створити **етологію** – науку про характер.

* Опсиматія – бажання старих людей молодитися.

На зламі ХІХ-ХХ століть складаються три основних підходи до визначення характеру: ідеологічне, психоаналітичне та конституційне. Якщо перший підхід характеризувався визначенням характеру як продукту соціальних стосунків, то психоаналітичне і конституційне розуміння характеру виходили з тісного зв'язку організму (інстинктів) і соціального розвитку суб'єкта.

Цей період позначився переходом від категоричних точок зору на обумовленість поведінки винятково спадковістю, вродженими чинниками і соціальними, набутими факторами до розуміння їх взаємообумовлюючого впливу. Характер стає ментальним феноменом, що інтегрує психічне поле, на якому *спадковість розгортається у своїй соціальній специфіці*. Під характером розуміли природні риси людини, які є властивостями організму, що в процесі виховання укріплюються і розширюються (*Нечаев 1929*). Фр. Полан стверджував: «Характер – ніщо інше як поєднання біологічних явищ для досягнення соціальної мети» (*Полан 1896, с. 8*). О.Ф. Лазурський це поєднання називав схильностями суб'єкта, можливістю проявити певні сторони душевного процесу, що має фізіологічне вираження (*Лазурский 1927*). М. Штейнгауз більш категорично назвав темперамент «успадкованою основою характеру» (*Штейнгауз 1910, с. 71*). А Дж.Т. Ледд навіть наголошував на віковій динаміці темпераменту (*Лэдд 1900*), фактично розуміючи під ним характер. Назгал темперамент розумівся переважно як вроджений компонент характеру, що являє установку на прояв ефективності (*Гобчанский 1901; Кречмер 1995*).

Методологічна помилка учених на зламі ХІХ-ХХ століття пов'язана з намаганням обґрунтувати ламарківську тезу про успадкування набутих ознак: темперамент ніби передає нащадкам характерологічні особливості батьків. Механізм цього процесу – зусилля та вправління здібностей. Тому Ф. Кейра пропонував розглядати одним з елементів характеру *звичку*, яка формується під впливом прикладу та виховання. Характер при цьому є консолідацією звичок довкола темпераменту (*Кейра 1897*).

Розуміючи обмежуючий вплив спадковості на розвиток особистості і визначальну роль соціальних чинників, вчені були спрямовані на встановлення шляхів формування характеру й особистості загалом. Загальноприйнятим став підхід, за якого особистість вважалася результатом конвергенції біологічної спадковості та соціальних стосунків. На думку Х. Інжен'єр-оса, перша обумовлює нервову і духовну організацію, успадковану від попередніх

поколінь, а друга є результатом різноманітних впливів соціального середовища (*Инженьерос 1925*).

Оскільки співвідношення спадкового і набутого, біологічного і соціального продовжувало бути невирішеним, вчені були схильні вивчати саме структуру характеру і виявляти закономірності його функціонування. Основними елементами свідомості, яка ототожнювалась з характером, виступали *почуття, розум і воля*. Також розглядався вплив інстинктів, які по суті презентують особистість на рівні нижчого психічного життя: приналежності до *нації і раси*.

У структурному і функціональному співвідношенні почуттів, розуму і волі виявляли, відповідно, *емоційні, інтелектуальні і вольові характери*, а також їх проміжні, *змішані типи*.

Воля як структурний елемент характеру визначала сутність людської особистості. В. Вундт абсолютизував її значення для психічного розвитку людини, хоча не вважав єдиною реальною формою психічних явищ. Воля ніби зв'язує і впорядковує елементи характеру, а відтак визначає особливості поведінки суб'єкта, рівня його моральності (*Вундт 1912*). Н.О. Лосський підсилив вундтівську тезу: «...вольові акти суть типова форма процесів свідомості» (*Лосский 1911, с. 1*). Відповідно зниження волі призводить до підвищення ролі несвідомих рефлексів у саморегуляції суб'єкта (*Рише 1885*). Разом із тим, підґрунтя волі лежить у біологічній площині особистості. І. Гобчанський зводив психічну різноманітність людини до органічних прагнень суб'єкта. Він вирізняв не тільки нижчі інстинктивні прагнення як наслідування, а й вищі духовні прагнення, які теж мають інстинктивну природу (прагнення до пізнання, добра і краси) (*Гобчанский 1901*). А Т. Рібо вказував на імпульсивний характер волі, причому як у хворобливому, так і в нормальному стані. Водночас воля виступає як стримуюча сила (*Рибо 1900*).

Проблема індивідуальних відмінностей визначалася як результат співвідношення структурних компонентів характеру: воля, розум, почуття, пам'ять тощо. До найбільш відомих тогочасних класифікацій характеру відносять типології П.Ф. Лесгафта, М.О. Лосського, О.П. Нечаєва, Б. Переса, Ф. Полана, Т. Рібо, С. Фульє.

Прикладом феноменологічного, описового підходу є класифікація П.Ф. Лесгафта, який, досліджуючи дитячі характери, виділяв такі типи: 1) лицемірний, 2) честолюбний, 3) добродушний, 4) сильно зацькований, 5) м'яко зацькований, 6) пригнічений.

Якісно інший характер мали класифікація С. Фульє, який виділяв *інтелектуальні, емоційні та вольові* характери, та класифікація Фр. Полана, який вважав, що в основі будь-якого характеру лежать *прагнення*. Взаємодіючи і комбінуючись у відповідності з асоціативними законами, прагнення здатні утворювати всю багатоманітність характерів. Фр. Полан виділяв *врівноважені та цільні* натури, *розсудливі* натури й *осіб, що володіють собою*, натури *нервові, схильні до суперечностей, імпульсивні, складні, істеричні* натури. Він пропонував концепцію, у відповідності з якою розвиток особистості полягає у можливості заміни чи компенсації одних прагнень іншими за певних життєвих обставин.

**Петро Францович
ЛЕСГАФТ
(1837-1909)**

Т. Рібо, навпаки, виходив із положення, що прагнення є неістинним проявом особистості, оскільки відбивають не стільки вроджену натуру суб'єкта, скільки запозичені ззовні реакції, які ніби збивають його зі шляху справжньої самореалізації. Ці прагнення не можуть бути пов'язані між собою й утворюють неупорядковану, нестійку єдність. Це надало Т. Рібо підстави виділяти *безформні та нестійкі* характери (Рібо 1894).

**Теодюль РІБО
(1839-1916)**

В основу класифікації характерів Т. Рібо закладав домінування котрогось з психічних елементів почуттєвої чи діяльній сфери. Відповідно розрізняв: *чуттєві* характери; *діяльні, або активні*, характери; *апатичні* характери, де зниженими є як чуттєвий, так і діяльнісний компоненти; *врівноважені* характери, де чуттєвий і діяльнісний компоненти представлені рівномірно, жоден із них не переважає. Т. Рібо виключав із характеру компонент розуму, який протистоїть характеру і навіть призводить до його атрофії. Розум лише освітлює шлях, але не бере участі в утворенні характеру. Рух, поведінка, на його думку, корелюють лише з емоцією.

На думку Ф. Кейри, характер становить синтез різноманітних *здібностей*: вразливість, схильність до діяльності, розсудливість тощо. В основі характеру лежить одна із здібностей. На цій основі він виділяв так звані чисті типи характерів, де домінуючою є певна здібність: *вразливі, діяльнісні, розсудливі* характери; з переважанням двох властивостей: *діяльнісно-вразливі (пристрасні), діяльнісно-розсудливі (енергійні), розсудливо-вразливі (сентиментальні)*; з переважання трьох властивостей: *аморфні, врівноважені, апатичні* (Кейра 1897). Ця класифікація характерів дозволяє пояснювати поведінку суб'єктів у її хворобливих проявах і в плані високої професійної самореалізації.

Отже, проблема індивідуальності у психологічній науці кінця XIX – початку XX століття зводилася до проблеми формування характеру та особистості. Характер розумівся як певний нахил особистості, його потенційний життєвий рух, який є відносно стабільним у часі.

Історико-психологічний аналіз виявив, що вчені визначали темперамент як біопсихологічну категорію, що показує залежність людської активності від особливостей організму, а характер – як психосоціальну категорію, що показує залежність людської активності від досвіду соціальних стосунків, яка, втім, має зв'язок із темпераментальними особливостями індивіда. Темперамент генетично обумовлений і фактично не піддається корекційним змінам, а характер соціально обумовлений і може змінюватися в залежності від встановлених соціальних стосунків.

СТРУКТУРА ХАРАКТЕРУ

Аналізуючи особистість на соціокультурному рівні індивідуальності, ми визначили **характер** як індивідуальні, яскраво виражені і якісно своєрідні психологічні риси людини, що впливають на її поведінку і вчинки (Левитов 1982). Характер одночасно є соціальним продуктом розвитку людини й умовою його розвитку. Природною основою характеру стає система умовних зв'язків, які формуються під час структурування життєвого досвіду. При цьому

характер проявляється через темперамент, але необов'язково з темпераментом пов'язаний.

Риси характеру є стійкими, крос-ситуаційними (принцип інваріантності) і вирізняють конкретного суб'єкта з-поміж інших (принцип координації та принцип індивідуальної єдності). Структура характеру особистості визначається принципом ієрархічності її рис, які можуть змінювати свою домінантність під впливом життєвих обставин, при цьому лишаючись унікально впорядкованими і виявленими.

На загал характер можна назвати *стилем відносин та стосунків*. Цей стиль лишається достатньо гнучким, щоби адекватно реагувати на нестандартні ситуаційні зміни в житті індивіда. Закріплюючись у певних способах дій, відносини специфічно виявляють особистість, демонструють її характер. В.М. М'ясищев виокремлював у відношеннях емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти, що позначаються на їхній глибині, складності і слабкій прогнозованості.

Характер презентує особистість з *морального боку*, тобто вказує на рівень дотримання нею норм і правил поведінки. Це ті звичні патерни поведінки, які презентують особу як суб'єкта людських відносин. Відтак виховання у широкому сенсі стає основним чинником формування характеру.

Рис. 15. Змістовні частини характеру

Системоутворюючими компонентами характеру стають *вольові здібності* людини та її життєва *спрямованість*. Адже саме вони дозволяють зрозуміти напрям інтересів, які суб'єкт реалізує, і рівень докладання зусиль для додання перепон. Вони регулюють психічну активність індивіда і визначають індивідуальну специфіку його розвитку.

Основними *компонентами характеру*, за Б.Г. Ананьєвим, є

- життєва спрямованість (потреби, інтереси, ідеали);
- моральні звички (прив'язаність, смаки);
- комунікативні властивості (ставлення до інших);
- самооцінка (ставлення до себе);

- вольові та інтелектуальні властивості;
- емоційно-динамічні прояви характеру, що утворилися з темпераменту.

Структуру характеру, за О.В. Лібіним, складають:

- *Я-концепція:* образ Я (уявлення про себе та інших) та самооцінка (самоствалення та самопрезентація).
- *Я-симптомокомплекс рис:* диспозиції (саморегуляція, фон настрою, схильності).
- *Я-система орієнтацій:* вектор поведінки (на себе: мотиви самореалізації; на предмет: мотиви досягнення успіху; на інших: мотиви взаємодії).

Я-концепція як сукупність уявлень індивіда про себе формується в процесі розвитку його самосвідомості на основі сприймання соціального оточення та самосприймання. У. Джемс виокремлював дві основні складові Я: Я – як об'єкт і Я – яке усвідомлює (*Джемс 1991*). У процесі самопізнання вони об'єднуються і забезпечують єдиний результат Я-концепції.

Одним із найбільш важливих процесів формування Я-концепції є рефлексія та самооцінка суб'єкта. Відтак диференціація людей відбувається на рівні здатності рефлексувати власну поведінку та емоції. Відповідно за Я-концепцією можна розрізняти індивідів із поверхневим, внутрішньо суперечливим, дискретним самостваленням та глибоким, внутрішньо узгодженим, цілісним уявленням. Це може позначатися на ступені їхньої невротичності, компенсаторних процесах, спрямованості, прояві характерологічних рис (образливості, впевненості, ширості, сміливості тощо).

К. Роджерс запропонував розрізняти у Я-концепції *фізичне Я* (образ тіла), *психічне Я* (когнітивні та емоційні елементи) та *соціальне Я* (соціальні ролі суб'єкта). Відповідно особливості окремих форм Я детермінують специфіку психічного розвитку індивіда, формують його спрямованість, професійні деформації, очікування. Власне вони формують самооцінку суб'єкта як загальну, інтегральну, так і в окремих галузях життєдіяльності (у професії, у суспільному житті, в інтимній сфері, у навчанні тощо).

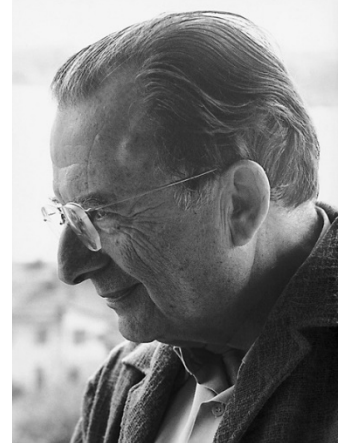
Зазвичай Я-концепція лише на ранніх етапах онтогенезу є мінливою і залежною від ситуації соціального розвитку; з віком вона стає більш стійкою, ригідною. Зміни можуть наступати під час вікової кризи, соціальних негараздів, коли постає нагальна необхідність у перебудові ціннісних орієнтирів. Власне готовність до подібного внутрішнього переструктурування лежить в основі адаптаційних та інтеграційних навичок.

Основними структурними елементами характеру є вольові здібності та спрямованість особистості. Інтегральними одиницями характеру є Я-концепція, Я-симптомокомплекс рис, Я-система орієнтацій.

ТИПОЛОГІЯ ХАРАКТЕРІВ

Типологія соціальних характерів Е. Фромма

Е. Фромм виходив із положення, що пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває в собі ті риси характеру, які спонукають її хотіти діяти саме так, як їй доводиться діяти (Фромм 2000). Найбільший вплив справляє сім'я як «психічне агентство» суспільства. Індивідуальний характер формується шляхом зіткнення екзистенційних переживань, індивідуальних переживань і тих переживань, що формуються культурою, а також з темпераментом та фізичною конституцією індивіда. Спираючись на таку широку методологічну позицію, Е. Фромм виокремлював типи характеру непродуктивної та продуктивної орієнтації. До характерів непродуктивної орієнтації він відносив: рецептивний, експлуатаційний, накопичувальний та ринковий типи.

Еріх ФРОММ
(1900-1980)

Рецептивний тип вважає, що джерело всіх благ перебуває ззовні. Він не прагне кохати, а хоче відчувати себе любимим. Шукає в людях підтримку; губиться, залишившись наодинці з проблемою. Особам цього типу складно відмовляти іншим. Зазвичай оптимістичний та дружелюбний, проте може легко впасти у тризовжний стан, коли йдеться про втрату джерела харчування, насолоди. Депресія та неспокій часто компенсуються надмірним харчуванням.

Експлуатаційний тип також вважає, що джерело благ перебуває ззовні і нічого не можна створити самому (чуже здається ліпшим, ніж своє). Але прагне отримувати ці блага за допомогою сили та хитрощів. Почуття відчуває зазвичай лише до тих, в кого може щось взяти. Він любить тих, кого може експлуатувати. Задрісний, ревнивий, підозріливий, цинічний. Може бути схильним до крадіжок, у тому числі й інтелектуальних.

Накопичувальний тип прагне до накопичення та економії, а витрачання розцінює як загрозу власному існуванню. Любов розглядає як володіння, намагаючись нічого не віддавати коханим. Близькість може розглядати як небезпеку. Досить часто зациклений на минулому, зокрема на втрачених почуттях. Педантично акуратний, пунктуальний; прагне все мати впорядкованим (справи, думки, почуття); маніакально чистоплотний. Головними цінностями для нього є порядок та безпека.

Ринковий тип ставиться до себе як до товару, який необхідно вигідно продати. Особи цього типу намагаються формувати у себе такі якості, які користуються попитом на ринку. Відтак у них відсутній стійкий характер. Сильно орієнтований на зовнішні зразки успішності. Самооцінка сильно залежна від того, яке місце займає у ситуації конкуренції. Він легко втрачає свою індивідуальність. По-справжньому переживає лише неспокій та спустошення.

На протигагу непродуктивним орієнтаціям Е. Фромм виокремлював єдину **продуктивну орієнтацію характеру**. Вона полягає у тому, що така особа має здібність використовувати свої сили і закладені в ній можливості. Вона вільна і незалежна від зовнішнього контролю. Продуктивний тип особистості є творчим і люблячим. Не відчуває надмірної тривоги, насолоджується життям.

Табл. 10. Риси непродуктивних типів характеру за Е. Фроммом

<i>Позитивні риси</i>	<i>Негативні риси</i>
РЕЦЕПТИВНА ОРІЄНТАЦІЯ	
Та, що бере	Пасивна, безініціативна
Відповідальна	Бездумна, безхарактерна
Поштива	Та, яка підкорюється
Скромна	Позбавлена гордості
Чарівна	Та, яка паразитує
Компромісна	Безпринципна
Соціально адаптивна	Рабська, позбавлена впевненості в собі
Ідеалістична	Нереалістична
Ввічлива	Безхребетна
Оптимістична	Приймає бажане за дійсне
Довірлива	Легковірна
Ніжна	Сентиментальна
ЕКСПЛУАТАЦІЙНА ОРІЄНТАЦІЯ	
Активна	Експлуатаційна

Здатна взяти ініціативу	Агресивна
Здатна пред'являти вимоги	Егоцентрична
Гордовита	Самовдоволена
Імпульсивна	Безрозсудна
Впевнена в собі	Зарозуміла

НАКОПИЧУВАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ

Практична	Без уяви
Економна	Жадібна
Обережна	Підозрілива
Стримана	Холодна
Терпляча	Загальмована
Уважна	Тривожна
Стійка, наполеглива	Вперта
Незворушна	Лінива
Стійка до стресу	Інертна
Акуратна	Педантична

РИНКОВА ОРІЄНТАЦІЯ

Цілеспрямована	Користується випадком
Готова до обміну	Непоследовна
Спрямована вперед	Не рахується з минулим або майбутнім
Вільно мисляча	Без принципів та цінностей
Товариська	Нездатна до усамітнення
Та, яка експериментує	Безцільна
Недогматична	Релятивістська
Дієва	Надміру активна
Допитлива	Нетактовна
Контактна	Нерозбірлива
Терпляча	Байдужа
Дотепна	Дурнувата
Щедра	Марнотратна

Типологія характерів Е. Шостром

Близькою до концептуальних положень Е. Фромма є Е. Шостром, яка також виокремлює єдиний адекватний тип характеру, який назвала актуалізатором, і кілька патологічних. **Актуалізатор** – це самоактуалізована особистість у розумінні А. Маслоу, яка живе повноцінним життям, вміє використовувати свій внутрішній потенціал. Актуалізатору на протипагу у численних варіаціях стоїть *маніпулятор* (Шостром 2004).

Табл. 11. Основні контрастивні характеристики крайніх типів за Е. Шостром

МАНІПУЛЯТОРИ	АКТУАЛІЗАТОРИ
1. <i>Брехня (фальшивість, шахрайство)</i> . Застосовують прийоми, методи, маневри. «Вдають комедію», розігрують ролі, будь-що намагаються справити враження. Почуттів не мають, а старанно підбирають і виражають їх в залежності від обставин.	1. <i>Чесність (прозорість, щирість, автентичність)</i> . Здатні бути чесними в будь-яких почуттях, якими би вони не були. Їх характеризує щиро-сердність, виразність.
2. <i>Несвідомість (апатія, нудьга)</i> . Не усвідомлюють справжнього значення життя. У них «тунельне бачення», тобто бачать і чують лише те, що хочуть бачити і чути.	2. <i>Усвідомлюваність (відгук, життєнаповненість, інтерес)</i> . Добре бачать та чують себе та інших. Здатні самі сформулювати власну думку про твори мистецтва, про музику та все життя.
3. <i>Контроль (закритість)</i> . Для них життя – це шахова гра. Намагаються контролювати ситуацію; їх теж хтось контролює. Ззовні зберігають спокій для того, щоби приховати свої плани від свого опонента.	3. <i>Свобода (спонтанність, відкритість)</i> . Володіють свободою виражати свій потенціал. Вони – господарі свого життя; суб'єкти.
4. <i>Цинізм (невіра)</i> . Не довіряють нікому – ні собі, ні іншим. Не довіряють людській природі загалом. Ділять людей на дві великі категорії: ті, кого контролюють, і тих, хто їх контролює.	4. <i>Довіра (віра, переконання)</i> . Глибоко вірять в інших і в себе, весь час намагаються встановити зв'язок із життям і впоратися з труднощами тут-і-зараз.

На емпіричному рівні Е. Шостром виокремлює вісім основних типів маніпулятивного характеру і можливість їх скоригувати в актуалізовані.

- **Диктатор.** Перебільшує власну силу, домінує, наказує, цитує авторитетів. Актуалізована протилежність – Лідер.
- **Ганчірка.** Зазвичай жертва Диктатора і його протилежність. Розвиває майстерність у спілкуванні з Диктатором. Перебільшує свою чутливість. Характерні прийоми: забувати, не чути, пасивно мовчати. Актуалізована протилежність – Емпатійний.
- **Калькулятор.** Перебільшує необхідність все і всіх контролювати. Він обманує, уникає, намагається перехитрити, перевірити. Актуалізована протилежність – Уважний.
- **Прилипала.** Протилежність Калькулятору. Перебільшує свою залежність. Прагне бути об'єктом турботи. Дозволяє і

навіть змушує інших роботи за нього роботу. Актуалізована протилежність – Вдячний.

- **Хуліган.** Перебільшує свою агресивність, жорстокість, недружелюбність. Керує за допомогою погроз. Актуалізована протилежність – Наполегливий.
- **Славний хлопець.** Перебільшує свою турботливість, любов, увагу. Вбиває своєю добротою. Актуалізована протилежність – Турботливий.
- **Суддя.** Перебільшує свою критичність. Нікому не вірить, постійно звинувачує, майже не пробачає. Актуалізована протилежність – Виразний.
- **Захисник.** Протилежність Судді. Надміру підкреслює свою підтримку і поблажливість до помилок. Псує інших, надміру співпереживаючи і фактично відмовляючи їм самостійно вирішувати свої проблеми. Актуалізована протилежність – Помічник.

Типологія характерів Хейманса та Ле Сенном

Характер оцінюється як сукупність трьох частин: емоційності, активності, первинності-вторинності. *Емоційність* (Е +, Е –) вказує, наскільки в індивіда легко виникають емоційні реакції. Однак необхідно бути уважним до внутрішнього прояву емоцій, які приховуються індивідом. *Активність* (А +, А–) характеризує індивіда з позиції потреби діяти, бути чимось зайнятим. Так звані *первинні* індивіди (П) постійно «розряджають» свої емоції. Вони живуть теперішнім, легко пристосовуються до обстановки. Так звані *вторинні* індивіди (В) мають рівний настрій. Вони спокійні, терплячі, повільно змінюються. Емоційно розряджаються зрідка.

В результаті комбінації цих складових характеру за позитивним та негативним полюсом існує вісім типів характеру (*Психологія і психоаналіз характера 1998*).

Нервовий (Е +, А –, П). Сильна і неупорядкована емоційність. Нестійкий, схильний до жорстокості та підозрливості. Емоції швидкоплинні, тому легко йде на примирення. Імпульсивна активність. Має багато друзів. Перебуває в пошуках нових сильних відчуттів. Схильний до брехні. Тому недовірливий. Самозадоволений. Любить, коли ним захоплюються. Погано зносить монотонну працю.

Сентиментальний (Е +, А –, В). Має вищий рівень чутливості. Застрагає на переживаннях, часто до них повертається у своїх спогадах. Глибока натура, мрійливий. Полюбляє самотність. Мало друзів. Працелюбний, однак неохоче приймає рішення. Змі-

ни в настроях повільні та неглибокі. Зрідка живе теперішнім, добре пам'ятає минуле і думає про майбутнє. Уникає змін.

Бурхливий, активний (E +, A +, П). Сильний, відважний характер, підприємливий, вільний, інколи навіть анархічний. Має значний рівень імпульсивності. Здатен співпереживати, не приховує симпатій. Відвертий, однак мінливий. Зазвичай перебуває у гарному гуморі, життєрадісний, схильний до витівок. Душа компанії, проте може бути грубим. Схильний себе прикрашати, хвалюватись. Довірливий, некапризний і незлопам'ятний.

Пристрасний (E +, A +, В). Відданий одній ідеї. Добре виконує роботу. Полюбляє порядок. Рішучий, однак не вибуховий. Володіють швидким розумом. Успіхи переживає скромно. Не любить змінювати своїх переконань. Надійний.

Сангвінік (E -, A +, П). Практичний. Береться майже за будь-які справи. Легко і швидко адаптується до нових обставин та людей. Оптимістичний. Слабко збуджується, спокійний та сміливий. Схильний до узагальнень, але водночас полюбляє точність, ґрунтовність та об'єктивність. Зазвичай відповідальний.

Флегматик (E +, A -, В). Холодний, винятково спокійний та врівноважений. Не схильний до товариськості, надає перевагу самотності. Неговіркий, з'ясовує лише головне. Говорить неправду лише у виняткових випадках. Полюбляє порядок, чистоту. Педантичний. У роботі методичний. Зрідка змінює думку. Працює повільно, прагне в усьому розібратися.

Аморфний (E -, A -, П). Сильно інертний. Робить не більше того, що вимагають. Не схильний до творчості. З легкістю відкладає актуальні задачі. Позбавлений пунктуальності.

Апатичний (E -, A -, В). Байдужий до всього, що робить. Проте здатен задовільно виконувати повсякденну рутинну працю. Отримує насолоду від самотності. Байдужий до інших.

Психоаналітична типологія характерів А. Лоуена

Спираючись на концепцію З. Фрейда щодо психосексуальних стадій розвитку людини, а також положення В. Райха, О. Феніхеля та інших психоаналітиків, А. Лоуен запропонував релевантну типологію характерів.

Оральний характер. «Прилипливий» тип. Інфантильний. Має слабе «Я». Властива депривація, сильний страх втратити кохання об'єкта, внутрішня пустота та відчай. У стосунках залежний від партнера. Настрій коливається. Дійсність не заперечується, але дуже важко приймається. Тому може часто змінювати місце роботи і діяльність. Альтернативою роботі є депресивний стан. Де-

пресія є доволі стійкою і настає при зниженні активності та загрози благополуччя. Несвідомо переконаний, що світ повинен його забезпечити всім необхідним, при тому що сам не докладає для цього належних зусиль. Організм ніби недозаряджений, але вимагає задоволення своїх потреб. Чекає розуміння та симпатії; чутливий до холодності загалу. Шукає увагу, інтерес та кохання. Суб'єктивно відчуває самотність навіть у налагоджених стосунках. Балакучий. Агресивні тенденції у поведінці виражені слабо.

Табл. 12. Відповідність сформованого характеру та фіксованої стадії психосексуального розвитку

Стадії психосексуального розвитку		Тип характеру
Догенітальний період	Оральна	Оральний
	Анально-садистська	Мазохистський
Генітальний період	Генітальна	Істеричний (у жінок)
		Фалічно-нарцисичний (у чоловіків)
		Шизоїдний

Мазохистський характер. Має слабке «Я». Відчуває сильну тривогу навіть через ситуацію, з якою ще не зустрівся. Існує прихована потреба отримувати насолоду від страху і страждань, тому часто переживає їх у фантазіях. Характерні докори сумління та почуття провини, які можуть мати деякі об'єктивні підстави. Властиво постійно жалітися, шкодити собі, а також мучити загал, що пов'язано з великою незадоволеною потребою бути любимим. Любов шукає через провокації, вигадані фрустрації. Дійсність не заперечує. До успіху ставиться тривожно, не вірить в нього. Його активність самодеструктивна, оскільки лише посилює страждання. Мало кому довіряє, не вірить у себе. Проте володіє чутливістю та розумом, який, втім, лише посилює недовіру до людей.

Істеричний характер. Представлений у жінок. Цьому типу властива знижена тривожність. Сильно виражена сугестивність, ірраціональні емоційні спалахи, театралізована поведінка; в окремих випадках характерний обман та істеричні фантазії. Така жінка схильна сексуалізувати навіть несексуальні стосунки. Існує несвідомий конфлікт між інтенсивним страхом сексуальності та витісненим потужним сексуальним бажанням. Порушено баланс між продукуванням енергії та її розрядкою, що призводить до підвищення рівня тривоги. Ригідність істеричного характеру охоплює всі тілесні процеси й утворює специфічний захисний тілесний панцир (м'язові затиски). Прагне розбити істеричний м'язовий панцир, аби відчути всю повноту життя. Намагається

отримувати більше енергії і відчувати глибокі почуття, які блокуються з дитинства. Зазвичай існує невротичне розщеплення між покірною генітальною поведінкою (розпустою) та пошуком романтичних стосунків.

Фалічно-нарцисичний характер. Представлений у чоловіків. Самовпевнений, часто зарозумілий, гнучкий, енергетично заряджений, виразний. Зазвичай професійно успішний та сексуально привабливий. Рівень агресії підвищений і слугує основною формою психологічного захисту. Надміру амбіційний. Часто не може отримати сексуальну насолоду, що позначається на передчасній еякуляції, зміні статевих партнерів, підвищеній кількості статевих актів. Боїться зазнати невдачі. Невроз розвивається або за істеричним, або за компульсивно-нав'язливим сценарієм.

Шизоїдний характер. Має ознаки як невротичної, так і психотичної особистості. Існує афективне порушення. Емоції часто неадекватні. Ригідній структурі такого характеру притаманна агресивність, рішучість, нечутливість, сухість. Проте ці якості не є достатньо стійкими. Егоцентричний. Часто схильний до творчості.

Сучасні типології характеру ґрунтуються на положеннях, які визначають домінуючий вплив суспільства загалом, ближнього оточення, а також традицій сімейного виховання, що, втім, можуть перебувати у зв'язку з фізіологічною специфікою індивіда.

ОСОБИСТІСНІ ВІДМІННОСТІ

Народжуючись з потенційними біологічними можливостями стати людиною, індивіду ще належить стати людиною. Ця задача вирішується шляхом взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. О.Г. Асмолов виокремлює три основні координати розвитку особистості: *історичний час, соціальний простір та життєвий шлях* (Асмолов 1990). Накладання цих трьох координат створює умови для унікального розвитку особистості, в якому виокремлюється як типове для свого часу та простору (соціально-історичний образ життя, національний характер), так й індивідуальне, неповторне. При цьому індивід перебуває ніби у трьох рольових системах –

«роль-для-всіх», «роль-для-групи» та «роль-для-себе», – що визначає специфіку не тільки його формальної поведінки, але й самопочування, інтелектуальної активності тощо. Власне взаємодія цих ролей, накладання їх одна на одну у певних життєвих та професійних обставинах створюють прецедент для боротьби мотивів, стійких внутрішніх конфліктів як чинника особистісних змін, самоствердження. Прикладом такого конфлікту може стати необхідність дотримуватися певних громадянських зобов'язань та вузькоособистісних, егоїстичних мотивів: йти до війська та робити кар'єру, ставати матір'ю та просуватися кар'єрними сходами.

До найбільш відомих теорій особистості належить **16-факторна модель особистості Р. Кеттелла**. Автор збудував структуру особистості, в основі якої лежить теорія особистісних рис. Він спробував виділити всі смислові основи англійської мови, які описують особистість. Риси особистості були згруповані у два класи: поверхневі (вторинні) і породжуючі (первинні, початкові). Поверхневі риси є типовими для окремих ситуацій і не характеризують особистість. Натомість породжуючі риси становлять суть особистості, є причиною кореляційних зв'язків. Останні також поділяються на конституційні (генетично обумовлені) та характерологічні (соціально обумовлені). За оцінкою Р. Кеттелла, приблизно третина рис є генетичними, а дві третини – соціальними. Однак лише фактор, що інтегрує ці риси, є мірою оцінки особистості.

Р. Кеттелл описував особистість як сукупність первинних особливостей особистості, що визначають її внутрішній зміст і поведінку. Для цього використовуються 16 функціонально незалежних та психологічно змістовних вимірів (факторів). Кожен фактор має умовну назву і передбачає стійкий імовірнісний зв'язок між окремими рисами особистості (*Мазяр 2010; Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла 2007*)*.

Значного поширення набула **п'ятифакторна теорія особистості**. На думку вчених, достатньо п'яти факторів, щоби пояснити основні форми поведінки, думок та почування, які є стабільними упродовж всього онтогенезу. Причому ці фактори є представленими у багатьох концепціях.

Виокремлюють такі найбільш значущі біполярні фактори та якості:

* Детальна інформація щодо факторів в особистісній структурі Р. Кеттелла міститься у практичному курсі при описі Методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С).

I. *Екстраверсія, або Залученість*: товариськість, наполегливість, висока активність / спокій, пасивність, стриманість.

II. *Доброзичливість, або Приємність*: доброта, довірливість, теплота / ворожість, недовірливість, егоцентризм.

III. *Сумлінність, або Надійність*: організованість, ґрунтовність, надійність / безтурботність, недбалість, ненадійність.

IV. *Емоційна стабільність / Нейротизм*: розслабленість, врівноваженість, стійкість / нервозність, пригніченість, дратівливість.

V. *Культурність, інтелектуальність, або Відкритість до досвіду*: натхненність, допитливість, креативність / вузькість інтересів, пересічність, обмеженість.

Фактори I та IV переважно обумовлені біологічними підструктурами особистості, тоді як решта пов'язані здебільшого зі спрямованістю особистості. Ці риси утворюють найбільш загальний рівень особистості. На разі вивчається ієрархічне співвідношення між рисами вказаних факторів.

Окрему проблему становить питання про **акцентуйовані особистості**, що в багатьох аспектах тотожне поняттю індивідуальності. Під акцентуаціями розуміють надміру розвинені риси особистості, які не набувають властивостей психотичних, а є лише крайніми варіантами психічної норми, що виражаються у чутливості до певних соціопсихічних подразників при одночасному нейтральному ставленні до решти подразників.

К. Леонгард виокремив десять акцентуйованих типів особистостей, з яких чотири обумовлювалися особливостями характеру і шість – специфікою темпераменту (*Леонгард 1981*).

Акцентуйовані характери: демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий. *Акцентуйовані темпераменти*: гіпертимний, дистимічний, тривожно-боязкий, афективно-лабільний, емотивний, афективно-екзальтований.

- Демонстративні (істероїдні) особистості прагнуть перебувати у центрі уваги, їм притаманна театральність у поведінці, схильність до витіснення, перебільшення власних почуттів, навіюваність. Можуть мати істеричні розлади.

- Педантичні особистості не схильні до витіснення, а відтак тривалий час переживають образи, застрягають на дрібницях, нама-

**Карл
ЛЕОНГАРД
(1904-1988)**

гаються слідувати приписам та нормам, нетворчі, пунктуальні, добросовісні, ґрунтовні, чіткі, часто мають невроз нав'язливих станів.

- Застрагаючі особистості є ригідними, негнучкими у почуттях, думках та поведінці, їхні афекти вирізняються стійкістю. Назагал є вразливими, злопам'ятними, мстивими, самолюбивими, підозрілими.

- Збудливі (епілептоїдні) особистості зазвичай мають атлетичну тілобудову, вирізняються недостатньою керованістю, не зважають на раціональні аргументи, а реагують на потяги, імпульси. Нетерплячі, не схильні обмінюватися думками, невисокий рівень мислення загалом. Дратівливі, мстиві, швидко вибухають. Часто є хронічними алкоголіками, міняють роботу через погіршення стосунків з колегами. Можуть бути імпульсивні, немотивовані втечі з дому.

- Гіпертимні особистості схильні до гіпоманіакальних станів, а тому мають підвищений фон настрою, прагнуть до діяльності, перебувають в центрі уваги. Балакучі, проте часто відхиляються від теми розмови. Оптимістичні, невмотивовано веселі, легко долають нудьгу, схильні до творчості, розважають інших.

- Дистимічні особистості є протилежними до гіпертимних, мають пригнічений настрій, вирізняються зосередженістю на похмурих думках, схильні до депресивних реакцій, мислять повільно, фіксуються на життєвому негативі.

- Афективно-лабільні особистості являють собою постійну зміну гіпертимних та дистимічних станів. Тому їх ще називають циклотимічними особистостями. Можливий маніакально-депресивний психоз.

- Афективно-екзальтовані особистості мають різкі коливання настрою від тривоги до щастя. Назагал емоційно збудливі, демонстративні, інтровертовані. Їхні реакції є бурхливими, інтенсивними, вирізняються крайньою формою вразливості.

- Тривожно-боязкі особистості схильні до переживання страхів, перебільшують небезпеку від незначних соціальних стимулів. Є покірними, приниженими, лякливими, підвищено збудливими.

- Емотивні особистості характеризуються високою чутливістю, переживанням тонких емоцій, відгукуються на допомогу, проте їхні емоції не завжди мають бурхливе вираження. М'якосерді, жалісливі, сльозливі, часто потрапляють у депресивні стани, можуть бути схильними до суїцидальних думок.

Особистісна типологія збудована на теоретичному положенні про наявність складних інтегральних зв'язків генетичних та соціально-психологічних чинників розвитку, взаємодії темпераментальної та характерологічної специфіки індивіда.

ЗДІБНОСТІ ТА ОБДАРОВАНОСТІ У СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Успішність соціальної адаптації та інтеграції суб'єкта залежить від розвитку його здібностей та обдарованості.

На початку ХХ століття вирішення проблеми обдарованості базувалося на суперечливих положеннях. З одного боку, в межах еволюційної теорії обґрунтовувалося положення про вроджений характер обдарованості, що пов'язувалося з незмінністю характеру (фіксувалася його залежність від національних і расових чинників). З іншого боку, постулювалася думка про те, що розвиток обдарованості корелює з розвитком особистісних рис, надто з формуванням вольових властивостей. Такі ж неоднозначні погляди існували на природу інтелекту, який вважався провідним психічним процесом у розвитку обдарованості.

Родовим компонентом обдарованості слід вважати **здібності**. О.Л. Музика розглядає обдарованість як найвищий рівень розвитку здібностей (*Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень 2006*). У найширшому розумінні здібності можна назвати «актуальними потенційностями», хоча існують розбіжності у розумінні того, якою мірою здібності є вродженими, а якою – набутими. У зв'язку з цим цікаво відмітити, що в українській мові прикметник «здібний» указує на наявність певних природжених властивостей (*Антоненко-Давидович 1994*). Натомість набутій властивості відповідає прикметник «здатний», який Г.С. Костюком трактується як «здібність до розвитку здібностей», що стає тотожне обдарованості (*Костюк 1989*). При цьому Г.С. Костюк наголошує, що природжений компонент обдарованості не лишається незмінним, а розвивається (*Психологія 1941*).

Біологічним компонентом розвитку здібностей є **здатки**, які щодо здібностей не є чітко диференційованими психофізіологічними утвореннями, і являють собою анатомо-фізіологічні, мор-

фологічні особливості організму (*Рубінштейн 1982; Теплов 1961*). Як вроджені особливості нервово-мозкового апарату задатки не визначають змісту здібностей, а є їхньою психофізіологічною передумовою. Критикуючи Б.М. Теплова за відмову розглядати вроджені здібності і намагаючись розширити уявлення про задатки не лише як про вроджені передумови розвитку функціональних органів, К.К. Платонов розглядає їх в якості передумови функціональних структур особистості (*Платонов 1972*). К.К. Платонов і Г.С. Костюк вважають обдарованість вродженим компонентом різнобічних здібностей. Іншими словами, обдарованість виступає необхідним елементом розвитку здібностей і по суті ототожнюється із задатками, які виявляються в темпах засвоєння соціального досвіду. Натомість Б.М. Теплов вважає задатки передумовою розвитку здібностей, а обдарованість стає синонімічною здібностям на якісно вищому рівні прояву.

Таким чином, виокремлюють два протилежні підходи, у відповідності з якими обдарованість є 1) *основою розвитку здібностей*; 2) *результатом розвитку здібностей*. Щодо цієї методологічної проблеми влучно висловився М.П. Туров: «Є велика відмінність між двома положеннями: людина завдяки своїй обдарованості має можливість успішно виконувати певні види діяльності та людина своєю обдарованістю схильна до певних видів діяльності. Обдарованість не є єдиним чинником, що робить вибір діяльності, як не є вона і єдиним чинником, що визначає успішність виконання діяльності» (*Туров 2008, с. 70*). При цьому вчені солідарні у тому, що здібності суть властивості, якості особистості: уміння і процеси, які стали властивостями особистості. Відповідно їх слід розглядати як ансамбль або синтез властивостей особистості, що відповідають вимогам діяльності і забезпечують високі досягнення в ній (*Ковалев 1969*); як індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну особу від іншої, але які не зводяться до знань, умінь і навичок і такі, що формуються в діяльності і складають основу її успішного виконання (*Ананьев 2002; Теплов 1961*). На загал відбувається ототожнення розвитку здібностей і виховання характеру. Першочергове значення має формування здібностей у процесі цілеспрямованого навчання і виховання (*Выготский 1991*), хоча недрюгорядне місце займають задатки, що невідворотно розгортаються в онтогенезі (Ж. Піаже).

Обдарованість розглядають як системну якість спільно працюючих функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, які включені у функціональну систему діяльності і

мають індивідуальну міру вияву, що позначається на успішності та якісній своєрідності виконуваної діяльності (*Дружинин 2002; Шадриков 1994*); як розкриття у діяльності творчого потенціалу та особливе поєднання здібностей, інтересів, потреб, які дозволяють виконувати діяльність на якісно вищому рівні, що відрізняється від умовного «середнього рівня» (*Кульчицкая, Моляко 2008*); як результат розвитку здібностей, що перебувають у відношеннях взаємообумовленості та взаємозалежності з розвитком особистості (*Музика 2007*). Розвиток обдарованості збігається з процесом психічного розвитку, а відтак набуває нерівномірної, подекуди стрибкоподібної форми.

Онтогенетичні чинники розвитку обдарованості.

Вікові аспекти розвитку обдарованості перебувають у тісному зв'язку з ситуацією загального розвитку особистості, провідною діяльністю і виникненням новоутворень (*Выготский 1991*). Виразно це представлено у феномені раннього прояву обдарованості та геніальності (В. Моцарт, В. Гюго, А. Грібоедов, І.І. Мечніков). Власне це один із аргументів на користь того, щоби вважати обдарованість вродженою якістю особистості. Можливо, саме тому чинники розвитку обдарованості подекуди слабо рефлексуються обдарованими суб'єктами, адже вони не здатні встановити, коли й за яких обставин уперше виникло бажання творити (*Кульчицкая 2002*).

Н.С. Лейтес вважає, що з точки зору передумов розвитку діти є навіть більш обдарованими, хоча й певен, що в дитячому віці доречніше говорити не про обдарованість і не про здібності як такі, а про схильність як тяжіння до певного виду діяльності, прагнення до дій (*Лейтес 1990*). В.О. Моляко теж пише про зачатки обдарованості у дошкільному віці, а не про саму обдарованість (*Моляко 2001*).

Щодо раннього етапу розвитку здібностей дослідники наголошують на певних їх особливостях. О.Л. Музика вважає, що у дошкільному віці здебільшого формуються вміння, у молодшому шкільному віці – узагальнені способи розумових дій, у підлітковому – смислові і ціннісні чинники розвитку здібностей, а в юнацькому – особистісні якості (*Музика 2007*). М.О. Холодна метафорично зауважує, що в дошкільному віці діти є «мислителями», у молодшому шкільному віці – «художниками», у підлітковому – «діячами-експериментаторами», а в юнацькому – «поетами та письменниками» (*Холодная 2011*).

Розглядаючи вікові передумови розвитку здібностей (та обдарованості) і розуміючи під ними підвищені можливості розвитку

в тих чи інших сферах діяльності, Н.С. Лейтес наголошує, що важливим фактором виступає період дитинства з огляду на те, яким чином воно використане. Він виділяє три групи здібностей (*Лейтес 1990*):

- 1) високий загальний рівень інтелекту;
- 2) звичайний загальний розвиток і розвинуті спеціальні здібності до певних видів діяльності;
- 3) потенційна обдарованість (поки незапитувані здібності, тимчасова відсутність досягнень).

При цьому здібностями слід вважати лише такі властивості особистості, які, проявляючись у сензитивний період розвитку, не зникають при переході до нового вікового періоду. «Чим довше проявляються ті чи інші особливості і чим старший учень, тим більше підстав віднести риси, які спостерігаються, за рахунок його здібностей, що формуються» (*Лейтес 1971, с. 247*).

Водночас обдарованість може розвиватися у більш пізньому віці, після завершення професійного навчання, у процесі набуття вищого рівня компетентності. М.О. Холодна називає цей феномен «ефектом інверсії» (*Холодна 2011*). В.О. Моляко пояснює це тим, що обдарованість може маскуватися за низькими академічними досягненнями і пасивною поведінкою (*Моляко 2001*).

«Таємниця» дитячої обдарованості лежить у сфері сензитивності психічного розвитку, яка пояснюється особливістю психофізіологічного дозрівання дітей, зокрема, слабкістю їх нервової системи. З роками, відмічає Н.С. Лейтес, нервова система набуває більшої сили, а тому відбувається поліпшення емоційної та поведінкової саморегуляції. Разом із тим зникає безпосередність дитячого сприймання, відтак стає ймовірною втрата важливих особливостей дитячої психіки (*Лейтес 1990*). Це пояснює, чому в обдарованих дітей наявний підвищений рівень тривожності, сенсорної чутливості, а подекуди й особистісних проблем.

Н. Тализіна провідним фактором формування ранньої обдарованості вважає появу психічних новоутворень і провідної діяльності (*Тализіна 1990*). Дитяча психічна система є чутливою і відкритою до змін, до засвоєння значних об'ємів інформації, її творчої переробки, нестереотипного синтезу ідей. У зв'язку з цим Н.С. Лейтес зауважує, що здібності у дитячому віці є вкрай нестійкими, оскільки відбувається інтенсивний розвиток психіки, яка характеризується нерівномірністю (*Лейтес 1990*). Відтак установка на формулу «чим раніше, тим краще», на його думку, не є достатньо обґрунтованою. Це пояснюється нерівномірністю розвитку

пізнавальних здібностей, відставанням у розвитку емоційної і волевої сфери від інтелектуальної, поступовим формуванням мотиваційно-ціннісної сфери (Семенова 2010). Надто нерівномірність психічного розвитку проявляється у творчо обдарованих дітей, які часто негативно ставляться до школи, оскільки не мають там змоги повноцінно проявляти оригінальність (Моляко 1995). Тому пріоритетного значення у розвитку обдарованості набуває не спеціальне тренування здібностей, а *збереження інтересу* до успішно виконуваної діяльності, попри зовнішні перешкоди і дефіцит особистісних ресурсів.

Сучасний підхід до проблеми обдарованості ґрунтується на положенні Б.М. Теплова, який визначав її як певну неарифметичну сукупність здібностей, які поєднуються в ансамбль психічних якостей, компенсуючи й обмежуючи одна одну. Обдарованість виступає якісно іншим психічним утворенням, що є результатом неповторного взаємовпливу здібностей (Теплов 1961). Високий рівень цілісності і системності здібностей забезпечує швидший розвиток обдарованості, і, навпаки, розвиток окремих так званих мінус-здібностей для певного виду діяльності гальмує чи навіть унеможлиблює розвиток обдарованості у цій діяльності (Платонов 1972).

Обдарованість є біопсихічним явищем, яке включає біологічні передумови, розвиток яких визначається психосоціальними факторами. До біопсихічних факторів обдарованості відносять реактивність нервової системи, особливу чутливість органів відчуттів, добре розвинуту психомоторику, спостережливість, гостру пам'ять, креативність мислення, здібність до узагальнень тощо. В.О. Моляко розглядає обдарованість як системне утворення особистості, що «є координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, сприяючи знаходженню таких рішень, які дають можливість людині краще пристосуватися до світу, оточення, інших людей і до самої себе. Обдарованість – це свого роду міра генетично й досвідно визначених можливостей людини адаптуватися до життя» (Моляко 2002, с. 20-21). По суті це визначення обдарованості на **макрорівні**, де вона представлена як інтеграл психічного розвитку, основною функцією якого можна вважати специфічну адаптацію суб'єкта до світу, що полягає у нестандартному, оригінальному підході. На макрорівні обдарованість виконує адаптаційну функцію, яка може набувати творчого характеру. Основним механізмом її розвитку стає виховання. Це відповідає найвищій

підструктурі особистості (спрямованість), запропонованій К.К. Платоновим.

На *мезорівні* обдарованість представлена у площині особистісного розвитку. О.Л. Музики припустив, що обдарованість становить «особистісне утворення людини, яке характеризується вищим рівнем розвитку творчих здібностей, загальною творчою спрямованістю особистості і високими досягненнями в певній галузі діяльності» (*Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень 2006, с. 38*). Відтак успішна форма адаптації призводить чи/ї є результатом розвитку окремих рис особистості, які визначають високий рівень досягнень у діяльності. О.Л. Музика наголошує, що обдарованість виступає для особистості системотворчою рисою.

На мезорівні обдарованість формується шляхом навчання (академічного, соціального). М.О. Холодна вважає, що на перший план у розвитку обдарованості виступає зміст шкільної освіти і методи навчання, що забезпечують зростання компетентності у певній предметній сфері (*Холодная 2011*). Це відповідає психолого-педагогічному аналізу особистості у структурі особистості К.К. Платонова. Останнім часом психолого-педагогічна робота з обдарованою молоддю зводиться саме до прискореного й особливо го навчання (спеціалізовані навчальні заклади, диференціація навчання).

Мікрорівнем обдарованості можна вважати певні стратегії і тактики діяльності та мислення. Стратегіальна організація свідомості дозволяє впорядковувати зміст свідомості, знаходити засоби впорядкування мислення, що спрямовується на вирішення нового завдання (*Моляко 2002*). По суті В.О. Моляко пропонує розглядати загальну проблему теорії поведінки людини за такою формулою: *свідомість (творча свідомість) → багаторівнева і розгалужена диспозиційна система особистості → стратегії і тактики діяльності суб'єкта*. Основою обдарованості виступає диспозиційна система, сформовані особистісні якості, які виступають творчим потенціалом людини.

На мікрорівні обдарованість формується шляхом вправлення і тренування. Це відповідає індивідуально-психологічному аналізу у структурі особистості К.К. Платонова. Цей рівень реалізується шляхом здійснення спеціальної тренувальної роботи з розвитку окремих психічних процесів.

Взаємозв'язок трьох рівнів обдарованості відбувається за принципами ієрархічності, інваріантності, координації та індиві-

дуальної єдності. Власне обдарованість визначається субординацією і взаємовпливом її основних компонентів та компенсаторними можливостями.

Розвиток життєвої та професійної успішності суб'єкта залежить від розвитку здібностей та обдарованості. Значною мірою вони обумовлені наявністю вроджених задатків, але також загальним темпом і змістом розвитку особистісних якостей суб'єкта.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Розкрийте історичну специфіку формування поглядів на проблему характеру, темпераменту та особистості.
2. Охарактеризуйте одну із типологій характеру донаукового періоду розвитку психологічної науки.
3. Спробуйте співвіднести типи характеру, виокремлені Феофрастом, із типами характеру та особистості, запропоновані сучасними вченими.
4. Співвіднесіть емоційні, інтелектуальні та емоційні характери, концептуально сформульовані у XIX столітті, з сучасними типологіями характерів.
5. Опишіть погляди Т. Рібо на проблему характеру.
6. Охарактеризуйте основні складові структури характеру.
7. Покажіть на прикладах із відомих романів чи кінострічок типологію характерів, запропоновану Е. Фроммом.
8. Проаналізуйте особливості поведінки маніпулятивних характерів за типологією Е. Шостром.
9. Опишіть психоаналітичну типологію характерів А. Лоуена.
10. Проаналізуйте поведінку героїв казки «Буратіно» у відповідності з розвиненими факторами у структурі їхньої особистості.
11. Проаналізуйте поведінку героїв дитячих творів А. Мілна «Вінні-Пух та всі, всі, всі» у відповідності з акцентуаціями характерів, які їм властиві.
12. Проаналізуйте феномен обдарованості певної видатної людини з позицій основних чинників її розвитку, покажіть рівні її прояву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Абульханова-Славская К.А. Существует ли для психологии проблема индивида? / К.А. Абульханова-Славская // Вопросы философии. – 1972. – № 7. – С. 57-67.

Акинщикова Г.И. Соматическая и психофизиологическая организация человека / Г.И. Акинщикова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 160 с.

Ананьев Б.Г. Некоторые черты психологической структуры личности / Борис Герасимович Ананьев // Психология личности: тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 39-41.

Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 381 с.

Ананьев Б.Г. Психологическая структура личности и её становление в процессе индивидуального развития человека / Борис Герасимович Ананьев // Психология личности: хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – Т. 2: Отечественная психология. – С. 7-94.

Ананьев Б.Г. Человека как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – СПб.: Питер, 2002. – 228 с. – (Серия «Мастера психологии»).

Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / Анна Анастаси; пер. с англ. Д. Гурьевой; науч. ред. Е.Е. Крашенинникова. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 742, [5] с. – (Кафедра психологии).

Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо / Борис Антоненко-Давидович. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 1994. – 254 с.

Архангельский Л.М. Социально-этическая проблема теории личности / Леонид Михайлович Архангельский. – М.: «Мысль», 1974. – 221 с.

Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа: учеб. / Александр Григорьевич Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.

Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Эрик Берн; пер. с англ. – Мн.: ООО «Попурри», 1999. – 512 с.

Бехтерев В.М. Объективная психология / Владимир Михайлович Бехтерев. – М.: Наука, 1991. – 480 с.

Богданов В.А. Структурная модель личности и психическая деятельность / В.А. Богданов // Личность и деятельность: межвуз. сб. / Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР; Головной совет по психологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – С. 26-32. – (Экспериментальная и прикладная психология; вып. 11).

Будилова Е.А. Русская и советская психологическая наука в зарубежных (западноевропейских и американских) работах по истории психологии / Е.А. Будилова // Тезисы докладов на II съезде общества психологов / Общество Психологов при Академии педагогических наук РСФСР. – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1963. – Выпуск 1: Общая психология. История психологии. – С. 190-193.

Бэн А. Душа и тело / Сочинение Александра Бэна, профессора логики в Эдинбургском университете; перев. с 6-го английского издания. – [изд. Киевского книгопродавца Ф.А. Иогансона]. – К.: В университетской типографии (И.И. Завадского), 1880. – 228 с.

Бэн А. Об изучении характера / Бэн; пер. с английского Цитович. – [Изд. Заленского и Любарского]. – С.-Петербург: [б. и.], 1866. – 523 с.

Введенский А.И. Психология без всякой метафизики: С 30 рисунками / Профессор Петроградского Университета А.И. Введенский. – [Изд. 3-е, вновь испр. и доп.]. – Петроград: Типография М.М. Стасюлевича, 1917. – 359 с.: рис.

Вундт В. Очерки психологии / Вильгельм Вундт ; пер. с девятого и десятого немецкого издания прив.-доц. М. У. Д. В. Викторова. – М.: «Московское книгоиздательство»; Поставщик Дворца Его Величества Т-ва А.А. Леонсон в Москве, 1912. – 300 с.

Вундт В. Причинность в воле / В. Вундт // Шмид Б. Философская хрестоматия. – [Изд. «Матезис»]. – Одесса: Типография М. Шпенцера, 1908. – С. 108-118.

Выготский Л.С. Педагогическая психология / Лев Семёнович Выготский ; [под ред. В.В. Давыдова]. – М. Педагогика, 1991. – 480 с.

Гальтон Ф. Наследственность таланта. Её законы и последствия / Фрэнсис Гальтон; [Перевод с английского. Издание редакции журнала «Знание». СПб., 1875]. – М.: «Мысль», 1996. – 272 с.

Герbart И.Ф. Психология / И.Ф. Герbart; пер. с примечаниями и алфавитным указателем Александра Нечаева; с предисловием Профессора С.-Петербургского Университета А. И. Введенского; [Издание журнала «Пантеон литературы»]. – С.-Петербург: Типография железнодорожных изданий А.Ф. Штольценбурга, 1895. – С. 93-277.

Герbачевский В.К. Современные направления в экспериментальном исследовании черт личности / В.К. Герbачевский // Личность и деятельность: межвуз. сб. / Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР, Головной совет по психологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – С. 36-42. – (Экспериментальная и прикладная психология; вып. 11).

Гефдинг Г. Очерки психологии, основанной на опыте / Г. Гефдинг, проф. Копенгагского университета ; пер. с немецкого под редакцией Я. Колубовского; [Изд. 6-е, с значительными изменениями]. – С.-Петербург; М.: Издание Товарищества В. В. Думнов – Насл. Бр. Салаевых, 1914. – 366 с.

Гинецинский В.И. Индивидуальность как предмет педагогической антропологии / В.И. Гинецинский // Советская педагогика. – 1991. – № 9. – С. 46-49.

Гобчанский И. Опытная психология. В двух частях / И. Гобчанский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – С.-Петербург: Издание К.Л. Риккера, 1901. – 271 с.

Голубева Э.А. Способности. Личность. Индивидуальность : [биосоциальная природа человека] / Эра Александровна Голубева. – Дубна: «Феникс+», 2005. – 512 с.

Государев Н.А. Дифференциальная психология в вопросах и ответах: учебное пособие / Николай Алексеевич Государев. – М.: «Ось-89», 2006. – 112 с.

Джемс У. Вселенная с плюралистической точки зрения / У. Джемс; пер. с английского Б. Осипова и О. Румера; [под редакцией прив.-доц. Г.Г. Шпетта]. – М.: Книгоиздательство «Космос», 1911. – 235 с.

Джемс У. Психология / Уильям Джемс ; под ред. Л.А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с. – (Классики мировой психологии).

Дружинин В.Н. Психология общих способностей / Владимир Николаевич Дружинин; [2-е изд., расшир., дополн.] – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.

Ильенков Э.В. Что такое личность? / Эвальд Васильевич Ильенков // Психология личности: тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузырея]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 11-19.

Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология / Евгений Павлович Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 464 с

Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Евгений Павлович Ильин. – СПб.: Питер, 2006. – 544 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Инженьерос Х. Введение в психологию / Хозе Инженьерос. – Л.: Рабочее издательство «Прибой», 1925. – 277 с.

Кавелин К. Задачи психологии : Соображения о методах и программе психологических исследований / К. Кавелин. – Санктпетербург: [б. и.], 1872. – 239 с.

Кейра Фр. Характер и нравственное воспитание / Фр. Кейра; пер. с французского под редакцией Р.И. Сементковского; [Издание Ф. Павленкова]. – С.-Петербург: Типография Ю. Н. Эрлих, 1897. – 118 с.

Ковалёв А.Г. Психология личности / Александр Григорьевич Ковалёв; [3-е изд., переработ. и доп]. – М.: «Просвещение», 1969. – 391 с.

Ковалёв А.Г. Характер и закономерности его формирования / А.Г. Ковалёв. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1954. – 104 с.

Кон И. С. Введение в сексологию / Игорь Семенович Кон. – М.: Медицина, 1989. – 336 с.

Кон И.С. Лунный свет на заре. Лики и маски однополю любви / Игорь Семенович Кон. – М.: Олимп; ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1998. – 496 с.; ил.

Кондрашихина О.А. Дифференциальная психология: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / О.А. Кондрашихина. – К.: Центр учеб. лит., 2009. – 232 с.: рис., табл.

Конклин Э.Г. Наследственность и среда / Проф. Э.Г. Конклин. – М.; Л.: Государственное издательство, 1928. – 336 с. – (Дарвиновская библиотека).

Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк; [під ред. Проколієнко Л.М.; упор. Андрієвська В.В., Балл Г.О., Губко О.Т., Проскура О.В.]. – К.: Рад. шк., 1989. – 609 с.

Кречмер Э. Строение тела и характер / Эрнст Кречмер (Kretschmer) // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 219-247.

Кречмер Э. Строение тела и характер / Эрнст Кречмер. – М.: Педагогика-Пресс, 1995. – 608 с. – (Серия: «Психология: Классические труды»).

Крутецкий В.А. Проблемы характера в трудах советских психологов / Крутецкий Вадим Андреевич // Вопросы психологии. – 1957. – № 6. – С. 127-145.

Кульчицкая Е.И. Одарённость: природа и сущность / Е.И. Кульчицкая // Обдарована дитина. – 2002. – № 1. – С. 21-30.

Кульчицкая Е.И. Сирень одаренности в саду творчества / Кульчицкая Елена Ипполитовна, Моляко Валентин Алексеевич. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 316 с.

Лазурский А.Ф. Классификация личностей / Александр Фёдорович Лазурский // Психология индивидуальных различий: Тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 179-198.

Лазурский А.Ф. Определение характера / А.Ф. Лазурский // Психологическая хрестоматия: [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия]; [под редакцией профессора К.Н. Корнилова]. – М.: Государственное издательство, 1927. – С. 397-399. – (Психология для высшей школы).

Левитов Н.Д. Проблема характера в современной психологии / Левитов Николай Дмитриевич // Психология индивидуальных различий : тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 69-73.

Левонтин Р. Человеческая индивидуальность: наследственность и среда / Ричард Левонтин; пер. с англ.; Общ. ред. и предисл. Ю.Г. Рычкова и И.В. Равич-Щербо. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1993. – 208 с.: илл.

Лейтес Н. Возрастная одаренность / Н. Лейтес // Семья и школа. – 1990. – № 9. – С. 31-33.

Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст / Натан Семёнович Лейтес; Науч.-исслед. институт общ. и пед. психологии Акад. пед. наук СССР. – М.: «Педагогика», 1971. – 280 с.

Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард; [пер. с нем. В.М. Лещинской]; [под ред. и с предисл. В.М. Блейхера]; [ГДР, Народ и здоровье, 1976 г.]. – К.: Вища школа. Головное изд-во, 1981. – 392 с.

Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / Алексей Николаевич Леонтьев // Психология личности: тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузырея]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 20-27. (а)

Леонтьев А.Н. Индивид и личность / Алексей Николаевич Леонтьев // Психология индивидуальных различий : тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 15-20. (б)

Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии / Алексей Николаевич Леонтьев // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 95-108.

Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций: учебное пособие / Александр Викторович Либин; [4-е изд., испр. и доп.]. – М.: Эксмо, 2006. – 544 с. – (НОМО UNICUS).

Лифшиц М. Определение сущности конституции / Проф. М. Лифшиц // Психологическая хрестоматия: [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия]; [под редакцией профессора К.Н. Корнилова]. – М.: Государственное издательство, 1927. – 224-227. – (Психология для высшей школы).

Лифшиц М. Типы конституции / Проф. М. Лифшиц // Психологическая хрестоматия: [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия];

[под редакцией профессора К.Н. Корнилова]. – М.: Государственное издательство, 1927. – 227-232. – (Психология для высшей школы).

Ломов Б.Ф. [Вступление] / Б.Ф. Ломов, В.Б. Швырков // Теория функциональных систем в физиологии и психологии / Академия наук СССР, Институт психологии. – М.: Издательство «Наука», 1978. – С. 3-10.

Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии / Б.Ф. Ломов // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 31-45.

Лосский Н. Основные учения психологии с точки зрения волюнтаризма / Н. Лосский. – [Изд. 2-е]. – С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1911. – 240 с.

Лэдд Дж. Т. Очерк элементарной психологии / Дж.Т. Лэдд. – СПб.: [б. и.], 1900. – 158 с.

Мазяр О.В. Особливості роботи над професійно-орієнтованим завданням з курсу «Диференційна психологія» / О.В. Мазяр // Професійно-орієнтовані завдання з психології : навч. посіб. / В.В. Горбунова [та ін.]; за ред. О.Л. Музики; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, Соц.-психол. ф-т, Каф. соц. та практ. психології. – [3-е вид., переробл. і допов.]. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 188-248.

Максименко С.Д. Теоретичні основи психології особистості / С.Д. Максименко // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Гендерна психологія. Медична психологія / за ред. С.Д. Максименка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2007. – Том X. – Вип. 2. – С. 7-23.

Мейли Р. Факторный анализ личности / Р. Мейли // Психология индивидуальных различий: тексты / Под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М., 1982. – С. 84-100.

Мейли Р. Черты личности / Р. Мейли // Психология личности: тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 142-149.

Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / Вольф Соломонович Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с., ил.

Мерлин В.С. Психология индивидуальности / Вольф Соломонович Мерлин; [под редакцией Е.А. Климова]. – М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 448 с. – (Психологи Отечества).

Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла. Учебно-методическое пособие / А.Н. Капустина. – СПб.: Речь, 2007. – 100 с. (Серия: Практикум по психодиагностике).

Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В.А. Моляко // Обдарована дитина. – 2002. – № 4. – С. 19-26.

Моляко В.А. Психология детской одаренности / Валентин Алексеевич Моляко / Укр. дом экон. и науч.-техн. знаний общ-ва «Знание» Украины. – К.: [б.и.], 1995. – 83 с.

Моляко В.О. Психологічне дослідження проблем функціонування стратегій творчої діяльності, творчої обдарованості та психологічної грамотності / В.О. Моляко // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 198-205.

Музыка О.Л. Развитие здібностей та обдарованості в процесі вікового розвитку особистості / О.Л. Музыка // Актуальні проблеми психології : Проблеми психології творчості та обдарованості : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. В.О. Моляко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – Т. 12. – Вип. 2. – С. 142-148.

Нартова-Бочавер С.К. Дифференциальная психология: учеб. пособие / С.К. Нартова-Бочавер. – М.: Флинта: Моск. психол.-соц. ин-т, 2003. – 280 с.: табл.

Наторп П. Развитие народа и развитие личности / Проф. П. Наторп ; пер. с немецкого А. Пальчика. – С.-Петербург: Издательство газеты «Школа и жизнь», 1912. – 144 с.

Небылицын В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий / В.Д. Небылицын; Академия Наук СССР, Институт психологии. Академия педагогических наук СССР, Институт общей и педагогической психологии. – М.: Издательство «Наука», 1976. – 336 с.

Нечаев А. Очерк психологии для воспитателей и учителей / Александр Нечаев; с рисунками в тексте и с приложением указателя избранных психологических сочинений – С.-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1903. – Ч. 1: Процессы умственной жизни. – 1903. – 187 с.

Нечаев А.П. Современная экспериментальная психология в ее отношении к вопросам школьного обучения / А.П. Нечаев, приват-доцент Императорского С.-Петербургского Университета; с 79 таблицами в тексте. – С.-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1901. – 236 с.

Нечаев А.П. Характер человека / А. П. Нечаев. – М.; Л.: Государственное издательство, 1929. – 116 с. – (Начатки науки).

Оппенгейм Н. Развитие ребенка, наследственность и среда / Натан Оппенгейм; пер. М.П. Иогихесс и Е.И. Воскресенской; [под редакцией доктора медицины В.Е. Игнатъева]. – К.: [б. и.], 1913. – 307 с.

Павлов И.П. Двадцятирічний досвід об'єктивного вивчення вищої нервової діяльності (поведінки) тварин / Іван Петрович Павлов. – К.: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1953. – 615 с.

Палій А.А. Диференціальна психологія : навч. посіб. / А.А. Палій. – К.: Академвидав, 2010. – 432 с. (Серія «Альма-матер»).

Платон. Собрание сочинений в 4-х т. Т. 3 / Платон; Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А.Ф. Лосев; Примеч. А.А. Тахо-Годи. – М. : Издательство «Мысль», 1994. – 654 с.

Платонов К.К. Проблема способностей / Константин Константинович Платонов. – М.: Издательство «Наука», 1972. – 312 с.

Платонов К.К. Структура и развитие личности / Константин Константинович Платонов / Академия наук СССР, Институт философии. – М.: Наука, 1986. – 255 с.

Полан Фр. Психология характера / Фр. Полана ; пер. с французского под редакцией и с предисловием Р.И. Сементского; [Издание Ф. Павленкова]. – С.-Петербург : Типография Ю.Н. Эрлих, 1896. – 208 с. – (Популярная научная библиотека).

Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии) / Борис Федорович Поршнев. – М.: «Мысль», 1974. – 487 с.

Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история: монография / Борис Федорович Поршнев. – М.: Наука, 1979. – 232 с.

Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с. – (Серия «Психология-классика»).

Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / [под ред. А.В. Брушлинского]. – М.: Издательство «Институт психологии РАН», 1997. – 576 с.

Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. – 640 с.

Психология конституциональных различий У. Шелдона (резюме) // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 248-251.

Психологія: посібна книга для студентів педагогічних вищих шкіл / [за редакцією проф. Г.С. Костюка]. – К.: Видавництво «Радянська школа», 1941. – 576 с.

Равич-Щербо И.В. Исследование природы индивидуальных различий методом близнецов / Инна Владимировна Равич-Щербо // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 101-121.

Рибо Т. Воля в её нормальном и болезненном состояниях / Соч. Т. Рибо, профессора Парижского университета; перев. с 8-го, дополненного французского издания; под редакцией д-ра В. Аболенского. – [2-е изд.]. – С.-Петербург: Издание В. И. Губинского, 1900. – 160 с.

Рибо Т. Наследственность душевных свойств (психологическая наследственность) / Сочинение Т. Рибо; Перевод с французского О.Ф.Ф. под редакцией Александра Черемшанского. Со 2-го вновь переделанного издания. – С.-Петербург: Издание Карла Риккре, 1884. – 395 с.

Рибо Т. Различные формы характера / Prof. Ribot; пер. с французского Д.Н. Стефанского. – Харьков: Типография Зильберберга, 1894. – 64 с.

Рише Ш. Сомнамбулизм, демонизм и яды интеллекта / Шарль Рише; пер. с французского. – С.-Петербург: Издание А.С. Суворина, 1885. – 486 с.

Роменець В.А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття: навч. посіб. / Володимир Андрійович Роменець. – К.: Вища шк., 1995. – 614 с.

Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2007. – 713 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Рубинштейн С.Л. Принцип детерминизма и психологическая теория мышления / Сергей Леонидович Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1957. – № 5. – С. 57-65.

Рубинштейн С.Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории / Рубинштейн Сергей Леонидович // Психология индивидуальных различий: тексты / [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 59-68.

Рубинштейн С.Л. Теоретические вопросы психологии и проблема личности / Сергей Леонидович Рубинштейн // Психология личности : тексты / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 28-34.

Русалов В.М. Биологические основы индивидуально-психологических различий / Владимир Михайлович Русалов ; Академия Наук СССР, Институт психологии. – М.: Издательство «Наука», 1979. – 352 с.

Русалов В.М. Теоретические проблемы построения специальной теории

индивидуальности человека / Владимир Михайлович Русалов // Психологический журнал. – 1986. – Т. 7. – № 4. – С. 23-25.

Саугстад Пер. История психологии. От истоков до наших дней / Пер Саугстад; пер. с норвежского Элеоноры Панкратовой. – Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2008. – 544 с.

Семенова Р.О. Обдарованість як проблема сучасної освіти / Р.О. Семенова // Актуальні проблеми психології: Психологія обдарованості: збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка та Р.О. Семенової. – Т. 6. – Вип. 5. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 7-22.

Сержантов В.Ф. Структура личности и концепция функциональной системы П.К. Анохина / В. Ф. Сержантов; Академия наук СССР, Институт психологии // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. – М.: Издательство «Наука», 1978. – С. 86-110.

Сизов К.В. Индивидуальный стиль и проблема личностного подхода к способностям / Константин Владимирович Сизов // Вопросы психологии. – 1988. – № 2. – С. 160-166.

Сикорский И.А. Алкоголизм в России в XIX столетии и борьба с ним / Проф. И.А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 537-541.

Сикорский И.А. Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина. – К.: Типография С. В. Шульженко, 1912. – 34 с. (а)

Сикорский И.А. Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении : с 330 рис. в тексте / Проф. И.А. Сикорский. – [Изд., существ. доп.]. – К. : Типография С.В. Кульженко, 1912. – 770 с.: табл.; ил. (б)

Сикорский И.А. Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов / Проф. И.А. Сикорский. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1912. – 30 с.

Сикорский И.А. Душа и мозг великих людей – Гамбетты, Тургенева и Гельмгольца / Проф. И.А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1900. – Т. 5. – С. 1-12.

Сикорский И.А. Об явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста / И.А. Сикорский // Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены: В пяти книгах. Книга третья. – К.: Южно-Русское книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1890. – С. 32-42.

Сикорский И.А. Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии / Проф. И.А. Сикорский. – К.: Типо-Литография Императорского Университета Св. Владимира В.И. Завадского, 1893. – 46 с.

Сикорский И.А. Современная всесветная война 1914 года. Причины войны и устранения их / Проф. И.А. Сикорский. (Сбор от продаж в пользу семейств раненых). – К.: Типография «С. В. Кульженко», 1914. – 28 с.

Сикорский И.А. Черты из психологии славян : Речь, произнесенная профессором И.А. Сикорским в торжественном заседании Славянского благотворительного общества 14 мая 1895 года / Проф. И.А. Сикорский. – К.: Типография И.И. Чоколова, 1895. – 15 с.

Сикорский И.А. Что такое нация и другие формы этнической жизни? / Проф. И.А. Сикорский. – К.: Лито-типография «С.В. Кульженко», 1915. – 56 с.

Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних сполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с. – (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).

Социальные и биологические факторы развития человека // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 109-125.

Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии / Ян Стреляу ; пер. с польского В.Н. Поруса ; вступ. ст. А.Е. Ольшанниковой и И.В. Равич-Щербо; общ. ред. И.В. Равич-Щербо. – М.: «Прогресс», 1982. – 232 с.

Талызина Н. Способности и обучение / Н. Талызина // Семья и школа. – 1990. – № 8. – С. 34-36.

Теплов Б.М. Некоторые вопросы изучения общих типов высшей нервной деятельности человека и животных / Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961. – С. 347-508.

Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий / Борис Михайлович Теплов / Академия педагогических наук РСФСР. – М.: Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961. – 536 с. – (Труды действительных членов Академии).

Ткалич М.Г. Гендерна психологія : навч. посіб. / Маріанна Григорівна Ткалич. – К.: Академвидав, 2011. – 248 с. – (Серія «Альма-матер»).

Туров М.П. Обдаровані винахідники: хто вони? / М.П. Туров // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 10. – С. 68-72.

Феофраст. Характеры / Феофраст; перевод, статья и примечания Г.А. Стратановского. – Л.: Издательство «Наука». Ленинградское отделение, 1974. – 124 с. – (Литературные памятники).

Философия Герберта Спенсера в сокращенном изложении Говарда Коллинса с предисловием Герберта Спенсера (An epitome of the synthetic philosophy by F. Howard Collins); пер. с английского П. В. Мокиевского; [с прибавлением сочинения Герб. Спенсера «Справедливость» (justice) в сокращенном изложении переводчика]; [Изд. Ф. Павленкова]. – С.-Петербург: Типография И. Г. Салова, 1892. – 472 с.

Фридрих В. Близнецы / В. Фридрих. – М.: «Прогресс», 1985. – 214 с.

Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Эрих Фромм. – Мн.: ООО «Попурри», 2000. – 672 с.

Фульье А. Темперамент и характер / Альфред Фульье; Перевод В.Н. Линда. – М.: Издание магазина «Книжное дело», 1896. – 336 с.

Холодная М.А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума: учеб. пособ. / Марина Александровна Холодная. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 304 с.

Холодная М.А. Эволюция интеллектуальной одаренности от детства к взрослости: эффект инверсии развития / Марина Александровна Холодная // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 5. – С. 69-78.

Челпанов Г.И. Введение в философию / Проф. Челпанов. – М.; Петроград: Издание Т-ва «В.В. Думнов, Насл. Бр. Салаевых», 1917. – 560 с.

Челпанов Г. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе / Проф. Г. Челпанов; [изд. Т-ва «В. В. Думнов, – наследн. Бр. Салаевых»]; [6-е издание]. – М.; Петроград; Харьков: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1918. – 319 с.

Челпанов Г. Учебник психологии (для гимназий и самообразования): с 26 рисунками в тексте / Проф. Г. Челпанов. – [9-е изд.]. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1910. – 224 с. – (Элементарный курс философии. Ч. 1-я. Психология).

Шадриков В.Д. Деятельность и способности / Владимир Дмитриевич Шадриков. – М.: Логос, 1994. – 320 с.

Шкуратова И.П. Когнитивный стиль и общение / Ирина Павловна Шкуратова. – Ростов н/Д.: Издательство Ростовского педагогического университета, 1994. – 156 с.

Шостром Э. Анти-Карнеги; Карнеги Д. Прихоти удачи / Эверетт Шостром, Дейл Карнеги. – Мн.: ООО «Попурри», 2004. – 400 с.

Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна / Клод Штайнер. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.: ил.

Штейнгауз М. Наследственность и среда, как факторы воспитания / М. Штейнгауз // Душевная жизнь детей. Очерки по педагогической психологии: с 91 рисунком в тексте / [под редакцией проф. А.Ф. Лазурского и проф. А.П. Нечаева]; Педагогическая академия в очерках и монографиях (Воспитание в семье и школе). Под общей редакцией проф. Алекс. Петр. Нечаева. – М.: Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1910. – С. 66-91.

Штерн В. Одарённость детей и подростков / В. Штерн; Перевод с немецкого под редакцией Всеукраинского института Труда. – Харьков: Книгоспілка, 1926. – 407 с.

Ярошевский М.Г. История психологии / Михаил Григорьевич Ярошевский. – [3-е изд., дораб.]. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

Larsen R.J. Personality Psychology. Domains of Knowledge About Human / Randy S. Larsen, David M. Buss. – 2th ed. – New York, 2005. – 651 p.: col. ill., fig., tab., diar.

Rickman M.Richard. Theories of Personality / Rickman M. Richard. – 7th ed. – Wadsworth, 2000. – 693 p.: ill., fig., tab. – 1. Personality. I. Title.

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

Практичний курс дисципліни «Диференціальна психологія» полягає в опануванні методів дослідження, які дозволяють діагностувати психологічні відмінності людей. Ці методики – *Методика експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками (теппінг-тест) Є.П. Ільїна* та *Методика багатфакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С)* – використовуються при вирішенні практичних завдань на лабораторних заняттях другого і третього модулів відповідно.

Головне завдання практичного курсу полягає у виробленні навичок застосування знань дисципліни і вміння проводити дослідження у професійно-орієнтованих ситуаціях. Студенти впродовж кількох лабораторних занять моделюють виконання *професійно-орієнтованих завдань*. Під час проходження виробничої практики вони отримають змогу застосувати відповідний алгоритм роботи у реальних умовах.

Алгоритм виконання професійно-орієнтованого завдання замислювався його розробниками* як універсальний, що дозволяє охопити всі сторони психологічної проблеми. Зрозуміло, що професіонали випускають окремі пункти цього алгоритму, однак студентам важливо детально виконувати кожен пункт, аби автоматизувати свої уміння, виробити послідовність дій, що становлять цілісний та системний підхід до виконання професійних завдань.

Провідна ідея полягає у тому, щоби навчити студентів бачити методи роботи у системі, навчити йти до вирішення проблеми через метод. Значний недолік у підготовці фахівців в галузі практичної психології полягає у тому, що вони подекуди бездумно застосовують методи, не враховуючи їхнього призначення та обмежень у застосуванні. Окремі аспекти використання психодіагностичних методик лишаються дискусійними, а при інтерпретації результатів та їх консультативному представленні достатньо легко втратити коректність. Ми на цьому наголошуємо і закликаємо до методичної уважності та наукового сумління. Власне така обмежена кількість методів обумовлена тим, щоби зберегти пильність до деталей і здобути поглиблені знання та вміння з вузької психологічної проблематики. Для полегшення сприймання наводяться приклади виконання професійно-орієнтованих завдань.

* Розробниками алгоритму професійно-орієнтованих завдань є викладачі соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

АЛГОРИТМ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО ЗАВДАННЯ (О.Л. Музика, І.С. Загурська, В.В. Горбунова, Т.М. Майстренко)⁷

І. ЕТАП ПЕРВИННОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ															
Порядок дій	Критерії оцінювання та спосіб презентації														
<p>1.1. Категоріально-термінологічне довизначення проблеми, з якою звернулися до психолога (уточнення проблеми, її переформулювання з використанням базових психологічних категорій, понять та термінів)</p>	<p>Діалогічне формулювання проблеми з дотриманням принципу поваги до людини, яка звернулася за психологічною допомогою.</p> <p>Використання базових категорій, понять та термінів, необхідних для подальшої роботи з проблемою.</p> <p>Доступність переформульованої проблеми для сприймання людини, що звернулася за допомогою.</p> <p><i>Опис роботи із проблемою у формі діалогу.</i></p>														
<p>1.2. Формування реалістичних очікувань у людини, яка звернулася за допомогою, та визначення напрямків практичної роботи психолога</p>	<p>Виокремлення тих моментів у проблемі, які належать та не належать до компетенції психолога.</p> <p>Аргументованість вибору напрямку практичної роботи психолога (психодіагностична, консультативна, корекційно-розвивальна, просвітницько-профілактична та інші види робіт).</p> <p>Конкретність очікувань від роботи психолога.</p> <p><i>Опис меж компетенції психолога.</i></p> <table border="1" style="width: 100%; text-align: center;"> <tr> <td style="width: 50%;"><i>Напрямок практичної роботи</i></td> <td style="width: 50%;"><i>Обґрунтування</i></td> </tr> <tr> <td> </td> <td> </td> </tr> </table> <p><i>Перелік очікуваних результатів від роботи психолога.</i></p>			<i>Напрямок практичної роботи</i>	<i>Обґрунтування</i>										
<i>Напрямок практичної роботи</i>	<i>Обґрунтування</i>														
ІІ. ПЛАНОВО-ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП															
<p>2.1. Аналіз власного досвіду виконання подібних завдань при вивченні навчальних дисциплін та проходженні практик</p>	<p>Повнота переліку навчальних дисциплін, модулів та тем, завдань практик, де виконувалися аналогічні або близькі за змістом завдання.</p> <table border="1" style="width: 100%; text-align: center;"> <tr> <th style="width: 25%;"><i>Дисципліна</i></th> <th style="width: 25%;"><i>Модуль</i></th> <th style="width: 25%;"><i>Тема</i></th> <th style="width: 25%;"><i>Зміст питань</i></th> </tr> <tr> <td> </td> <td> </td> <td> </td> <td> </td> </tr> </table> <table border="1" style="width: 100%; text-align: center;"> <tr> <th style="width: 60%;"><i>Назва практики</i></th> <th style="width: 40%;"><i>Зміст завдань</i></th> </tr> <tr> <td> </td> <td> </td> </tr> </table>			<i>Дисципліна</i>	<i>Модуль</i>	<i>Тема</i>	<i>Зміст питань</i>					<i>Назва практики</i>	<i>Зміст завдань</i>		
<i>Дисципліна</i>	<i>Модуль</i>	<i>Тема</i>	<i>Зміст питань</i>												
<i>Назва практики</i>	<i>Зміст завдань</i>														
<p>2.2. Підбір і аналіз літератури та формулювання припущень про причини виникнення проблеми</p>	<p>Наявність всіх видів джерел (довідкова література, монографії, вузькоспеціалізовані статті).</p> <p>Використання електронних каталогів, Internet-ресурсів.</p> <p>Правильність бібліографічного опису.</p> <p>Зазначення основних тез, ідей з конкретних книг чи статей, що дозволяють глибше зрозуміти проблему.</p> <p>Обґрунтованість припущень щодо причин проблеми.</p>														

⁷ Студенти соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка виконують професійно-орієнтовані завдання з психології вже з I курсу. Детальніше див.: *Професійно-орієнтовані завдання з психології: Навчальний посібник / За ред. О.Л. Музики. Навчальний посібник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 566 с.*

	<table border="1"> <tr> <td align="center"><i>Бібліографічний опис джерела</i></td> <td align="center"><i>Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми</i></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> </table> <p><i>Опис припущень щодо причин виникнення проблеми. Пам'ятайте, що посилання виключно на підручники та конспекти лекцій свідчить про низький фаховий рівень психолога.</i></p>	<i>Бібліографічний опис джерела</i>	<i>Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми</i>				
<i>Бібліографічний опис джерела</i>	<i>Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми</i>						
<p>2.3. Консультація з фахівцями <i>(в першу чергу це спеціалісти з окремих дотичних до психології галузей (соціологія, психіатрія, педіатрія, дефектологія, правознавство тощо), а також психологи – визнані авторитети в окремих аспектах вашої проблеми)</i></p>	<p>Аргументоване обґрунтування потреби у консультації фахівця. Визначення фахівців, до яких можна звернутися за консультацією. Повнота переліку та правильність питань для консультації.</p> <table border="1"> <tr> <td align="center"><i>Фахівець</i></td> <td align="center"><i>Обґрунтування необхідності консультації</i></td> <td align="center"><i>Перелік питань</i></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table> <p>Пам'ятайте, що з учителями, шкільними психологами, працівниками установ та іншими поінформованими особами ви можете просто радитися або уточнювати окремі аспекти проблеми. Консультуватися можна лише з тими, чий професійні знання апріорі глибші за ваші.</p>	<i>Фахівець</i>	<i>Обґрунтування необхідності консультації</i>	<i>Перелік питань</i>			
<i>Фахівець</i>	<i>Обґрунтування необхідності консультації</i>	<i>Перелік питань</i>					
<p>2.4. Складання розгорнутого плану виконання завдання, підбір методів та аналіз ресурсів</p>	<p>Повнота плану, наявність всіх необхідних етапів. Відповідність методів задачам, що стоять перед психологом на кожному з етапів. Перелік необхідних матеріалів.</p> <table border="1"> <tr> <td align="center"><i>Етап роботи</i></td> <td align="center"><i>Методи та процедури</i></td> <td align="center"><i>Необхідні ресурси</i></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	<i>Етап роботи</i>	<i>Методи та процедури</i>	<i>Необхідні ресурси</i>			
<i>Етап роботи</i>	<i>Методи та процедури</i>	<i>Необхідні ресурси</i>					
<p>2.5. Передбачення проблемних моментів <i>(нерозуміння клієнтом причин проблеми, орієнтація клієнта на швидкий результат, перекладання на психолога відповідальності за вирішення проблеми, провокативна поведінка клієнта (провокація агресії, подвійних стосунків, порушення закону тощо), інші проблемні моменти)</i></p>	<p>Відповідність виділених проблемних моментів специфіці завдання. Глибина аналізу можливих причин проблемних ситуацій. Продуманість варіантів уникнення проблемних моментів.</p> <table border="1"> <tr> <td align="center"><i>Проблемні моменти</i></td> <td align="center"><i>Причини виникнення</i></td> <td align="center"><i>Шляхи уникнення</i></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table> <p>Пам'ятайте, що відсутність літератури (те, що ви її не знайшли) чи брак часу (те, що ви не змогли його спланувати) не є проблемними моментами, які стосуються ПОЗ. Професійне життя завжди багатше за навчання, а тому фраза на зразок «ми такого не вчили» також є проблемним моментом, який ПОЗ не стосується.</p>	<i>Проблемні моменти</i>	<i>Причини виникнення</i>	<i>Шляхи уникнення</i>			
<i>Проблемні моменти</i>	<i>Причини виникнення</i>	<i>Шляхи уникнення</i>					
<p>2.6. Підготовка матеріалів, необхідних для виконання завдання <i>(структура первинного інтерв'ю, бланки методик, стимульний матеріал, корекційна програма, програма тренінгу,</i></p>	<p>Повнота та якість матеріалів, їх відповідність задачам, що стоять перед психологом. <i>Представлення матеріалів.</i></p>						

АЛГОРИТМ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО ЗАВДАННЯ

<i>робочі альбоми для ведучого та учасників, інші матеріали)</i>	
III. ЕТАП ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ	
3.1. Збір емпіричних даних (<i>діагностичне дослідження, експеримент, біографічне дослідження, психосемантичне дослідження, первинне діагностичне інтерв'ю, інші способи дослідження проблеми</i>)	Правильність збору емпіричних даних з використанням обов'язкової методики. Обґрунтованість вибору додаткової методики (якщо такий вибір був). Якість структурування та презентації зібраних матеріалів. Обґрунтування вибору додаткової методики (якщо такий був). <i>Текстове, табличне, графічне представлення отриманих даних.</i>
3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих даних	Правильність вибору методів якісного (класифікація, опис окремих випадків, схематизація, типологізація тощо) та кількісного аналізу (описові статистики, кореляційний аналіз, методи статистичного висновку, методи багатовимірної статистики). Відповідність емпіричних даних та зроблених висновків. Глибина та повнота аналізу та інтерпретації отриманих даних. <i>Аналіз та інтерпретація отриманих даних.</i>
3.3. Надання психологічної допомоги* (<i>консультативна бесіда, психотерапевтична робота, тренінгове заняття, розвиваюче заняття, навчаючий експеримент, інші ситуації практичної роботи</i>)	Правильність застосування психологічних технік та методик з дотриманням конкретних вимог, обґрунтованих та описаних їх авторами. Обґрунтованість вибору додаткових технік та методик (якщо такий вибір був). Дотримання принципів професійної етики. Обґрунтування вибору додаткової техніки або процедури (якщо такий був). <i>Опис процесу надання допомоги.</i>
IV. ЗВІТНО-ПІДСУМКОВИЙ ЕТАП	
4.1. Представлення результатів людині, яка звернулася із запитом (<i>висновок за результатами дослідження, підсумкова консультативна бесіда, звіт за результатами тренінгової роботи, виступ на батьківських зборах, перед виробничим колективом, інші варіанти представлення результатів</i>)	Правильність та обґрунтованість висновків. Якість оформлення звіту, повідомлення, діагностичного висновку тощо. Узгодження очікувань (пункт 1.2.) і отриманих результатів. <i>Діалогічне представлення результатів роботи замовнику чи клієнту з використанням табличних, графічних, відео матеріалів тощо.</i>
V. ЕТАП САМОАНАЛІЗУ, ГРУПОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ ТА САМОРОЗВИТКУ	
Підсумкова рефлексія позитивних моментів (подумайте та напишіть, що саме вдалося зробити, чого досягти, від чого отримати професійне задоволення)	
Підсумкова рефлексія позитивних моментів (подумайте та напишіть, що саме вдалося зробити, чого досягти, від чого отримати професійне задоволення)	

* пункт може бути пропущений з огляду на особливості завдання

АЛГОРИТМ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО ЗАВДАННЯ

Складові навчально-професійних умінь та професійно важливі якості, які потрібно було би розвинути	У чому полягали труднощі	План заходів для саморозвитку	Терміни	Критерії самоконтролю

БАЗОВІ МЕТОДИКИ

МЕТОДИКА ЕКСПРЕС-ДІАГНОСТИКИ ВЛАСТИВОСТЕЙ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ ЗА ПСИХОМОТОРНИМИ ПОКАЗНИКАМИ (ТЕППІНГ-ТЕСТ) Є.П. Ільїна *

Теоретико-методичні засади

В основі теппінг-тесту лежать положення про вищу нервову діяльність, сформульовані у диференційній психофізіології зусиллями лабораторій І.П. Павлова, Б.М. Теплова – В.Д. Небиліцина, Б.Г. Афаньєва, В.С. Мерліна. Зокрема, ними зроблено опис основних властивостей нервової системи людини, з'ясовано їхні характеристики і встановлено вплив на психодинамічні показники поведінки.

Теппінг-тест розроблено російським вченим, доктором психологічних наук Є.П. Ільїним 1972 року. Мета тесту – вимірювання витривалості нервової системи. Це здійснюється шляхом дослідження *максимального темпу* рухів кистю руки, що є опосередкованим показ-

**Євгеній Павлович
ІЛЬІН
(1933-2015)**

* **Вихідне джерело:** *Ильин Е.П. Методики изучения соотношения первой и второй сигнальных систем // Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб.: Питер, 2001. – С. 368-373.*

Джерела з описом та прикладами застосування методики:

Агарков В. И. Методика оценки функционального состояния ЦНС младших школьников по коэффициенту моторной частоты руки // Гигиена и санитария. – 1987. – № 6. – С. 80.

Вайнштейн А.Л., Жур В.П. Влияние силы нервной системы на характер обучения физическим упражнениям младших школьников // Вопросы теории и практики физкультуры. – Минск, 1973. – Выпуск 2. – С. 56-60.

Ильина М.Н. Монотонность труда оператора-аудитора и эффективность его деятельности в зависимости от силы нервной системы // Психологическое состояние: Экспериментальная и прикладная психология. – Л., 1981. – Вып. 10. – С. 56-61.

Ильина М.Н. Типологические особенности в проявлении основных свойств нервной системы и выносливость // Проблемы индустриальной психологии. – Ярославль, 1972. – С. 122.

Ильина М.Н., Ильин Е.П. Об одном из условий диагностирования силы нервной систему по возбуждению с помощью теппинг-теста // Психофизиологические особенности спортивной деятельности – Л., 1975. – С.183-186.

ником сили нервової системи. Якщо ця умова свідомо не дотримується досліджуванним, діагностика типу нервової системи буде неправильною.

Досліджуваному пропонується впродовж 30 секунд утримувати максимальний темп роботи кистю руки (натискає на клавішу клавіатури, стукає олівцем по паперу). Щоп'ять секунд дослідником фіксуються показники. За шістьма сумарно отриманими точками на графіку будується крива, що унаочнює зміну темпу рухів кистю руки досліджуваного.

Сфера застосування

Теплінг-тест може бути інформативним у сфері профорієнтації. Надто для виявлення схильності та придатності до професій, які пов'язані з монотонним видом діяльності, наприклад, у виявленні операторсько-диспетчерського типу працівників. Також результати тестування будуть цінними у психологічному консультуванні щодо оптимізації й удосконалення індивідуального стилю діяльності.

Методика спрямована на вимірювання сили нервової системи. Це – основний показник працездатності нервової системи. Сильний тип нервової системи витримує більші за величиною і тривалістю навантаження, ніж слабкий тип. Це дозволяє робити сприятливий прогноз щодо працездатності суб'єкта в умовах тривалої праці з сильними подразниками. Водночас особи зі слабким – значить порівняно чутливішим – типом нервової системи є більш працездатними в умовах монотонної діяльності.

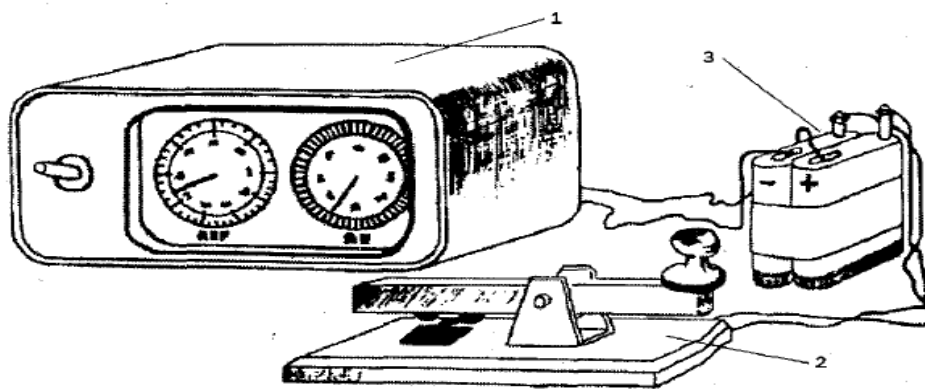
Знання типологічних особливостей дозволяє виявляти стильові відмінності, прогнозувати психофізіологічну специфіку діяльності суб'єкта: індивідуальний рівень витривалості, монотоностійкість, стійкість до нервово-психологічної напруги та перевтоми, а відтак буде інформативною у дослідженнях причини виникнення виробничих помилок, підвищеної втомлюваності працівників, порушення емоційного самоконтролю за певних умов діяльності.

Опис методики

Для проведення теплінг-тесту у лабораторних умовах використовується включені послідовно *електромагнітний* лічильник імпульсів, телеграфний ключ, джерело живлення. За командою досліджуваний у максимальному темпі працює ключем упродовж 30 секунд. Кількість рухів реєструється на лічильнику кожні 5 секунд. При підрахунку результатів береться до уваги 1) загальна кількість реакцій і 2) зміна темпів руху за кожні 5 секунд. Затим

на основі отриманих даних будується графік. За характером кривої на графіку оцінюється функціональний стан рухового аналізатора, що опосередковано свідчить про силу процесів збудження й рухливості нервових процесів у корі головного мозку досліджуваного.

Розроблені також електронний та графічний варіанти теплінг-тесту. Більш точним вважається *електронний* варіант тесту, позаяк він зазнає меншого впливу з боку таких факторів як маса олівця, жорсткість паперу, «пружність» стола тощо, які використовуються при графічному варіанті.

- 1 – електричний стрілочний лічильник;
 2 – телеграфний ключ;
 3 – електрична батареяка.

**Рис. 1. Апаратура для вимірювання
 максимальної частоти рухів кистю**

Проте *графічний* варіант використовується частіше, оскільки він не вимагає спеціальної апаратури. Для цього потрібен стандартний аркуш паперу розкреслений на шість квадратів, які розташовані у два ряди. Досліджуваний повинен впродовж 5 секунд поставити олівцем у кожному якомога більшу кількість точок. Перехід з одного квадрата до іншого відбувається за годинниковою стрілкою щоп'ять секунд за командою дослідника без переривання роботи.

Незначні втрати часу при переході з одного квадрата до іншого все-таки відбуваються. Щоби ця втрата стосувалася і першого квадрата, у початковому положенні олівець повинен розташовуватися поза першим квадратом, ліворуч від досліджуваного (якщо він правша).

Процедура дослідження. Перед початком дослідження досліджуваному надається можливість потренуватися. Для цього він 5-10 секунд намагається максимально часто натискати на ключ, кнопку або стукати олівцем об папір.

1	2	3
6	5	4

Інструкція: «Перед Вами олівець і аркуш паперу з шістьма квадратами. Ви повинні стукати олівцем об папір упродовж 30 секунд, почергово у кожному квадраті. Рухатиметеся зліва направо. Коли перейдете на другий ряд квадратів (до 4-го квадрата), починайте з того, який розташовано під тим квадратом першого ряду, на якому Ви закінчили. Стукати олівцем об папір Ви повинні з *максимальною частотою*, навіть якщо відчуєте, що рука втомилася. За цим тестом визначається максимальна частота рухів: чим більша їхня кількість, тим краще.

Починаєте працювати за сигналом «*Почали!*» і завершує роботу за сигналом «*Стоп!*». В процесі роботи кожні 5 секунд дослідник казатиме Вам: «*Перехід!*». Це означає, що Ви повинні почати стукати об папір на новому квадраті, розташованому праворуч».

Критерій обрахунку результатів досліджуваному не повідомляється.

Результати дослідження заносяться до протоколу:

Таблиця 1. Приклад протоколу частоти рухів за 5-секундні відрізки часу

Відрізок часу, секунди	0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30
Частота	34	38	35	32	29	27

На основі цих даних будуються криві зміни темпу рухів кистю руки, в яких за вихідну (нульову) точку приймається темп руху за перші 5 секунд.

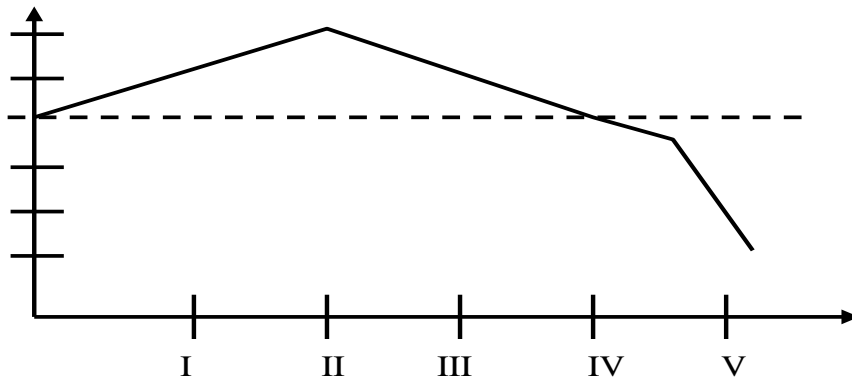
Особливості інтерпретації

Отримані в результаті дослідження варіанти динаміки можуть бути умовно розділені на чотири типи:

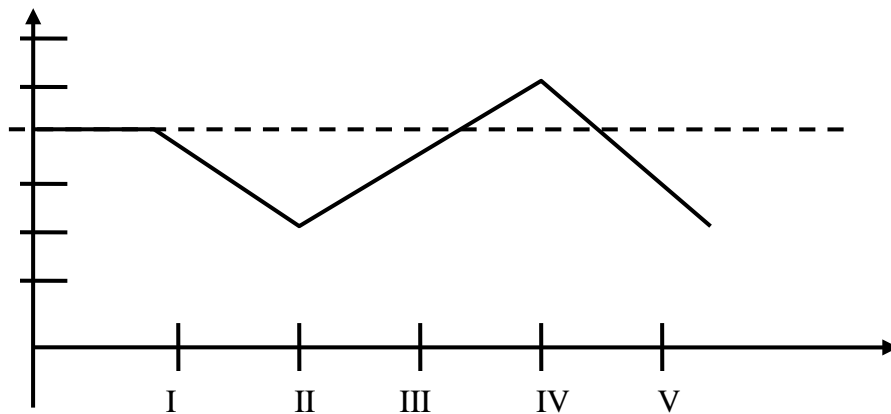
- *випуклий тип*: максимальний темп зростає у перші 10-15 секунд роботи, про що досліджуваний не підозрює; в наступні секунди темп може знизитися нижче початкового рівня, зрідка – зберігається на рівні вище початкового. Цей тип кривої свідчить про виражений ефект сумарної збудження у нервових центрах, що притаманне *сильній нервовій системі*.
- *рівний тип*: максимальний темп із коливаннями +2 рухи біля початкового рівня утримується впродовж всього відрізка часу (30 секунд). Цей варіант свідчить про наявність в досліджуваних *середньої сили нервової системи*.
- *спадаючий тип*: максимальний темп знижується вже з другого 5-секундного відрізка і лишається нижче початкового впродовж усього часу роботи. Цей тип свідчить про *слабкість нервової системи*.
- *увігнутий тип*: початкове зниження темпу рухів змінюється короткочасним зростанням темпу вкінці роботи (так званий «кінцевий порив»). Осіб із таким типом кривої слід відносити до групи зі *слабкою нервовою системою*.

У відповідності з якісними критеріями досліджувані діляться на групи з сильним, середнім і слабким типом нервової системи. Інколи виникає потреба враховувати кількісні відмінності, відтак необхідно рангувати результати дослідження. Для цього всередині кожної групи здійснюється рангування досліджуваних за *сумарною величиною відхилення темпу в кожній точці від початкового рівня*. Враховується сума (з врахуванням знака) відхилень за кожні наступні 5-секундні відрізки у відповідності до темпу за перші 5 секунд. Наприклад, у суб'єкта А максимальна частота рухів за 5-секундним відрізком дорівнювала 43, 40, 38, 37, 38, 35. Приймавши першу цифру за відносний нуль, отримуємо наступну суму відхилень: $-3, -5, -6, -5, -8 = -27$. У суб'єкта Б максимальна частота рухів по відрізкам дорівнювала: 41, 35, 36, 32, 33, 33, що дає наступну суму відхилень $-6, -5, -9, -8, -8 = -36$. Як видно, в обох

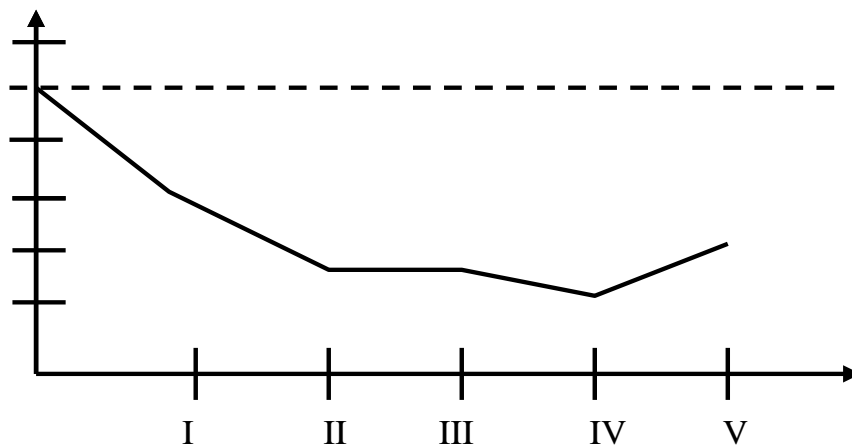
суб'єктів слабкий тип нервової системи, проте у суб'єкта А вона виражена менше, оскільки у рангувальному ряду він займатиме вище місце.

а) випуклий тип кривої (сильна нервова система)

б) рівний тип кривої (середньої сили нервова система)

в) увігнутий тип кривої (слабка нервова система)

По вертикалі – темп рухів, по горизонталі – час постукування (сек).
Пунктирні лінії – вихідний темп рухів, прийнятий за нуль.

Рис. 2. Типи кривих зміни максимального темпу рухів кистю руки за 5-секундні відрізки часу

Після проведення рангування кожної типологічної групи, досліджуваних об'єднуються у загальний ряд у відповідності зайнятим у своїй групі місцям. Тому може бути так, що суб'єкт із більшим знаком «—» у відхиленні з групи із середньою силою нервової системи виявиться вище у ряду, ніж суб'єкт зі слабким типом нервової системи, в якого сумарне негативне відхилення буде меншим.

Виходячи з теоретичної побудови, *сумація збудження* повинна проявлятися не лише в осіб із сильною, але й в осіб зі слабкою нервовою системою. Відповідно, короткотривале підвищення темпу у перші секунди роботи повинне бути у всіх, і тоді ця ознака не може бути диференційованою для поділу на типологічні групи.

Діагностичні можливості та обмеження

Діагностичні можливості.

Теплінг-тест дозволяє оцінити функціональні можливості рухового аналізатора, а також силу процесу збудження й рухливості основних нервових процесів. Перевагою тесту є його короткотривалість. При цьому результати мають високий ступінь кореляції з результатами методики «нахил кривої», з рефлексометричною методикою «згасання з підкріпленням», що також вимірюють тип нервової системи.

В окремих модифікаціях теплінг-тесту може відбуватися:

- оцінка максимальної частоти рухів упродовж 5 секунд. Нейрофізіологічний зміст цього тесту полягає в оцінці властивості лабільності нервової системи – здатності нервових клітин швидко переходити зі стану загальмованості до стану збудження і навпаки. Цей показник використовується як один із показників швидкості поряд із часом простої сенсомоторної реакції;
- оцінка зручного і максимального темпу впродовж 10 секунд, що дозволяє оцінити психомоторну установку на максималізацію чи мінімалізацію зусиль. У плані психомоторної регуляції цей варіант тесту дозволяє оцінити здатність досліджуваного вибирати для себе такий темп рухів, при якому він зможе продемонструвати найкращий результат.

Діагностичні обмеження.

Слабкою стороною теплінг-тесту є жорсткі критерії діагностики. Тому за критеріями тесту досліджуваних із сильною нервовою системою виявляється менше, ніж за іншими методиками.

Проте під час використання теппінг-тесту більш чітко проявляються відмінності між «сильними» і «слабкими» за рядом діяльнісних та поведінкових характеристик.

Обов'язковою умовою діагностування сили нервової системи за допомогою теппінг-тесту є максимальна змобілізованість досліджуваного. Щоби досягти цього, варто не лише зацікавлювати суб'єкта результатами дослідження, але й стимулювати його в процесі роботи словами («не здавайся!», «працюй швидше!» тощо). Це сприяє більш чіткому диференціюванню досліджуваних на «сильних» та «слабких».

Важливо акцентувати увагу досліджуваних на тому, що починати варто відразу у високому темпі, інакше можна спотворити результати дослідження, наприклад, штучно створити випуклий тип кривої.

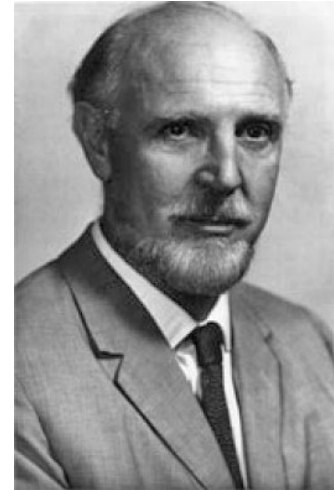
Методику «теппінг-тест» недоцільно застосовувати з дітьми, оскільки у них максимальна частота рухів невелика і міжіндивідуальні відмінності нівелюються. Крім того, вони не можуть тривалий час змушувати себе працювати у максимальному темпі.

МЕТОДИКА БАГАТОФАКТОРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ Р. Кеттелла (форма С)*

Теоретико-методичні засади

Багатофакторний опитувальник особистості *16 PF* вперше опублікований Р. Кеттеллом 1949 року. Опитувальник розроблявся в межах дослідження структурних елементів особистості.

Автор намагався побудувати структуру особистості, в основі якої лежить теорія особистісних рис. Зокрема, спробував виділити всі смислові основи англійської мови, які описують особистість. Після складної процедури об'єднання синонімів, смислове укрупнення рис, доповнення науковими термінами Р. Кеттелл отримав 171 «описову змінну». Після цього вчений згрупував риси у два класи: поверхневі (вторинні) і породжуючі (первинні, початкові).

**Раймонд
КЕТТЕЛЛ
(1905-1998)**

Поверхневі риси складають кореляційні біполярні плеяди. Поверхнева риса є типовою для окремих ситуацій, проте не здатна охарактеризувати особистість. *Породжуючі* риси – це узагальнені риси особистості, джерело або причина кореляційних зв'язків. Саме породжуюча риса визначається як *фактор*. На думку Р. Кеттелла, поверхневі та породжуючі риси є елементами структури особистості, але тільки фактор є справжньою мірою оцінки особистості.

Для вивчення поверхневих та породжуючих рис Р. Кеттелл користався трьома методами:

* **Вихідне джерело:** Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла : учебно-методическое пособие / А.Н. Капустина. – СПб.: Речь, 2007. – 100 с.

Джерела з описом та прикладами застосування методики:

Голубева Э.А. *Способности. Личность. Индивидуальность* / Э.А. Голубева. – Дубна: «Феникс», 2005. – С. 423-432.

Комплексная социально-психологическая методика изучения личности инженера: Учеб. пособие / Чугунова Э.С., Чикер В.А., Михеева С.М. и др.; Под ред. Э.С. Чугуновой. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. – С. 56-68.

Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. *Введение в экспериментальную психологию личности: учеб. пособие.* – М.: Просвещение, 1985. – С. 25-87.

Практикум з психодіагностики / Укладачі: Музика О.О., Остринська В.М., Остринський В.В. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2000. – С. 97-106.

Практикум по психологии личности / О.П. Елисеев. – СПб.: Питер, 2008. – С. 245-265.

Психологическая диагностика: Проблемы и исследования / Под ред. К.М. Гуревича. – М.: Педагогика, 1981. – С. 107-119.

- 1) *L-дані* – реєстрація та оцінка життєвих критеріїв поведінки людини за допомогою спостереження за нею експертів.
- 2) *Q-дані* – інтроспективні, другорядні, самооцінні спостереження.
- 3) *T-дані* – метод тестів.

Особистість описується Р. Кеттеллом як сукупність первинних особливостей особистості, які визначають її внутрішній зміст і поведінку. Для цього використовуються 16 функціонально незалежних та психологічно змістовних вимірів. У факторах представлені *темпераментальні* й *характерологічні* риси, що відображають систему узагальнених рис особистості. Кожен фактор має умовну назву і передбачає стійкий імовірнісний зв'язок між окремими рисами особистості.

Різні форми *16 PF* опитувальника є найбільш популярним засобом експрес-діагностики особистості. Вони використовуються в усіх ситуаціях, де необхідне знання індивідуально-психологічних особливостей людини. Існують кілька варіантів опитувальників, що спеціалізовані для різних вікових та професійних груп, і кожен із них містить різну кількість питань та факторів, але всі вони побудовані за єдиним принципом.

Цей варіант опитувальника Р. Кеттелла (форма *C* – скорочений варіант) адаптувався з 1972 року дослідницькою групою Е.С. Чугунової на кафедрі соціальної психології Ленінградського Державного Університету. Переклад й адаптація методики відбувалися за консультацією І.М. Палея.

Адаптація і стандартизація методики Р. Кеттелла відбувалася у кілька етапів у різних регіонах країни на вибірці людей різних спеціальностей, з урахуванням їхнього статусу і віку (1 200 осіб), а також на вибірці людей, чия професія є ідеальною моделлю професійної спрямованості типу «людина – людина». На різних етапах дослідження визначалася зовнішня, теоретична (концептуальна, факторна, оціночна) й практична валідність форми *C*. В якості однієї зі спеціальних процедур визначення валідності і надійності діагностики застосовувався кореляційний аналіз.

Сфера застосування

Опитувальник Р. Кеттелла є багатомірною методикою, що оцінює загальні властивості особистості, описує особистісну структуру людини. Тест є універсальним, практичним і надає багатогранну інформацію про особистість. Питання відображають звичайні життєві ситуації.

Методика може використовуватися для поглибленого вивчення особистості, її характеру, темпераменту, інтелекту, емоційних, вольових, моральних, комунікативних особливостей, що передбачає використання методики в області профорієнтації та професійного відбору працівників, розстановки кадрів на підприємстві, сімейного консультування, педагогіки, наукових досліджень індивідуальних відмінностей, поведінкових відмінностей тощо.

Опис методики

Опитувальник складається зі 105 питань-тверджень, поділених на групи-шкали, що вимірюють різні полярні властивості особистості. Однак полярність риси не означає її поділу на позитивну чи негативну, адже важливість певного полюсу риси визначається специфікою ситуації. Отже, кожна зі шкал оцінює окрему рису особистості.

У методиці також наявний додатковий індекс, що надає інформацію про адекватність самооцінки.

**РЕЄСТРАЦІЙНИЙ БЛАНК ДО ОПИТУВАЛЬНИКА
Р. КЕТТЕЛЛА
(форма С)**

Прізвище, ім'я _____
Вік _____ Дата дослідження _____

1. а б в	18. а б в	35. а б в	52. а б в	69. а б в	86. а б в	103. а б в	MD
2. а б в	19. а б в	36. а б в	53. а б в	70. а б в	87. а б в	104. а б в	A
3. а б в	20. а б в	37. а б в	54. а б в	71. а б в	88. а б в	105. а б в	B
4. а б в	21. а б в	38. а б в	55. а б в	72. а б в	89. а б в		C
5. а б в	22. а б в	39. а б в	56. а б в	73. а б в	90. а б в		E
6. а б в	23. а б в	40. а б в	57. а б в	74. а б в	91. а б в		F
7. а б в	24. а б в	41. а б в	58. а б в	75. а б в	92. а б в		G
8. а б в	25. а б в	42. а б в	59. а б в	76. а б в	93. а б в		H
9. а б в	26. а б в	43. а б в	60. а б в	77. а б в	94. а б в		I
10. а б в	27. а б в	44. а б в	61. а б в	78. а б в	95. а б в		L
11. а б в	28. а б в	45. а б в	62. а б в	79. а б в	96. а б в		M
12. а б в	29. а б в	46. а б в	63. а б в	80. а б в	97. а б в		N
13. а б в	30. а б в	47. а б в	64. а б в	81. а б в	98. а б в		O
14. а б в	31. а б в	48. а б в	65. а б в	82. а б в	99. а б в		Q ₁
15. а б в	32. а б в	49. а б в	66. а б в	83. а б в	100. а б в		Q ₂
16. а б в	33. а б в	50. а б в	67. а б в	84. а б в	101. а б в		Q ₃
17. а б в	34. а б в	51. а б в	68. а б в	85. а б в	102. а б в		Q ₄

Інструкція: «Перед Вами ряд питань, що допоможуть визначити деякі властивості Вашої особистості. Тут не можуть бути «правильні» або «помилкові» відповіді. Люди різні, і кожен може висловити свою думку. Намагайтеся відповідати щиро і точно.

Напишіть своє прізвище та інші дані про себе у верхній частині реєстраційного бланку.

Відповідаючи на кожне питання, Ви повинні вибрати одну із трьох запропонованих Вам відповідей – ту, що найбільшою мірою відповідає Вашим поглядам, Вашій думці про себе. Відповідати треба у такий спосіб: на бланку для відповідей обведіть ту букву, якою позначено вибрану Вами відповідь.

У самому опитувальнику нічого не пишіть і не підкреслюйте!

Коли Вам щось неясно, запитайте психолога. Коли будете відповідати на питання, пам'ятайте чотири правила:

1. Не потрібно багато часу гаяти на обмірковування відповідей. Давайте ту відповідь, яка першою спадає на думку.

Звичайно, питання часто будуть сформульовані не так докладно, як Вам хотілося б. У такому випадку, відповідаючи, намагайтеся уявити «середню», найбільш типову ситуацію, що відповідає змісту питання, і на основі цього вибирайте відповідь. Відповідати треба якомога точніше, але не занадто повільно, приблизно 5-6 питань за хвилину. Ви повинні витратити на всі відповіді не більше 30 хвилин.

2. Намагайтеся не вдаватися занадто часто до проміжних, непевних відповідей, типу «не знаю», «щось середнє» тощо.

3. Обов'язково відповідайте на всі питання підряд, нічого не пропускаючи.

Можливо, деякі питання виявляться для Вас не дуже прийнятними, але й у цьому випадку спробуйте знайти найкращу відповідь, найбільш точну. Деякі питання можуть здатися особистими, але Ви можете бути певні, що Ваші відповіді не будуть розголошені. Відповіді можуть бути розшифрованими тільки за допомогою спеціального «ключа», який є у дослідника. Причому відповіді на кожне окреме питання взагалі не будуть розглядатися: нас цікавлять тільки узагальнені показники.

4. Відповідайте чесно і щиро.

Не намагайтеся справити гарне враження своїми відповідями, вони повинні відповідати дійсності. У цьому випадку:

- 1) Ви зможете краще пізнати себе;
- 2) дуже допоможете нам у нашій роботі.

Якщо під час дослідження у досліджуваних виникають питання, слід на них відповідати так, щоби не вплинути на вибір варіанту відповіді. На можливе запитання досліджуваного: «Що мені робити, коли я хочу виправити відповідь?» слід сказати: «Закресліть відповідь і поставте правильну».

Опитувальник

1. Я думаю, що моя пам'ять зараз краща, ніж була раніше.
а) так
б) важко сказати
в) ні
2. Я цілком міг би жити один, подалі від людей.
а) так
б) іноді
в) ні
3. Якби я сказав, що небо знаходиться «внизу» і що зимою «спекотно», я повинен був би назвати злочинця:
а) бандитом
б) святим
в) хмарою
4. Коли я лягаю спати, я:
а) засинаю швидко
б) щось середнє
в) важко засинаю
5. Якби я вів машину по дорозі, де багато інших автомобілів, я віддав би перевагу:
а) пропустити вперед більшість машин
б) не знаю
в) обігнати всі машини, що попереду
6. У компанії я надаю можливість іншим жартувати і розповідати всякі історії.
а) так
б) іноді
в) ні
7. Мені важливо, щоб у всьому, що мене оточує, не було безладдя.
а) вірно
б) важко сказати
в) невірно
8. Більшість людей, із якими я буваю в компаніях, беззаперечно, раді мене бачити.
а) так
б) іноді
в) ні
9. Я б скоріше займався:
а) фехтуванням і танцями
б) важко сказати
в) боротьбою і баскетболом
10. Мене потішає, що те, що люди роблять, зовсім не схоже на те, що вони потім розповідають про це.
а) так
б) іноді
в) ні
11. Читаючи про якусь подію, я цікавлюся всіма подробицями.
а) завжди
б) іноді
в) рідко
12. Коли друзі кепкують з мене, я зазвичай сміюся разом з усіма і зовсім не ображаюся.
а) вірно
б) не знаю
в) невірно
13. Якщо мені хтось нагрубіянить, я можу швидко забути про це.
а) вірно
б) не знаю
в) невірно
14. Мені більше подобається вигадувати нові способи у виконанні якоїсь роботи, ніж притримуватися встановлених прийомів.
а) вірно
б) не знаю
в) невірно
15. Коли я планую щось, я віддаю перевагу робити це самостійно, без чиеїсь допомоги.

- а) *вірно*
 б) *іноді*
 в) *невірно*
16. Я гадаю, що я менш чутливий і не такий легко збудливий, як більшість людей.
 а) *вірно*
 б) *важко відповісти*
 в) *невірно*
17. Мене дратують люди, які не можуть швидко приймати рішення.
 а) *вірно*
 б) *не знаю*
 в) *невірно*
18. Іноді, хоч і короткочасно, у мене виникало почуття роздратованості по відношенню до батьків.
 а) *так*
 б) *не знаю*
 в) *ні*
19. Я скоріше розкрив би свої таємні думки:
 а) *моїм гарним друзям*
 б) *не знаю*
 в) *у своєму щоденнику*
20. Я думаю, що слово, протилежне за змістом слову «неточний», – це:
 а) *недбалий*
 б) *ретельний*
 в) *приблизний*
21. У мене завжди вистачає енергії, коли мені це необхідно.
 а) *так*
 б) *важко сказати*
 в) *ні*
22. Мене більше дратують люди, що:
 а) *своїми грубими жартами заставляють людей червоніти*
 б) *важко відповісти*
 в) *створюють незручності для мене, коли запізнюються на умовлену зустріч*
23. Мені дуже подобається запрошувати гостей і розважати їх.
 а) *вірно*
 б) *не знаю*
 в) *невірно*
24. Я думаю, що:
 а) *не все треба робити однаково старанно*
 б) *важко сказати*
 в) *будь-яку роботу варто виконувати старанно, якщо Ви за неї взялися*
25. Мені завжди доводиться переборювати зніяковілість.
 а) *так*
 б) *можливо*
 в) *ні*
26. Мої друзі частіше:
 а) *радяться зі мною*
 б) *роблять те й інше порівну*
 в) *дають мені поради*
27. Якщо приятель обманює мене в дрібницях, я скоріше віддаю перевагу зробити вигляд, що не помітив цього, ніж викрити його.
 а) *так*
 б) *іноді*
 в) *ні*
28. Мені подобається друг:
 а) *інтереси якого мають діловий і практичний характер*
 б) *не знаю*
 в) *який вирізняється глибоко продуманими поглядами на життя*
29. Я не можу спокійно слухати, як інші люди висловлюють ідеї, протилежні тим, у які я твердо вірю.
 а) *вірно*
 б) *важко відповісти*
 в) *невірно*
30. Мене хвилюють мої минулі вчинки і помилки.
 а) *так*
 б) *не знаю*
 в) *ні*
31. Якби я однаково добре вмів і те й інше, то я б віддав перевагу:
 а) *грати в шахи*
 б) *важко сказати*
 в) *грати в городки*
32. Мені подобаються товариські, компанійські люди.

а) так

б) не знаю

в) ні

33. Я настільки обережний і практичний, що зі мною трапляється менше неприємних несподіванок, ніж з іншими людьми.

а) так

б) важко сказати

в) ні

34. Я можу забути про свої турботи й обов'язки, коли мені це необхідно.

а) так

б) іноді

в) ні

35. Мені буває важко визнати, що я неправий.

а) так

б) іноді

в) ні

36. На підприємстві мені було б цікавіше:

а) працювати з машинами і механізмами і брати участь в основному виробництві

б) важко сказати

в) розмовляти з людьми, займаючись суспільною роботою

37. Яке слово не пов'язане з двома іншими?

а) кішка

б) близько

в) сонце

38. Те, що відволікає мою увагу:

а) дратує мене

б) щось середнє

в) не турбує мене цілком

39. Якби в мене було багато грошей, то я:

а) подбав би про те, щоб не викликати до себе заздрощі

б) не знаю

в) жив би, не обмежуючи себе ні в чому

40. Гірше покарання для мене:

а) важка робота

б) не знаю

в) бути замкненим самому

41. Люди повинні більше, ніж вони роблять це зараз, дотримуватися законів моралі.

а) так

б) іноді

в) ні

42. Мені говорили, що дитиною я був:

а) спокійним і любив залишатися один

б) не знаю

в) жвавим і рухливим

43. Мені подобалася б практична повсякденна робота з різноманітними приладами і машинами.

а) так

б) не знаю

в) ні

44. Я думаю, що більшість свідків говорять правду, навіть якщо це нелегко для них.

а) так

б) важко сказати

в) ні

45. Іноді я не наважуюся проводити в життя свої ідеї, тому що вони здаються мені нездійсненними.

а) вірно

б) важко відповісти

в) невірно

46. Я намагаюся сміятися з жартів не так голосно, як це робить більшість людей.

а) вірно

б) не знаю

в) невірно

47. Я ніколи не почуваю себе таким нещасним, що хочеться плакати.

а) вірно

б) не знаю

в) невірно

48. У музиці я насолоджуюсь:

а) маршами у виконанні військових оркестрів

б) не знаю

в) скрипальським соло

49. Я б скоріше віддав перевагу

провести два літніх місяці:

а) у селі з одним або двома друзями

б) важко сказати

в) очолюючи групу в туристичному таборі

50. Зусилля, витрачені на упорядкування планів:

а) ніколи не зайві

б) важко сказати

в) не коштують цього

51. Необдумані вчинки і висловлювання моїх приятелів на мою адресу не кривдять і не засмучують мене.

а) вірно

б) не знаю

в) невірно

52. Коли мені все вдається, я визнаю ці справи легкими.

а) завжди

б) іноді

в) рідко

53. Я віддав би перевагу працювати:

а) в установі, де мені довелося б керувати людьми й увесь час бути серед них

б) важко відповісти

в) архітектором, який у тихій кімнаті розробляє свій проект

54. Будинок так відноситься до кімнати, як дерево:

а) до лісу

б) до рослини

в) до листка

55. Те, що я роблю, у мене не виходить:

а) рідко

б) іноді

в) часто

56. У більшості справ я віддаю перевагу:

а) ризикнути

б) не знаю

в) діяти напевно

57. Мабуть, деякі люди вважають, що я занадто багато говорю.

а) скоріше це так

б) не знаю

в) гадаю, що ні

58. Мені більше подобається людина:

а) великого розуму, дарма що вона ненадійна та непостійна

б) важко сказати

в) із середніми здібностями, але яка вміє протистояти всяким спокусам

59. Я приймаю рішення:

а) швидше, ніж більшість людей

б) не знаю

в) повільніше, ніж більшість людей

60. На мене більше справляють враження:

а) майстерність і витонченість

б) важко сказати

в) сила і міць

61. Я вважаю, що я людина, схильна до співробітництва.

а) так

б) щось середнє

в) ні

62. Мені більше подобається розмовляти з людьми вишуканими, витонченими, ніж із відвертими і прямолінійними.

а) так

б) не знаю

в) ні

63. Я віддаю перевагу:

а) вирішувати питання, що стосуються особисто мене, самий

б) важко відповісти

в) радитися з моїми друзями

64. Якщо людина не відповідає відразу ж, після того, як я сказав їй щось, то я відчуваю, що, мабуть, сказав якусь дурницю.

а) вірно

б) не знаю

в) невірно

65. У шкільні роки я найбільше отримав знань

а) на уроках

б) важко сказати

в) читаючи книги

66. Я уникаю громадської роботи і пов'язаної з нею відповідальності.

а) вірно

б) іноді

в) невірно

67. Коли питання, яке треба вирішити, дуже складне і вимагає від мене багато зусиль, я намагаюся:

а) зайнятися іншим питанням

б) важко відповісти

в) ще раз спробувати вирішити його

68. У мене виникають сильні емоції: тривога, гнів, напади сміху тощо – здавалося б без певних причин.

а) так

б) іноді

в) ні

69. Іноді я розмірковую гірше, ніж зазвичай.

а) вірно

б) не знаю

в) невірно

70. Мені приємно зробити людині послугу, погодившись призначити зустріч із нею на зручний для неї час, навіть якщо це трохи незручно для мене.

а) так

б) іноді

в) ні

71. Я думаю, що правильним числом, яке повинне продовжити ряд 1, 2, 3, 6, 5 – буде:

а) 10

б) 5

в) 7

72. Іноді в мене бувають нетривалі напади нудоти і запаморочення без певної причини.

а) так

б) не знаю

в) ні

73. Я віддаю перевагу відмовитися від свого замовлення, ніж зайве

потурбувати офіціанта чи офіціантку.

а) так

б) іноді

в) ні

74. Я живу сьогоднішнім днем більшою мірою, ніж інші люди.

а) вірно

б) важко сказати

в) невірно

75. На вечірці мені подобається:

а) брати участь у цікавій бесіді

б) важко відповісти

в) дивитися, як люди відпочивають і відпочивати самому

76. Я висловлюю свою думку незалежно від того, скільки людей можуть її почути.

а) так

б) іноді

в) ні

77. Якби я міг переміститися в минуле, я б більше хотів зустрітися з:

а) Колумбом

б) не знаю

в) Шевченком

78. Я змушений стримувати себе від того, щоб не вирішувати чужі справи.

а) так

б) іноді

в) ні

79. Працюючи в магазині, я віддаю би перевагу:

а) оформляти вітрини

б) не знаю

в) бути касиром

80. Якщо люди погано про мене думають, я не намагаюся переконати їх, я продовжую поводитися так, як вважаю за потрібне.

а) так

б) важко сказати

в) ні

81. Якщо я бачу, що мій давній друг байдужий до мене й уникає мене, я, як правило:

а) відразу ж думаю: «У нього пога-

ний настрій»

б) не знаю

в) тривожуся, який неправильний вчинок я зробив

82. Всі нещастя відбуваються через людей:

а) які намагаються в усе внести зміни, хоча вже існують прийнятні способи вирішення цих питань

б) не знаю

в) які відхиляють нові, багатообіцяючі пропозиції

83. Я одержую велику насолоду, розповідаючи місцеві новини.

а) так

б) іноді

в) ні

84. Акуратні, вимогливі люди не вживаються зі мною.

а) вірно

б) іноді

в) невірно

85. Мені здається, що я менш драгівливий, ніж більшість людей.

а) вірно

б) не знаю

в) невірно

86. Я можу легше не рахуватися з іншими людьми, ніж вони зі мною.

а) вірно

б) іноді

в) невірно

87. Трапляється, що весь ранок я не хочу ні з ким розмовляти.

а) часто

б) іноді

в) ніколи

88. Якщо стрілки годинника зустрічаються рівно через кожні 65 хвилин, які відраховуються за точним часом, то цей годинник:

а) відстає

б) йде правильно

в) поспішає

89. Мені буває нудно:

а) часто

б) іноді

в) рідко

90. Люди кажуть, що мені подобається робити усе по своєму.

а) вірно

б) іноді

в) невірно

91. Я вважаю, що потрібно уникати зайвих хвилювань, тому що вони стомливі.

а) так

б) іноді

в) ні

92. Вдома, у вільний час, я:

а) розмовляю і відпочиваю

б) важко відповісти

в) займаюся цікавими мені справами

93. Я несміливо й обережно ставлюся до встановлення дружніх стосунків із новими людьми.

а) так

б) іноді

в) ні

94. Я вважаю, що те, що люди говорять віршами, можна також точно висловити прозою.

а) так

б) іноді

в) ні

95. Я підозрюю, що люди, з якими я перебуваю в дружніх стосунках, можуть виявитися аж ніяк не друзями за моєю спиною.

а) так, у більшості випадків

б) іноді

в) ні, рідко

96. Я думаю, що навіть найдраматичніші події за рік уже не лишають у моїй душі жодних слідів.

а) так

б) іноді

в) ні

97. Я думаю, що було б цікавіше бути:

а) натуралістом і працювати з рослинами

б) не знаю

в) страховим агентом

98. Я схильний до безпричинного страху і відрази стосовно деяких речей, наприклад, до певних тварин, місць і тощо

а) так

б) іноді

в) ні

99. Я люблю міркувати про те, як можна було б поліпшити світ.

а) так

б) важко сказати

в) ні

100. Я віддаю перевагу грі:

а) де треба грати в команді або мати партнера

б) не знаю

в) де кожен грає за себе

101. Вночі мені сняться фантастичні або чудні сни.

а) так

б) іноді

в) ні

102. Якщо я залишаюся в будинку один, то через деякий час відчуваю

тривогу і страх.

а) так

б) іноді

в) ні

103. Я можу своїм дружнім ставленням ввести людей в оману, хоча насправді вони мені не подобаються.

а) так

б) іноді

в) ні

104. Яке слово не відноситься до двох інших?

а) думати

б) бачити

в) чути

105. Якщо мати Марії є сестрою батька Олександра, то ким є Олександр по відношенню до батька Марії?

а) двоюрідним братом

б) племінником

в) дядьком

Особливості інтерпретації

Відповіді заносяться до реєстраційного бланка, а потім обраховуються за допомогою «ключа». Збіг відповідей «а» і «в» із ключем оцінюється 2 балами, збіг відповіді «б» – 1 балом. Сума балів по кожній виділеній шкалі питань дає значення фактора. Винятком є фактор В – тут усі збіги відповідей із «ключем» дають 1 бал. Максимальна оцінка по кожному фактору – 12 балів, по фактору В – 8 балів; мінімальна – 0 балів.

Отримані «сирі» оцінки за спеціальною таблицею переводяться у стени – десятибальну шкалу оцінки.

А.М. Капустіна доводить, що форма С опитувальника не потребує переводу сирих оцінок у стени. Форма С має найвищий бал: 14 – за фактором МД, 8 – за фактором В і за іншими факторами – 12. Фактори біполярні. Їхня інтерпретація у той чи інший бік починається рівно з середини (наприклад, у більшості факторів з оцінки 6, а в стандартизованих шкалах – 5,5). Таким чином, сирі оцінки потрапляють у 10-бальну шкалу. Слід відмітити, що при порівнянні вибірок, оцінки яких виражені у стенах, відбувається нівелювання результатів, зменшується розкид даних, що утруднює їхню інтерпретацію. Отже, перевід у стандартизовані бали

може заважати більш точному диференційованому аналізу.

Перевід у 10-бальну шкалу застосовується для зручності оперування цифрами і порівняння з іншими психологічними даними, зазвичай стандартизованими за 10-бальною шкалою. Досвід показує, що 12-бальна система фактично відповідає 10-бальній за своїм психологічним змістом. Порівняння стенів, отриманих на різних вибірках, може мати практичне значення, наприклад, при врахуванні статевих, вікових і статусних чинників.

Результати дослідження аналізуються за кожною характеристикою. При загальній варіативності даних у 10 стенів середнє значення – 5,5 стена. Оцінки 4 і 7 стенів вказують на незначні відхилення характеристик особистості від середньої. Яскрава вираженість якості пов'язана з оцінкою 1-3 і 8-10.

В результаті обробки отриманих відповіді оцінюються за наступними факторами особистості:

Фактор А – «замкнутість – товариськість» («афектотимія – сизотимія»)

Фактор В – «інтелект»

Фактор С – «емоційна нестійкість – емоційна стійкість»

Фактор Е – «підпорядкованість – домінантність»

Фактор F – «стриманість – експресивність»

Фактор G – «переважання емоційності в поведінці – висока нормативність поведінки»

Фактор H – «боязливість – сміливість»

Фактор I – «жорсткість – чутливість»

Фактор L – «довірливість – підозрілість»

Фактор M – «практичність – мрійливість»

Фактор N – «прямолінійність – дипломатичність»

Фактор O – «впевненість у собі – тривожність» («гіпертимія – гіпотимія»)

Фактор Q₁ – «консерватизм – радикалізм»

Фактор Q₂ – «конформізм – нонконформізм»

Фактор Q₃ – «низький самоконтроль – високий самоконтроль»

Фактор Q₄ – «розслабленість – напруженість»

Фактор MD – «адекватність самооцінки»

Орієнтуючись на середні оцінки і результати аналізу, в якому враховується співвідношення між оцінками за факторами, можна побудувати індивідуальний графік (профіль) особистості.

Перелік відповідей, за які нараховуються бали

1. а б	18. б в	35. б в	52. а б	69. б в	86. б в	103. б в	MD
2. б в	19. а б	36. б в	53. а б	70. а б	87. б в	104. а	A(-104)
3. б	20. в	37. б	54. в	71. а	88. в	105. б	B(+104)
4. а б	21. а б	38. б в	55. а б	72. б в	89. б в		C
5. б в	22. б в	39. а б	56. а б	73. б в	90. а б		E
6. б в	23. а б	40. б в	57. а б	74. а б	91. б в		F
7. а б	24. б в	41. а б	58. б в	75. а б	92. б в		G
8. а б	25. б в	42. б в	59. а б	76. а б	93. б в		H
9. а б	26. а б	43. б в	60. а б	77. б в	94. б в		I
10. а б	27. б в	44. б в	61. б в	78. а б	95. а б		L
11. б в	28. б в	45. а б	62. а б	79. а б	96. б в		M
12. б в	29. а б	46. а б	63. а б	80. б в	97. б в		N
13. б в	30. а б	47. б в	64. а б	81. б в	98. а б		O
14. а б	31. а б	48. б в	65. б в	82. б в	99. а б		Q ₁
15. а б	32. б в	49. а б	66. а б	83. б в	100. б в		Q ₂
16. а б	33. а б	50. а б	67. б в	84. б в	101. б в		Q ₃
17. а б	34. б в	51. б в	68. а б	85. б в	102. а б		Q ₄

Таблиця переведу «сирих» балів у стени

Фактори	СТЕНИ									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Md	0-2	3	4	5	6	7	8	9	10	11-14
A	0-4	5	6	7	8	–	9	10	11	12
B	0-2	–	3	–	4	–	5	6	–	7-8
C	0-3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
E	0-1	2	3	4	5	6	7	8	9	10-12
F	0-2	–	3	4	5	6	7	8	9	10-12
G	0-3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
H	0-3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
I	0-3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
L	0-1	2	–	3	4	-	5	6	7	8-12
M	0-3	–	4	5	6	7	8	9	10	11-12
N	0-1	2	3	4	5	6	7	8	9	10-12
O	0-1	2	3	4	5	6	7	8	9	10-12
Q ₁	0-4	5	6	–	7	8	9	10	11	12
Q ₂	0-2	3	–	4	5	6	7	8	9	10-12
Q ₃	0-2	3	4	5	6	7	8	9	10	11-12
Q ₄	0-1	2	3	4	5	6-7	8	9	10	11-12

Профіль особистості

	Фактори																
	MD	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q ₁	Q ₂	Q ₃	Q ₄
Стени	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Інтерпретація факторів

Фактор А – «замкнутість - товарицькість»

При низьких оцінках особа характеризується як некомунікабельна, замкнена, байдужа, їй притаманна певна ригідність і зайва суворість в оцінці людей. Скептично налаштована, холодна щодо оточуючих, любить бути насамоті, не має друзів, із якими можна бути відвертою.

При високих оцінках особа відкрита і добросердна, товариська і добродушна. Їй властива природність і невимушеність у поведінці, уважність, доброта, добросердечність у стосунках. Охоче працює з людьми, активна в усуненні конфліктів, довірлива, не боїться критики, переживає яскраві емоції, жваво відгукується на будь-які події.

Фактор орієнтований на вимір *комунікабельності людини в малих групах*.

Фактор В – «інтелект»

При низьких оцінках людині властиві конкретність і деяка ригідність мислення, може мати місце емоційна дезорганізація мислення.

При високих оцінках спостерігається абстрактність мислення, кмітливність, особа швидко навчається. Існує зв'язок із рівнем вербальної культури та ерудицією.

Фактор С – «емоційна нестійкість - емоційна стійкість»

При низьких оцінках виражена низька толерантність щодо фрустрації, чутливість, мінливість інтересів, схильність до лабільності настрою, дратівливість, стомлюваність, невротичні симптоми, іпохондрія.

При високих оцінках особа витримана, працездатна, емоційно зріла, реалістично налаштована. Краще здатна підкорятися вимогам групи, характеризується сталістю інтересів. Майже відсутнє нервово стомлення. У крайніх випадках може мати місце емоційна ригідність і нечутливість.

Цей фактор пов'язаний із силою нервової системи, лабільністю і переважанням процесу гальмування.

Фактор Е – «підпорядкованість - домінантність»

При низьких оцінках особа сором'язлива, схильна поступатися дорогою іншим. Часто виявляється залежною, бере провину на себе, тривожиться про можливі свої похибки. Їй властива тактовність, шанобливість, покірність до повної пасивності.

При високих оцінках особа владна, незалежна, самовпевнена, вперта до агресивності. Незалежна у судженнях і поведінці, свій образ мислення схильна вважати законом для себе й оточуючих. У конфліктах звинувачує інших, не визнає влади і тиску, віддає перевагу авторитарному стилю керівництва, але і бореться за більш високий статус; конфліктна, норовлива.

Фактор F – «стриманість - експресивність»

При низьких оцінках особа характеризується розсудливістю, обережністю, розважливістю, мовчазністю. Схильна все ускладнювати, їй властива занепокоєність, песимістичність у сприйнятті дійсності. Тривожиться за майбутнє, очікує невдач. Оточуючим вона здається нудною, млявою і надміру манірною.

При високих оцінках особа життєрадісна, імпульсивна, безтурботна, весела, говірка, жвава. Енергійна, соціальні контакти для неї емоційно значимі. Вона експансивна, відверта у стосунках. Емоційність, динамічність спілкування призводять до того, що вона часто стає лідером та ентузіастом групової діяльності, вірить в удачу.

Оцінка за цим фактором відбиває *емоційну забарвленість і динамічність спілкування*.

Фактор G – «переважання емоційності в поведінці - висока нормативність поведінки»

При низьких оцінках особа схильна до мінливості, підпадає під вплив випадку й обставин. Не робить зусиль для дотримання групових вимог і норм. Характеризується безпринципністю, неорганізованістю, безвідповідальністю, гнучкими установками щодо соціальних норм. Свобода від впливу норм може призводити до антисоціальної поведінки.

При високих оцінках спостерігається усвідомлене дотримання норм і правил поведінки, наполегливість у досягненні цілей, точність, відповідальність, ділова спрямованість.

Цей фактор визначає, якою мірою різні норми та заборони регулюють поведінку і відносини людини.

Фактор Н – «боязливість - сміливість»

При низьких оцінках особа сором'язлива, невпевнена, стримана, несмілива, вважає за краще перебувати в тіні. Віддає перевагу одному-двом друзям, окремим людям, ніж великому товариству. Вирізняється підвищеною чутливістю до погрози.

При високих оцінках властива соціальна сміливість, активність, готовність мати справу з незнайомими обставинами і людьми. Схильна до ризику, тримається вільно й розкуто.

Цей фактор визначає реактивність на погрозу в соціальних ситуаціях і визначає ступінь активності в соціальних контактах.

Фактор І – «жорсткість - чутливість»

При низьких оцінках особі властива мужність, самовпевненість, безстрашність, реалістичність суджень, практичність, деяка жорсткість, суворість, черствість щодо оточуючих.

При високих оцінках спостерігається м'якість, залежність, прагнення до заступництва, схильність до романтизму, артистичність натури, жіночність, художність у сприйнятті світу. Можна говорити про розвиток здатності до емпатії, співчуття, співпереживання і розуміння інших людей.

Фактор L – «довірливість - підозрілість»

При низьких оцінках людина характеризується відвертістю, довірливістю, доброзичливістю щодо інших людей, толерантністю, товариськістю, особа вільна від заздрощів, легко ладнає з людьми і добре працює в колективі.

При високих оцінках ревнива, заздрісна, характеризується підозрілістю, їй властива зарозумілість. Її інтереси звернені на себе, вона зазвичай обережна у вчинках, егоцентрична.

На загал цей фактор свідчить про емоційне ставлення до людей.

Фактор М – «практичність - мрійливість»

При низьких оцінках особа практична, сумлінна. Орієнтується на зовнішню реальність і підкоряється узвичаєним нормам, їй властива деяка обмеженість і зайва пильність до дрібниць.

При високій оцінці можна говорити про розвинену уяву, орі-

єнтовану на свій внутрішній світ, високий творчий потенціал.

Фактор N – «прямолінійність - дипломатичність»

При низьких оцінках особі властива прямолінійність, наївність, природність, безпосередність поведінки.

При високих оцінках особа характеризується розважливістю, проникливістю, розумним і сентиментальним підходом до подій і оточуючих людей.

Фактор O – «впевненість у собі - тривожність»

При низьких оцінках особа холоднокровна, спокійна, впевнена у собі.

При високих оцінках особі властива тривожність, депресивність, вразливість, вразливість.

Фактор Q₁ – «консерватизм - радикалізм»

При низьких оцінках особа характеризується консервативністю, усталеністю стосовно традиційних труднощів, знає, у що повинна вірити, і, попри неслухняність деяких своїх принципів, не шукає нових, із сумнівом ставиться до нових ідей, схильна до моралізації і повчань. Опирається змінам і не зважає на аналітичні й інтелектуальні аргументи.

При високих оцінках критично налаштована, характеризується наявністю інтелектуальних інтересів, аналітичністю мислення, прагне бути добре поінформованою. Більше схильна до експериментування, спокійно сприймає нові, нетрадиційні погляди і зміни, не довіряє авторитетам, на віру нічого не приймає.

Фактор Q₂ – «конформізм - нонконформізм»

При низьких оцінках особа залежна від групи, громадської думки, віддає перевагу і працювати, і приймати рішення разом з іншими людьми, орієнтується на соціальне схвалення. Їй найчастіше бракує ініціативи у прийнятті рішень.

При високій оцінці віддає перевагу власним рішенням, незалежна, йде по обраному нею самою шляху, сама приймає рішення і діє, проте не завжди домінантна. Не можна сказати, що не любить людей, але просто не потребує їхнього схвалення і підтримки.

Фактор Q₃ – «низький самоконтроль - високий самоконтроль»

При низьких оцінках спостерігається недисциплінованість, внутрішня конфліктність уявлень про себе, людина не орієнтована на виконання соціальних вимог.

При високих оцінках розвинений самоконтроль, точність ви-

конання соціальних вимог. Контролює свої емоції і поведінку, доводить усі справи до кінця. Властиві цілеспрямованість й особистісна інтегрованість.

На відміну від соціальної нормативності поведінки (фактор G), цей фактор вимірює *рівень внутрішнього контролю поведінки*.

Фактор Q₄ – «розслабленість - напруженість»

При низьких оцінках особі властива розслабленість, млявість, спокійність, низька мотивація, лінь, надлишкова задоволеність і незворушність.

Висока оцінка свідчить про напруженість, фрустрацію, наявність збудження і занепокоєння. Стан фрустрації, в якому особа перебуває, є результатом підвищеної мотивації. Властива незадоволеність прагнень.

Фактор MD – «адекватність самооцінки»

Чим вища оцінка по цьому фактору, тим більшою мірою особі властиво завищувати свої можливості і переоцінювати себе.

На основі якісного та кількісного аналізу змісту особистісних факторів і їх взаємозв'язків можуть бути виділені такі блоки факторів:

1. Інтелектуальні особливості: фактори B, M, Q₁.
2. Емоційно-вольові особливості: фактори C, G, I, O, Q₃, Q₄.
3. Комунікативні властивості й особливості міжособистісної взаємодії: фактори A, H, F, E, Q₂, N, L.

Діагностичні можливості та обмеження

Діагностичні можливості.

Методика багатфакторного вивчення особистості дозволяє виявити індивідуально-психологічні особливості особистості, її диспозиційні характеристики.

Структура факторів опитувальника у кожній окремій людині відображає ймовірнісну модель індивідуально-психологічних властивостей її особистості, яка при накладанні на групову модель тієї вибірки, до якої належить людина, демонструє індивідуальну своєрідність конкретної особистості і дозволяє прогнозувати реальну поведінку в певних життєвих ситуаціях.

За допомогою цієї методики можна з'ясувати окремі аспекти особистісної проблематики, до певної міри знаходити корекційні механізми для її вирішення, внутрішні ресурси для компенсації тих якостей, відсутність яких утруднює процес адаптації та соціальної (навчальної, професійної) інтеграції.

Методика може застосовуватися як у групі, так й індивідуа-

льно, як у блоці з іншими методиками, так і самостійно. Для якісної і прогностичної інтерпретації досліднику потрібен досвід роботи з методикою.

Дослідження за методикою проводиться порівняно швидко (час дослідження коливається від 20 до 50 хвилин), що робить її зручною у груповому дослідженні.

Діагностичні обмеження.

Коефіцієнти надійності факторних показників для будь-якої окремо взятої форми *16 PF* зазвичай низькі. Навіть для двох форм коефіцієнта надійності, що визначаються методом паралельних форм, мають значення приблизно 0,50, а методом повторного тестування через тиждень – не вище 0,80.

Р. Кеттелл інтерпретував фактори еkleктично, використовуючи поняття з інших теорій особистості. Р. Кеттеллу не вдалося з'ясувати особливості взаємодії факторів у цілісній особистості, їх взаємозв'язок у регуляції поведінки людини. Тому властивості особистості, виділені ним, варто сприймати як попередні.

Для вивчення динамічних факторів – мотивів, потреб, інтересів, цінностей – необхідно застосовувати інші методи. Це необхідно враховувати при інтерпретації, тому що реалізація у поведінці особистісних рис й установок залежить від актуальних потреб і характеристик життєвої ситуації.

Вікових меж застосування форми *C* тесту Р. Кеттелла практично немає. Однак слід здійснювати деякі вікові коригування, що стосуються основних особистісних факторів тесту. Зокрема, зазначається, що з віком інтелектуальні показники за фактором *B* знижуються.

Незважаючи на можливість самостійного використання методики, коефіцієнт передбачуваності і самої діагностики психологічних властивостей особистості збільшиться і стане більш точним, якщо буде реалізований комплексний підхід до вивчення особистості, який дозволяє краще використовувати, по-перше, її діагностичне призначення, по-друге, її прогностичне значення і, по-третє, дозволяє її використовувати при психологічному описі особистості, що включає аналіз різноманітних властивостей в їхній індивідуальній своєрідності, взаємозв'язку, взаємообумовленості і генезі. Під комплексним підходом розуміється врахування конкретного виду діяльності і соціальних факторів.

Р. Кеттелл вказував на можливість мотиваційних викривлень відповідей, вплив на результати дослідження різного ступеня самопізнання індивіда та індивідуальні відмінності у сприй-

манні вербально визначеної стимульної ситуації.

Проте навіть за умови правильності й об'єктивності відповідей існують методологічні слабкості опитувальника:

1. Наперед визначена позиція дослідника, який виділяє саме ті ознаки, які вважає за значимі, що мають історичний, соціальний та культурний відбиток.

2. Постійна можливість суб'єктивного викривлення смислу запитання, відсутність шкали або точки відліку (тому одні досліджувані перебільшують у собі певні якості, інші – применшують).

За оцінкою окремих дослідників, всі ці моменти можуть вносити неточності в результати дослідження і можуть бути нівельовані тільки при масовості матеріалу, а це означає, що методика не може бути самостійною для оцінки власне індивідуальних випадків, для чого власне створювалася. У роботі з цією методикою можна виділити загальні для групи фактори, але спроби побудувати з цих факторів типоутворювальну структуру індивіда не виправдовуються, тому що виникає суперечність між усередненою статистикою і спрямованістю на тип.

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

ПРИКЛАД 1.

Клієнтський запит

До Вас звернувся директор типографії: «Не можу збагнути, чому одні працівники працюють нормально, а інші допускають помилки під час набору тексту та його форматування? Останнього разу ми взагалі втратили одного з постійних клієнтів, тому що надрукували з помилками його візитки. Допоможіть нам розібратися, чому мої працівники працюють по-різному і що можна зробити в цій ситуації?».

Обов'язкова програма при виконанні завдання

1. *Визначте типологічні відмінностей працівників типографії, які можуть впливати на виникнення великої кількості помилок.*
2. *У ході роботи користуйтеся методикою експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками Є.П. Ільїна.*
3. *Встановіть, яким чином тип нервової системи може впливати на продуктивність та ефективність монотонної праці. Змодельуйте результати дослідження діяльності працівників з різним типом нервової системи впродовж робочого тижня.*
4. *Висновки за результатами дослідження представте у формі консультативної бесіди з директором типографії.*

ХІД РОБОТИ НАД ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИМ ЗАВДАННЯМ

I. ЕТАП ПЕРВИННОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

1.1. Категоріально-термінологічне довизначення проблеми, з якою звернулися до психолога

Психолог (П.): Отже, Вас турбує те, що не всі працівники демонструють однакову ефективність праці.

Директор типографії (Д.): Такі проблеми, звісно, не можуть лишати мене байдужим. Адже це призводить до серйозних проблем та створює прецедент для несправедливої оплати праці. А для мене це принципове питання. Мені доводиться однаково платити і тим, хто добре працює, і тим, хто постійно припускається

помилку, є неухважним. А бізнес так не робиться.

П.: Чому би Вам не створити таку систему роботи, за якої працівники отримували би зарплатню відповідно до реальних результатів праці?

Д.: Я поки що намагаюся уникати з'ясування стосунків і пліткарства у колективі. Це може призвести до спроб окремих працівників свідомо завдати комусь шкоду. У мене вже навіть виникають такі підозри, що ці помилки не випадкові... Спочатку я хочу зрозуміти об'єктивні причини того, чому результати роботи моїх працівників так сильно різняться, а потім вдаватимемось до певних заходів.

П.: Я можу окреслити коло таких причин. Насамперед, варто з'ясувати рівень психофізіологічної готовності працівників до виконання такої діяльності, тобто наскільки вони здатні витримувати робочі навантаження, наскільки стійкі до монотонії (до стану загальмованості під час виконання одноманітної роботи). Фактично вже на цьому етапі можна визначити об'єктивні підстави для тих відмінностей, які спостерігаються у роботі працівників.

Д.: А потім?

П.: Потім необхідно дослідити, наскільки ця діяльність їм цікава, наскільки вони відчують реалізованість у ній. Але спочатку я з'ясував би їхню психофізіологічну готовність до такої роботи. Це дасть можливість говорити про об'єктивні можливості виконувати таку діяльність. Тоді можна переходити до вивчення інших питань, пов'язаних із рівнем задоволеності працею, інтересами, бажаннями.

1.2. Формування реалістичних очікувань у людини, яка звернулася за допомогою та визначення напрямків практичної роботи психолога

Д.: Якщо Ви дізнаєтеся про їхню психофізіологічну готовність до виконання типографської роботи, Ви зможете усунути виробничі проблеми?

П.: В результаті дослідження різних показників психофізіологічної готовності Ваших працівників я зможу допомогти раціональніше організувати трудовий процес.

Д.: Ми й так намагаємося дотримуватися усяких там приписів з гігієни праці. Що це нам конкретно дасть?

П.: В результаті правильної, раціональної організації трудового процесу можна усунути ті об'єктивні чинники, які зумовлюють перевтому працівників, шкідливий вплив монотонії.

Д.: А який це матиме вигляд?

П.: Ми спробуємо виробити найбільш оптимальний режим праці для «проблемних» працівників, таким чином зорганізуємо їхні трудові операції, що вони почуватимуться більш комфортно і менше зазнаватимуть дію шкідливих сторонніх факторів.

Д.: Гарзд. Я погоджуюсь на дослідження. З мого боку може-те розраховувати на повну підтримку.

Напрямок практичної роботи	Обґрунтування
Діагностична робота	Дослідження індивідуально-типологічних відмінностей працездатності працівників типографії.
Консультаційна робота	Бесіда з директором типографії за результатами дослідження індивідуально-типологічних відмінностей його працівників.

II. ПЛАНОВО-ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП

2.1. Аналіз власного досвіду виконання подібних завдань при вивченні навчальних дисциплін та проходженні практик

Дисципліна	Модуль	Тема	Зміст питань
Диференціальна психологія	Вплив біопсихічних факторів на розвиток індивідуальності	Проблема темпераменту у диференціальній психології	Сила нервової системи: як реактивність, як витривалість. Рухливість – інертність і лабільність нервових процесів. Баланс нервових процесів. Статевовікові особливості прояву властивостей нервової системи. Спостереження й опитування при дослідженні властивостей нервової системи.
	Вплив соціокультурних факторів на розвиток індивідуальності	Диференціально-психологічні аспекти професійної дія-	Диференційно-психофізіологічні аспекти становлення професіонала. Монотонна діяльність і

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

Дисципліна	Модуль	Тема	Зміст питань
		льності	типологічні особливості. Стили професійної діяльності. Вибір професії і тип особистості. Суб'єктивні установки, продуктивність праці й задоволеність працею. Статеві особливості професійної діяльності та кар'єри.
Психологія праці	Психологія професійної діяльності	Психологія професійної придатності	Поняття професійної придатності. Індивідуально-психологічні фактори придатності до професії. Методи визначення професійної придатності. Динаміка професійної придатності.
	Методологічні основи психології праці	Методи психології праці	Неекспериментальні методи. Спостереження: безпосереднє та самоспостереження.
	Психофізіологічні особливості трудової діяльності	Працездатність людини та закономірності її динаміки	Оцінка і динаміка працездатності спеціалістів. Критерії оцінки працездатності. Психологічні стани, які зумовлюють працездатність. Фактори і закономірності зміни працездатності. Організація контролю та прогноз працездатності спеціалістів.

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

Дисципліна	Модуль	Тема	Зміст питань
		Фізіологічні реакції організму людини на трудові навантаження та умови праці	Стомлення та перевтомлення. Нервово-психічна напруга. Депривація та монотонія. Вплив умов фізичного середовища на психічний стан людини під час роботи.

Назва практики	Зміст завдань
Психологічна практика (VII семестр)	Діагностика психічних станів: – методика діагностики рівня невротизації Л.І. Вассермана; – експериментально-психологічна методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга; – методика експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками Є.П. Ільїна; – методика експрес-діагностики рівня психоемоційної напруги О.С. Копіна, К.О. Сулова, Е.В. Заїкіна.

2.2. Підбір та аналіз літератури та формулювання припущень про причини виникнення проблеми

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
Навчально-методична та довідкова література	
Гуревич К.М. Дифференціальна психологія и психодіагностика. Избранные труды. – СПб., 2008. – 336 с.	<i>Психофізіологічні основи професійної придатності. Аналізуються професійна придатність та основні властивості нервової системи, залежність індивідуальних досягнень від динамічних особливостей психічної діяльності і поведінки.</i>
Ільїн Е.П. Дифференціальна психофізіологія. – СПб., 2001. – 464 с. (Часть 2. Темперамент и типологические особенности прояв-	<i>Фізіологічні механізми прояву деяких властивостей нервової системи: сили, рухливості, лабільності, балансу нервових процесів. Сила нервових процесів є показни-</i>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
<p>лення свойств нервной системы. Характеристика отдельных свойств нервной системы. С. 115-135.</p> <p>Часть 4. Дифференциальная психофизиология профессиональной, учебной и спортивной деятельности. Успешность профессиональной деятельности и свойства нервной системы и темперамента. С. 187-211).</p>	<p><i>ком реактивності та витривалості нервової системи. Аналізується проблема вимірювання сили нервових процесів.</i></p> <p><i>У суб'єктів зі слабкою нервовою системою рівень активації у стані спокою вищий, ніж в осіб з сильною нервовою системою. Отже, їм потрібен менший подразник для психічної активації. Проте, почавши реагувати раніше, у суб'єктів зі слабкою нервовою системою раніше відбувається зниження ефекту реагування, ніж в осіб з сильною нервовою системою. Відповідно, суб'єкти зі слабкою нервовою системою виснажуються швидше.</i></p> <p><i>Типологічні особливості працівників не пов'язані із задоволеністю працею, також нема потреби спеціально відбирати працівників, оскільки вони формують індивідуальний стиль діяльності, який може передбачати компенсацію певних «недоліків» типології.</i></p>
<p>Ильин Е.П. Методики изучения соотношения первой и второй сигнальных систем // Е.П. Ильин. Дифференциальная психофизиология. – СПб., 2001. – С. 368-373.</p>	<p><i>Методика вимірює типологічні відмінності людей, зокрема, силу нервової системи. Сила нервових процесів є показником працездатності нервових клітин і нервової системи в цілому. Сильна нервова система витримує більше за величиною і триваліше навантаження, ніж слабка нервова система.</i></p> <p><i>Розуміння типологічних особливостей досліджуваного чи групи досліджуваних дозволяє виявляти типологічні і стильові відмінності, прогнозувати психофізіологічні особливості діяльності суб'єкта: витривалість, стійкість до монотонії, до нервово-психологічної напруги, а</i></p>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
	<p><i>відтак може бути інформативною при дослідженні причин виникнення великої кількості помилок, підвищеної втомлюваності, нервових зривів за певних умов діяльності.</i></p>
<p>Психологія труда: учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности 031000 «Педагогика и психология» / под ред. проф. А. В. Карпова. – М., 2005. – 350 с. (Глава 2. Психология профессиональной деятельности. С. 98-111. Глава 3. Психология субъекта профессиональной деятельности. С. 196-211.).</p>	<p><i>Основні фізіологічні характеристики трудової діяльності: оцінка важкості та напруженості праці. Класифікація і види трудової діяльності: форми праці, що вимагають м'язової активності, форми механічної праці, форми праці, пов'язані з напівавтоматичним і автоматичним виробництвом, форми інтелектуальної праці.</i> <i>Наводяться методи оцінки важкості і напруженості праці. Вивчення ступеня напруженості уваги, напруженість аналізаторних функцій, ступінь емоційної та інтелектуальної напруженості, монотонність праці, ступінь навантаження на пам'ять.</i> <i>Ознаки монотонної праці: висока частота повторень трудових дій, нетривалий часовий цикл виконуваних операцій, малоелементний кількісний склад операцій, структура одноманітності трудових дій, простота трудових дій.</i></p>
<p>Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2004. – С. 38-42.</p>	<p><i>Симптоми монотонії: психологічні (почуття стомлення, апатії, сонливості та отупіння), фізіологічні (погіршення ритму серцевих скорочень, зниження артеріального тиску, зниження м'язового тону) та виробничі (коливання продуктивності праці, загальне зниження процесу, зменшення здатності переключатися та реагувати на сигнали).</i></p>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
<i>Фахова періодична література</i>	
<p>Асеев В.Г. Проблема монотонности в исследованиях зарубежных авторов // Вопросы психологии. – 1975. – № 1. – С. 163-170.</p>	<p><i>Методи боротьби з монотонією:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Подача оброблюваних деталей і матеріалів невеликими порціями, частинами.</i> 2. <i>Вибір оптимального темпу і ритму роботи.</i> 3. <i>Раціональний розподіл перерв на відпочинок (5-хвилинні перерви після півгодинної роботи).</i> 4. <i>Зміна видів роботи і внесення варіацій у трудовий процес.</i> 5. <i>Використання факторів оточуючого робочого середовища (достатнє освітлення, кольоровий інтер'єр, оптимальний температурний режим).</i>
<p>Белоусов В.В. Функциональная роль типа темперамента в индивидуальной и совместной деятельности людей // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 102-106.</p>	<p><i>Обґрунтовується рівноцінність типів темпераменту в індивідуальній діяльності підвищеної складності.</i></p>
<p>Фетискин Н.П., Молодцова В.И. О значимости учёта индивидуальных различий при расстановке рабочей смены на монотонизированных производствах // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 5. – С. 101-110.</p>	<p><i>Моделювання оптимальних умов розстановки робочої зміни з метою підвищення ефективності праці, задоволеністю діяльністю, підвищення активності, покращення психічного стану, зниження втомлюваності.</i></p> <p><i>Методи дослідження: аналіз виробничої документації, продуктів діяльності, бесіда, інтерв'ю, включення спостереження, хронометраж, опитування, а також методи дослідження сили нервової системи, рухливості та врівноваженості нервових процесів.</i></p> <p><i>Висновок за результатами дослідження: зміна робочого місця з метою боротьби з монотонією є неефективною у випадку осіб, в яких слабка нервова система, інертність</i></p>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
	<p><i>нервових процесів та переважання процесів гальмування, оскільки призводить до втоми та погіршення психологічного клімату у колективі; але водночас вона є ефективною для осіб із сильною нервовою системою, рухливими нервовими процесами, врівноваженістю та переважанням збудження у балансі нервових процесів.</i></p>
Вузькоспеціалізована література	
<p>Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности / Психология индивидуальных различий. Тексты / Под редакцией Ю.В. Гиппенрейтера, В.Я. Романова. – М., 1982. – С. 74-77.</p>	<p><i>Формальні ознаки індивідуального стилю: а) стійка система прийомів і способів діяльності; б) ця система обумовлена певними особистісними якостями; в) ця система є засобом ефективного пристосування до об'єктивних вимог.</i></p>
<p>Мерлин В.С. Психология индивидуальности / Под редакцией Е.А. Климова. – М., Воронеж, 1996. – 448 с.</p>	<p><i>Принципи інтегрального дослідження індивідуальності: від біохімічних особливостей організму до соціального статусу організму. Це забезпечує системний підхід до вивчення людини. Індивідуальний стиль діяльності людини залежить від типу нервової системи, від біохімічних властивостей та спрямованості особистості. Автор виділяє такі властивості темпераменту: чутливість, реактивність та активність, темп реакцій, пластичність і ригідність, екстравертованість та інтравертованість, емоційна збудливість.</i></p>
<p>Небылицын В.Д. О структуре основных свойств нервной системы // Небылицын В.Д. Психологические исследования индивидуальных различий. – М., 1976. – С. 111-131.</p>	<p><i>Розкриває суть поняття про баланс нервових процесів, аналізує його зв'язок з силою, рухливістю і динамічністю нервових процесів.</i></p>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
<p>Небылицын В.Д. Изучение основных свойств нервной системы и их значение для психологии индивидуальных различий // Небылицын В.Д. Психологические исследования индивидуальных различий. – М., 1976. – С. 132-144.</p>	<p><i>Властивості нервової системи мало піддаються змінам під впливом умов зовнішнього середовища та виховання, за винятком раннього онтогенезу. Проте форма поведінки залежить від умов життя.</i></p> <p><i>Автор пропонує ввести для аналізу ще одну властивість нервових процесів – швидкість та легкість, з якою нервова система генерує процеси збудження та гальмування.</i></p>
<p>Теплов Б.М. Итоги и перспективы исследования типологических свойств нервной системы человека // Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М., 1961. – С. 509-535.</p>	<p><i>«Сильна нервова система характеризується яскравим процесом явища «закону сили» в межах не тільки дуже сильних подразників звичайної інтенсивності, тоді як при слабкій нервовій системі в діапазоні тих же інтенсивностей «закон сили» виявляється слабко».</i></p> <p><i>«Сила нервової системи характеризується опірністю до гальмівної дії подразників...»</i></p> <p><i>Подразники слабкої і середньої інтенсивності у сильній нервовій системі більше концентруються, ніж у слабкій.</i></p> <p><i>Сила нервової системи характеризується збереженням концентрації процесу збудження при переході до «дуже сильних» подразників.</i></p> <p><i>«...залежність між силою і чутливістю зворотна: сильна нервова система характеризується низькою чутливістю, слабка нервова система – високою чутливістю».</i></p>
<p>Теплов Б.М. Некоторые вопросы изучения общих типов высшей нервной деятельности человека и животных // Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М., 1961. – С. 347-508.</p>	<p><i>«Слабкість нервової системи... характеризується низькою межею працездатності, тобто властивістю розвивати запорогове гальмування при тривалій (або часто повторюваній) дії подразників будь-якої інтенсивності або при порівня-</i></p>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
	<p><i>но нетривалій дії дуже сильних подразників».</i></p> <p><i>«...слабкість нервової системи є наслідком її високої реактивності, чутливості».</i></p> <p><i>«...чим вища реактивність, збудливість коркових клітин, тим нижча межа її працездатності».</i></p> <p><i>«...слабка нервова система – це нервова система високої чутливості».</i></p>
<p>Теплов Б.М. Современное состояние вопроса о типах высшей нервной деятельности человека и методика её определения / Психология индивидуальных различий. Тексты / Под редакцией Ю.В. Гиппенрейтера, В.Я. Романова. – М., 1982. – С. 24-31.</p>	<p><i>Відсутня однозначна залежність між типом як поєднання властивостей нервової системи і типом як характерною «картиною» поведінки, тобто темпераментом. Проте особливості властивостей нервової системи утворюють підґрунтя, на якому легше формується певна форма поведінки.</i></p> <p><i>Структура властивостей нервової системи: 1) сила (витривалість), 2) динамічність (легкість генерації нервового процесу), 3) рухливість (швидкість переробки подразників), 4) лабільність (швидкість виникнення і припинення нервового процесу).</i></p>
<p>Теплов Б.М. Типологические свойства нервной системы и их значение для психологии / Психология индивидуальных различий. Тексты / Под редакцией Ю.В. Гиппенрейтера, В.Я. Романова. – М., 1982. – С. 32-38.</p>	<p><i>Слабка нервова система – нервова система малої працездатності, проте високої чутливості.</i></p> <p><i>Незалежність особистісних характеристик від домінування певних властивостей нервової системи.</i></p>
Internet-джерела	
<p>Конспект лекцій по дифференциальной психологии Б.И. Цуканова / Режим доступа: www.psylist.net/difpsy</p>	<p><i>Проаналізовані особливості прояву індивідуальних відмінностей.</i></p>

Припущення щодо причин виникнення проблеми. Однією з найбільш імовірних причин виникнення великої кількості

виробничих помилок працівників типографії можуть бути їх типологічні відмінності, що по-різному впливають на функціональний стан працівників та рівень їхньої працездатності. Зокрема, типологічні відмінності можуть впливати на передчасне виникнення стану стомлення і монотонії працівників, що спричинює велику кількість виробничих помилок. Отже, основне завдання психологічної допомоги – діагностика типологічних відмінностей працівників, які допускають велику і незначну кількість помилок.

2.3. Консультація з фахівцями

Потреби у консультації з фахівцями немає. Проте є необхідність отримати додаткову інформацію щодо окремих аспектів проблеми від менеджера по персоналу (або замісником директора типографії) та коректора видавництва.

Фахівець	Обґрунтування необхідності бесіди	Перелік питань
Менеджер по персоналу	Менеджер по персоналу обізнаний щодо питань професійно важливих якостей, якими повинен володіти працівник типографії, а також обізнаний зі специфікою роботи у типографії	<ul style="list-style-type: none"> – Який графік роботи працівників типографії? – Який обсяг роботи повинен виконувати працівник за робочу зміну? – Якими знаннями та вміннями повинен володіти працівник типографії? – Якими психічними та особистісними особливостями вирізняються працівники, що часто допускають помилки? – Які заходи вживалися для вирішення проблеми?
Коректор видавництва	Коректор видавництва обізнаний із характером помилок працівників.	<ul style="list-style-type: none"> – Які характерні помилки працівників? – Які існують закономірності у помилках працівників під час набору текстів та форматування? – Працівники повторюють помилки чи щоразу допускають новий тип помилок?

2.4. Складання розгорнутого плану виконання завдання, підбір методів та аналіз ресурсів

Етап роботи	Методи та процедури	Необхідні ресурси
<p>Вивчення психологічних й психофізіологічних вимог до основних типографських професій.</p>	<p>Вивчення типографських професій за документами. Спостереження за працівниками.</p>	<p><i>Тривалість дослідження:</i> 2 робочих дні (16 годин). <i>Необхідні ресурси:</i> професіограми та психограми типографських професій, посадові обов'язки; відеокамера; фотографія робочого місця.</p>
<p>Дослідження індивідуальних типологічних відмінностей працівників типографії.</p>	<p>Проведення та обробка результатів методики експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками Є.П. Ільїна (теппінг-тест) з працівниками типографії. Визначення типу нервової системи і побудова за результатами дослідження кривих зміни максимального темпу рухів на графіках. Вивчення кількісних та якісних критеріїв сили нервової системи.</p>	<p><i>Тривалість дослідження та обробка результатів:</i> 2 години. <i>Необхідні ресурси:</i> аркуші паперу (203 x 283), розкреслені на шість квадратів, які розташовані у два ряди; індивідуальні графіки показників сили нервової системи за результатами дослідження.</p>
<p>Порівняння результатів дослідження працівників, які допускають велику і незначну кількість помилок під час набору тексту та його форматування.</p>	<p>Встановлення типологічних відмінностей працівників, які допускають велику і незначну кількість помилок.</p>	<p><i>Тривалість дослідження:</i> 2 години. <i>Необхідні ресурси:</i> зведена таблиця за результатами дослідження.</p>

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

Етап роботи	Методи та процедури	Необхідні ресурси
Вивчення динаміки продуктивності роботи працівників типографії з різним типом нервової системи впродовж робочого тижня.	Систематичне невключене спостереження за професійними діями працівників. Реєстрація кількісних показників виробленої продукції (кількість друкованих аркушів) та виробничих помилок працівників (виявлення за допомогою коректора) впродовж робочого тижня.	<i>Тривалість дослідження:</i> 5 робочих днів (40 годин). <i>Необхідні ресурси:</i> реєстраційний бланк спостереження за відволіканнями працівників; реєстраційний бланк вивчення динаміки працездатності працівників; відеокамера; зведена таблиця результатів дослідження.
Проведення бесіди з директором типографії за результатами дослідження типологічних відмінностей його працівників.	Індивідуальна консультативна бесіда з директором типографії.	<i>Тривалість дослідження:</i> 1 година. <i>Необхідні ресурси:</i> приміщення для проведення бесіди; графічні і табличні результати проведеного дослідження.

2.5. Передбачення проблемних моментів

Проблемні моменти	Причини виникнення	Шляхи уникнення
Фіксування виробничих помилок працівників типографії.	Недостатній розвиток навичок швидкого та якісного виявлення помилок у текстах.	Співпраця з коректором видавництва.
Фіксування відволікань під час діяльності.	Неможливість під час спостереження розподілити увагу між кількома працівниками.	Здійснення відеозйомки. Допомога менеджера по персоналу.
Нерозуміння директором типографії суті типологічних відмінностей працівників і їх впливу на продуктивність праці.	Небажання розбиратися у психофізіологічних тонкощах виробничого процесу.	Демонстрація результатів дослідження у таблицях і графіках.

2.6. Підготовка матеріалів, необхідних для виконання завдання

Матеріали, необхідні для проведення дослідження за методикою експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками (теппінг-тест) Є.П. Ільїна

Інструкція, приклад розкресленого на шість квадратів аркуша паперу та інтерпретація результатів дослідження наводяться у розділі «Базові методики до курсу «Диференціальна психологія».

Матеріали, необхідні для проведення систематичного невольного спостереження за працівниками типографії

Протокол спостереження за відволіканнями працівників

Дні тижня	Кількість відволікань від діяльності тривалістю більше однієї хвилини
Понеділок	
Вівторок	
Середа	
Четвер	
П'ятниця	

Протокол вивчення динаміки працездатності працівників

Дні тижня	Кількість друкованих аркушів	Кількість допущених помилок
Понеділок		
Вівторок		
Середа		
Четвер		
П'ятниця		

III. ЕТАП ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

3.1. Збір емпіричних даних

*Зведена таблиця за результатами
проведеного дослідження*

Досліджувані	Результати дослідження типологічних особливостей за методикою Є.П. Ільїна	Динаміка працездатності впродовж робочого тижня		
		Кількість друкованих аркушів	Кількість допущених помилок	Кількість відволікань тривалістю більше 1 хвилини
Працівники, що демонструють незначну кількість помилок				
1-ий досліджуваний	Частота рухів за відрізки часу: 0-5 сек – 37 6-10 сек – 37 11-15 сек – 38 16-20 сек – 36 21-25 сек – 36 26-30 сек – 37 Тип нервової системи: середня сила нервової системи	понеділок – 1,2 вівторок – 1,5 середа – 1,4 четвер – 1,3 п'ятниця – 1,2 $\Sigma = 6,6$ друкованих аркуші Висновок: <i>рівномірна динаміка продуктивності праці</i>	понеділок – 2 вівторок – 1 середа – 0 четвер – 0 п'ятниця – 1 $\Sigma = 4$ помилки Висновок: кількість помилок <i>незначна, слабо коливається</i>	понеділок – 10 вівторок – 6 середа – 8 четвер – 7 п'ятниця – 9 $\Sigma = 40$ відволікань Висновок: кількість відволікань <i>незначна, не перевищує 1 години на тиждень</i>
2-ий досліджуваний	Частота рухів за відрізки часу: 0-5 сек – 40 6-10 сек – 41 11-15 сек – 39 16-20 сек – 39	понеділок – 1,3 вівторок – 1,3 середа – 1,2 четвер – 1,5 п'ятниця – 1,2 $\Sigma = 6,5$ друкованих аркуші	понеділок – 1 вівторок – 0 середа – 1 четвер – 2 п'ятниця – 0 $\Sigma = 4$ помилки	понеділок – 8 вівторок – 7 середа – 8 четвер – 6 п'ятниця – 10 $\Sigma = 39$

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

	21-25 сек – 40 26-30 сек – 39 Тип нервової системи: <i>середня</i> сила нервової системи	Висновок: <i>рівномірна</i> динаміка продуктивності праці	Висновок: кількість помилок <i>незначна, слабо коливається</i>	відволікань Висновок: кількість відволікань <i>незначна, не перевищує 1 години на тиждень</i>
3-ий досліджуваний	Частота рухів за відрізки часу: 0-5 сек – 36 6-10 сек – 34 11-15 сек – 35 16-20 сек – 34 21-25 сек – 35 26-30 сек – 34 Тип нервової системи: <i>середня</i> сила нервової системи	понеділок – 1,5 вівторок – 1,2 середа – 1,3 четвер – 1,2 п'ятниця – 1,3 $\Sigma = 6,5$ друкованих аркуші Висновок: <i>рівномірна</i> динаміка продуктивності праці	понеділок – 0 вівторок – 1 середа – 1 четвер – 0 п'ятниця – 2 $\Sigma = 4$ помилок Висновок: кількість помилок <i>незначна, слабо коливається</i>	понеділок – 10 вівторок – 8 середа – 7 четвер – 10 п'ятниця – 9 $\Sigma = 44$ відволікань Висновок: кількість відволікань <i>незначна, не перевищує 1 години на тиждень</i>
Працівники, що демонструють велику кількість помилок				
4-ий досліджуваний	Частота рухів за відрізки часу: 0-5 сек – 34 6-10 сек – 36 11-15 сек – 40 16-20 сек – 41 21-25 сек – 39	понеділок – 1,3 вівторок – 1,2 середа – 1,5 четвер – 1,5 п'ятниця – 1,6 $\Sigma = 7,1$ друкованих аркуші Висновок: <i>зростання</i> про-	понеділок – 4 вівторок – 3 середа – 6 четвер – 7 п'ятниця – 5 $\Sigma = 25$ помилок Висновок: кількість	понеділок – 15 вівторок – 10 середа – 12 четвер – 16 п'ятниця – 16 $\Sigma = 69$ відволі-

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

	26-30 сек – 38 Тип нервової системи: <i>сильний тип</i> нервової системи	дуктивності праці	помилко <i>велика, коливання незначні</i>	кань Висновок: кількість відволікань <i>значна, близько 3,5 годин на тиждень</i>
5-ий досліджуваний	Частота рухів за відрізки часу: 0-5 сек – 40 6-10 сек – 38 11-15 сек – 34 16-20 сек – 36 21-25 сек – 34 26-30 сек – 31 Тип нервової системи: <i>слабкий тип</i> нервової системи	понеділок – 1,6 вівторок – 1,6 середа – 1,4 четвер – 1,1 п'ятниця – 0,8 $\Sigma = 6,5$ друкованих аркуші Висновок: <i>суттєве спадання продуктивності праці</i>	понеділок – 1 вівторок – 3 середа – 3 четвер – 6 п'ятниця – 5 $\Sigma = 18$ помилок Висновок: кількість помилок <i>велика, коливання значні</i>	понеділок – 14 вівторок – 16 середа – 18 четвер – 16 п'ятниця – 18 $\Sigma = 82$ відволікання Висновок: кількість відволікань <i>значна, близько 5 годин на тиждень</i>
6-ий досліджуваний	Частота рухів за відрізки часу: 0-5 сек – 39 6-10 сек – 39 11-15 сек – 35 16-20 сек – 36 21-25 сек – 33 26-30 сек – 33 Тип нервової системи:	понеділок – 1,4 вівторок – 1,3 середа – 1,1 четвер – 1,0 п'ятниця – 0,8 $\Sigma = 5,6$ друкованих аркуші Висновок: <i>суттєве спадання продуктивності праці</i>	понеділок – 0 вівторок – 3 середа – 5 четвер – 6 п'ятниця – 6 $\Sigma = 20$ помилок Висновок: кількість помилок <i>велика, коливання значні</i>	понеділок – 16 вівторок – 14 середа – 13 четвер – 15 п'ятниця – 17 $\Sigma = 75$ відволікань Висновок: кількість відволі-

	<i>слабкий тип нервової сис- теми</i>			<i>кань зна- чна, бли- зько 4,5 години на тиждень</i>
--	---	--	--	---

3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих даних

У дослідженні брали участь 6 працівників, які мають відношення до набору текстів та їх редагування. З них троє демонструють незначну кількість помилок (1-ий, 2-ий і 3-ий досліджувані), інші троє допускають велику кількість виробничих помилок (4-ий, 5-ий і 6-ий досліджувані). За результатами дослідження, працівники, які допускають незначну кількість помилок, мають середню силу нервової системи; працівники, які допускають велику кількість помилок мають відповідно сильний (4-ий досліджуваний) і слабкий (5-ий і 6-ий досліджуваний) тип нервової системи.

Для досліджуваних з *середньою* силою нервової системи притаманна рівномірна динаміка продуктивності праці, вони допускають незначну кількість виробничих помилок (по 4), причому з незначними їх коливаннями впродовж робочого тижня. Кількість друкованих аркушів за тиждень у них становить від 6,5 до 6,6, що відповідає встановленим у типографії нормам. Важливо також вказати, що загальна кількість відволікань цих працівників порівняно невисока (не перевищує однієї години на тиждень).

4-ий досліджуваний має *сильну* нервову систему. Впродовж робочого тижня він демонструє істотне зростання продуктивності праці, однак допускає велику кількість помилок з їх незначними коливаннями (25 помилок упродовж тижня). Водночас досліджуваний має найвищий рівень продуктивності праці – 7,1 друкованих аркуша. Слід також відзначити, що таку результативність праці він демонструє на фоні частих відволікань (69 впродовж тижня).

5-ий і 6-ий досліджувані мають *слабку* нервову систему. Для них притаманне спадання продуктивності праці і значне коливання численних помилок упродовж робочого тижня. Рівень продуктивності праці нижче середнього – 6,5 і 5,6 друкованих аркуша. Кількість помилок висока – 18 і 20. При цьому вони демонструють найбільшу кількість відволікань (82 та 75), що сумарно складають біля 5 годин на тиждень для кожного.

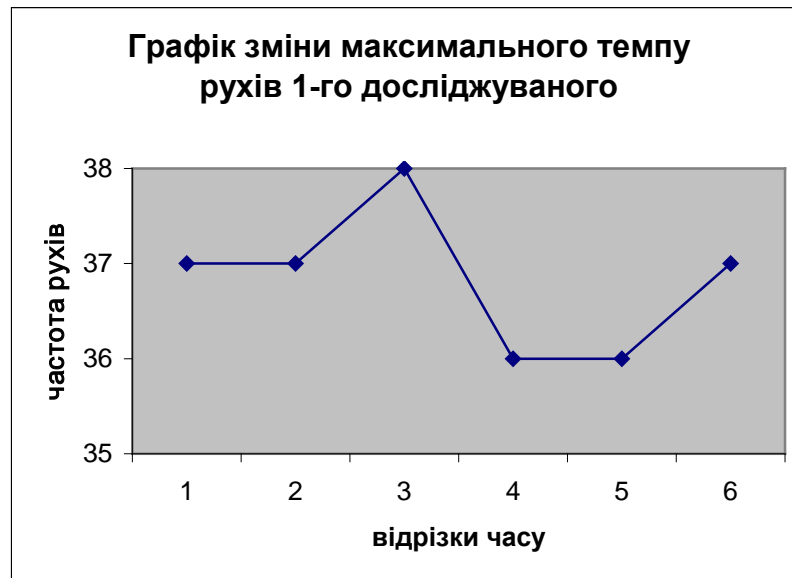

Рис. 1. Приклад графіку зміни максимального темпу рухів досліджуваного з середньою силою нервової системи

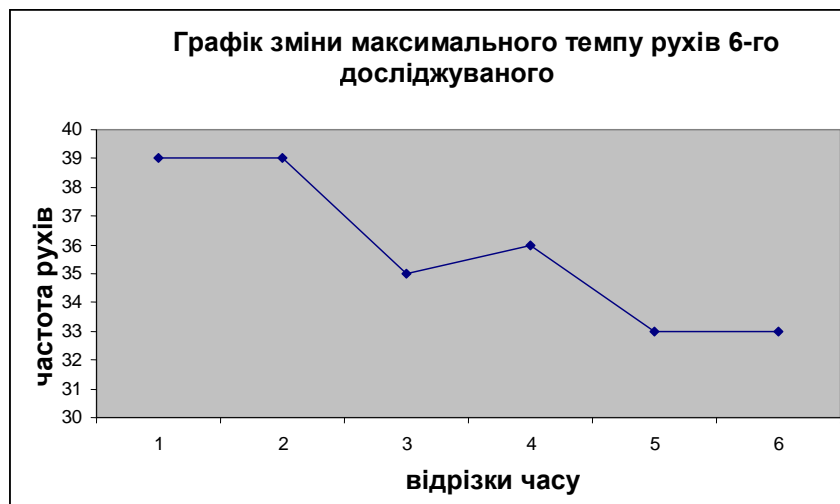

Рис. 2. Приклад графіку зміни максимального темпу рухів досліджуваного зі слабким типом нервової системи

Можна зробити висновок, що досліджувані з *середньою* силою нервової системи демонструють достатній рівень продуктивності праці (за нормативними показниками) і при цьому допускають незначну кількість помилок. Такі результати можна пояснити порівняно незначною чутливістю до виникнення стану монотонії і середнім рівнем виснажливості. Іншими словами, вони показують оптимальні показники монотоностійкості і стійкості до втоми, що дозволяє їм наприкінці робочого тижня демонструвати продуктивність праці приблизно на тому ж рівні, що й на початку. Порівняно невисока кількість відволікань також свідчить про те, що їм не потрібно багато додаткового часу для відновлення сил.

Досліджуваний із *сильною* нервовою системою демонструє високий рівень продуктивності праці, однак такий результат має високу собівартість, адже допускає велику кількість помилок (вшестеро більшу за працівників із середньою силою нервових процесів). Причому кількість помилок зростає під кінець тижня. Це можна пояснити тим, що досліджуваний є чутливим до виникнення стану монотонії. Цим також можна пояснити той факт, що йому необхідний додатковий відпочинок, який протягом робочого тижня становить 3,5 години.

Досліджувані зі *слабкою* нервовою системою демонструють достатній рівень продуктивності праці. Проте кількість помилок при цьому велика і зростає під кінець тижня, що можна пояснити зростанням втомленості працівників. Вони додатково витрачають до 5 годин на відновлення сил.

Таким чином, велику кількість помилок трьох працівників можна пояснити їх індивідуальним стилем діяльності, в основі якого лежать такі типологічні відмінності, які є чутливими до стомлення і стану монотонії.

IV. ЗВІТНО-ПІДСУМКОВИЙ ЕТАП

4.1. Представлення результатів людині, яка звернулася із запитом

Ситуація консультативної бесіди з директором типографії за результатами дослідження.

П.: Два тижні тому Ви звернулися до мене з питанням щодо причин значної кількості помилок окремих працівників. Впродовж цього часу я спостерігав за працівниками. У Вашому колективі напрочуд тепла і дружня атмосфера.

Д.: Дякую. Ми витратили чимало сил для створення належного психологічного клімату.

П.: Якщо Ви настільки уважні до загальних організаційних питань, гадаю, Вам простіше буде вирішити ті виробничі труднощі, які виникли.

Д.: У чому ж, на Ваш погляд, суть проблеми?

П.: Очевидно, суть її в тому, що досягаючи необхідного рівня результативності праці, Ваші працівники, образно кажучи, платять різну ціну за результат. Одні працівники майже не відчують втоми, їм легко вдається бути зосередженими на своїй роботі впродовж тривалого часу. Іншим доводиться частіше відволікатися, щоб із новими силами продовжувати працювати. Причому саме ці працівники допускають найбільшу кількість помилок.

Д.: Ви хочете сказати, що вони не є професіоналами?

П.: Скоріше, вони дотримуються нерационального режиму праці.

Д.: Що Ви маєте на увазі?

П.: Справа в тім, що деякі працівники швидше за інших втомлюються, але, продовжуючи працювати на рівні з усіма, починають допускати помилки, оскільки у них відбувається наростання втоми і падає рівень зосередженість. Це спричинює те, що вони набагато частіше відволікаються.

Д.: Набагато – це скільки?

П.: Приблизно у чотири-п'ять разів. Але примітно, що продуктивність праці при цьому у них залишається в межах норми.

Д.: То що з ними накажете робити? Звільняти, чи що?

П.: Це не достатня підстава для звільнення, хоча в майбутньому можна враховувати деякі психофізіологічні показники для відбору працівників на роботу. Я помітив, що Ваші працівники часто працюють у парах, виконуючи певне замовлення. Тому я рекомендую таких працівників, які швидше за інших виснажуються, ставити в пари. У них простіше сформувавши однаковий стиль роботи. Їм важко працювати з тими, хто має відмінний стиль діяльності. Для них необхідно збільшити кількість перерв, стежити за тим, щоб на початку тижня вони не викладалися на повну, не виконували завдань, які вимагають підвищеної відповідальності чи складності. Їм треба допомогти виробити оптимальний для них темп праці.

Д.: Це основна причина великої кількості помилок?

П.: Є ще одна категорія працівників, яка теж припускається помилок, однак з іншої причини. Вони не так швидко втомлюються, проте швидше потрапляють у стан монотонії, про який я казав Вам на першій зустрічі. Їхня особливість полягає в тому, що вони швидко загальмовуються, у них зникає усвідомленість того, що вони роблять і водночас їм починають важко даватися автоматизовані дії. Відбувається ніби збій у звичних діях.

Д.: А що в цій ситуації робити? Стояти і кричати їм на вухо, щоб не заснули?

П.: Достатньо урізноманітнити інтер'єр робочого місця. У типографії він надто бідний.

Д.: А чи не буде це відволікати від виконання роботи? Ми принципово були проти того, щоб працівники не завішували типографію різноманітними плакатами, навіть виготовленими власними руками.

П.: До певної міри, це відволікатиме. Однак такі працівники, як показують результати дослідження, демонструють високі показники працездатності, а незначні відволікання, як не дивно, тільки допоможуть їм залишатися сконцентрованими. Тож працівники не випадково завішували типографію плакатами. Очевидно, інтуїтивно вони відчували, що це їм необхідно. Крім того, можна урізноманітнити їх виробничі функції, що допоможе підтримувати їхню зосередженість. Можна спланувати їхню діяльність таким чином, щоби вони чергували окремі види діяльності, переключалися на іншу роботу. Та й плакати, виготовлені власноруч, мають додати їм сил і впевненості.

Д.: Гарзд. Ваші зауваження видаються доречними. Проте як нам реалізувати Ваші рекомендації?

П.: Для Вашого менеджера я зауважив щодо тих працівників, яким потрібно збільшити кількість перерв і яким слід урізноманітнити діяльність. Він уже намітив шляхи, яким чином реалізувати таку програму змін у діяльності окремих працівників.

Д.: Дякую за допомогу. Сподіваюся, тепер наша робота стане ефективнішою.

V. ЕТАП САМОАНАЛІЗУ, ГРУПОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ ТА САМОРОЗВИТКУ

Підсумкова рефлексія позитивних моментів (що саме вдалося зробити, чого досягти, від чого отримати професійне задоволення)

Під час виконання професійно-орієнтованого завдання мені вдалося правильно побудувати первинну консультацію з клієнтом. Часом здавалося, що я втрачаю контроль над предметом бесіди, оскільки питання клієнта провокували на абсолютно чіткі, однозначні відповіді, та все ж вдалося втриматися в рамках професійної бесіди. За такою ж схемою відбулася консультація за результатами дослідження. Така ситуація додала мені впевненості у тому, що я справді здатен консультувати людей.

Грунтовний аналіз наукової літератури, який мені вдалося здійснити, маючи хороші базові знання з дисциплін «Диференційна психологія» та «Психологія праці» у тій частині, де розглядалися питання психофізіологічного функціонування людини, допоміг мені правильно побудувати дослідження. Результатом цього стало те, що під час підсумкової консультації я опирався не на власні суб'єктивні думки щодо проблеми фірми, а на фактичний матеріал. На загал мене потішило, що мої знання дозволили мені помі-

тими таким важливим нюансом: особи зі слабким типом нервової системи швидше виснажуються, ніж особи з сильним типом нервової системи, зате особи зі слабким типом нервової системи більш стійкі до стану монотонії.

Найбільше остерігався, щоби мої одногрупники не ставили «зайвих» питань щодо надійності результатів теплінг-тесту, адже цю методику я використовував вперше і не знав, чи є ці результати стійкими щодо певних умов її застосування. Проте питань мені не поставили і сподіваюсь, що це свідчить про мій успіх у використанні теплінг-тесту.

Програма саморозвитку

Складові навчально-професійних умів та професійної важливості, які потрібно було б розвинути	В чому полягали труднощі	План заходів для саморозвитку	Терміни	Критерії самоконтролю
Виокремлювати раніше сформовані вміння, необхідні для виконання завдання	До цього часу не доводилося встановлювати об'єктивні причини виробничих помилок. Я знав, що це пов'язане з психофізіологічними особливостями працівників, однак був певен, що, крім недостатніх менті лабораторних методів й опитувальників, які є надто суб'єктивними і містять фактор соціальної бажаності, інших методів немає.	Набути навички виконання теплінг-тесту (бланковий варіант): чітко промовляти інструкцію, вчасно давати сигнал переходу на новий квадрант, правильно інтерпретувати різні варіанти результатів тесту.	січень-лютий 2016 р.	Проводити повторні дослідження з клієнтами з метою перевірки, наскільки правильно попереднього разу виконано тестування. Критерієм правильності виконання методики буде те, що три дослідження, проведені з клієнтами з інтервалом у тиждень, даватимуть стабільні результати.
		Отримати в мережі Інтернет інформацію, а можливо й сам електронний (комп'ютерний) варіант теплінг-тесту, який в подальшому буде легко й зручно застосовувати.	березень 2016 р.	Звернутися до знайомого, який замовляє через мережу Інтернет книги, з проханням допомогти замовити придбання методики теплінг-тест (електронний варіант).

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

	<p>вувати у роботі з визначенням психофізіологічної готовності працівників.</p>		
<p>Досліджувати виконують завдання, не порушуючи дисципліни, зацікавлені в отриманих результатах.</p> <p>Вміти враховувати дію різних об'єктивних та суб'єктивних чинників на результати дослідження.</p> <p>Враховувати принципи оптимальності та компенсаційності та комплексності суперечливих результатів дослідження.</p>	<p>2016-2017 рр.</p>	<p>Відпрацювати навички проведення тесту у групах старшокласників та індивідуально.</p>	
<p>Вміти аналізувати проблему на різній теоретичній основі; враховувати дію різноманітних – об'єктивних і суб'єктивних – факторів виникнення проблеми; бути гнучким в її оцінці; розуміти нюанси у взаємодії суб'єктивних і об'єктивних чинників проблеми: наприклад, взаємодію факторів задоволеності працею та</p>	<p>січень-березень 2016 р.</p>	<p>Читати вузькоспеціалізовану літературу з прикладних проблем психології праці. Для цього варто ознайомитися з дослідженнями, які публікувалися у 50-70-х роках ХХ ст. у фахових журналах «Вопросы психологии».</p>	<p>Не зважаючи на те, що мною була ґрунтовно опрацьована література з проблеми, я сумнівався у тому, чи врахував всі фактори виникнення виробничих помилок, чи не є моя оцінка проблеми однобічної, неповною.</p> <p>Виокремлювати ключові чинники виникнення проблеми</p>

	сили нервової системи.			
Навчитися визначати що-найменше три чинники виникнення проблеми.	2016-2017 рр.	Застосовувати метод мозкового штурму при вирішенні побутових проблем.		
Вміти застосовуватиправи вила правильної побудови умовисновків при веденні суперечки з побутових та професійних проблем.	лютий-травень 2016 р.	Виконувати вправи на розвиток логічності мислення. Для цього варто придбати книгу М.Г. Гофтула «Логіка», в якій автор наводить рекомендації для правильного ведення полеміки, пропонує вправи на розвиток логічного мислення.	Під час проведення консультативної бесіди я відчув, що мені бракує логічності у викладі дослідницького матеріалу; не вмію переконувати клієнта у правильності своїх суджень.	Логічність мислення

ПРИКЛАД 2.

Клієнтський запит

До Вас звернувся командир військової частини: «У нашій частині проходять службу 125 військовослужбовців-контрактників, які після відповідної підготовки можуть виконувати миротворчу місію у складі військового контингенту ООН. Двадцять із них уже мали досвід служби в «гарячих точках», однак раніше запланованого терміну були відкликані – хто за власним бажанням, хто з об'єктивних причин. Лікар-психіатр дійшов висновку, що вони не здатні тривалий час працювати у ситуації підвищеної небезпеки. Він сам дивується: «Відправляємо психічно здорових хлопців, а за кілька місяців вони повертаються психічно розбалансованими, нерівноваженими». Ми, звісно, враховуємо діагноз нашого військового психіатра, однак хотіли би отримати незалежну оцінку. Допоможіть нам зробити правильний відбір кандидатів, гідних виконувати миротворчу місію у «гарячих точках».

Обов'язкова програма при виконанні завдання

- 1. Визначте індивідуальні відмінності військовослужбовців, які не змогли виконувати миротворчі функції у складі військового контингенту ООН, і спрогнозуйте ймовірні результати дослідження тих військовослужбовців, які будуть успішно виконувати миротворчу місію в «гарячих точках».*
- 2. У ході роботи користуйтеся методикою багатofакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С).*
- 3. Змодельуйте можливі результати дослідження особистісних відмінностей претендентів на виконання миротворчих функцій у складі військ ООН із високим та низьким рівнем професіоналізму.*
- 4. Висновки за результатами дослідження представте у формі консультативної бесіди з командиром військової частини.*

ХІД РОБОТИ НАД ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИМ ЗАВДАННЯМ

I. ЕТАП ПЕРВИННОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

1.1. Категоріально-термінологічне довизначення проблеми, з якою звернулися до психолога

Психолог (П.): Чи правильно я зрозумів: Ви прагнете здійснити кваліфікований відбір військовослужбовців, які могли б успішно виконувати миротворчу місію у складі військового контин-

генту ООН?

Командир військової частини (К.): Так, минулі наші спроби відібрати гідних кандидатів не мали бажаного успіху.

П.: Для успішного виконання такого завдання необхідно зробити аналіз психологічної придатності військовослужбовців до виконання військових дій в умовах підвищеної небезпеки. Одразу зауважу, що результати такого психологічного дослідження носитимуть, скоріше, рекомендаційний, імовірнісний характер, аніж не констатуючо-наказовий.

К.: Тобто результати такого дослідження будуть ненадійними? Хочете сказати, що взагалі не варто здійснювати психологічний відбір?

П.: Відповім спочатку на друге питання. Психологічний відбір у професіях, які пов'язані з підвищеним ризиком для здоров'я та життя чи специфічними умовами праці, є бажаним, а подекуди обов'язковим, адже дозволяє відокремити тих осіб, яким така діяльність протипоказана. Щодо першого питання скажу, що психологічне тестування дозволяє виявити як актуальний психологічний стан людини, так і притаманні їй психологічні характеристики, які стабільно проявляються у поведінці. Проте ця стабільність все ж є відносною, адже життєва ситуація людини постійно змінюється. Впродовж життя людина постійно перебуває в процесі змін, у неї можуть формуватися нові особистісні якості, цінності. Тому зафіксувати ці особливості, тим більше визначити їхню стійкість у стресових ситуаціях майже неможливо. Надто багато факторів – життєвий досвід, рівень професіоналізму, фізіологічний стан, життєві цінності – впливають на поведінку людини. Передбачити характер взаємодії цих чинників неможливо, тому що силу кожного з них можна виміряти лише в конкретній стресовій ситуації.

К.: То в чому ж може бути сенс психологічного дослідження?

П.: За допомогою психологічних методів можна встановити, які військовослужбовці у порівнянні з іншими за певними особистісними та психофізіологічними параметрами є більш психологічно придатними до несення служби у бойових умовах.

К.: Тобто Ви встановите, хто з військовослужбовців є кращим професіоналом?

П.: За допомогою спеціальних психологічних методів я встановлю, які військовослужбовці володіють такими особистісними якостями і психофізіологічними особливостями, які дозволять їм швидше пристосуватися до бойових умов, які виявляться ефективними в їх професійних діях у стресових ситуаціях. Чи погоджуєте-

ся Ви з тим, щоби таке дослідження було проведене?

К.: Так. Гадаю, ця інформація виявиться для нас корисною.

1.2. Формування реалістичних очікувань у людини, яка звернулася за допомогою та визначення напрямків практичної роботи психолога

П.: Попередньо слід обговорити кілька питань. По-перше, при проведенні дослідження я не спиратимусь на результати рівня бойової підготовки військовослужбовців. Дослідження спрямоване лише на виявлення особистісної та психофізіологічної готовності до виконання дій у ситуаціях підвищеної небезпеки.

К.: Слушно. Тоді наш вибір не буде упередженим.

П.: Другий момент. Рівень професійності військовослужбовця визначатиметься мною лише на основі результатів психологічного дослідження. Це означає, що результати дослідження не можуть вважатися такими, на основі яких буде здійснюватися остаточне чи однозначне рішення про відбір військовослужбовців.

К. (зі скепсисом): Іншими словами, Ви намагаєтеся уникнути відповідальності за результати своєї роботи?

П.: Навпаки, цим я намагаюся окреслити межі своєї компетентності. Результати психологічного дослідження є важливою складовою рішення про відбір військовослужбовців, однак ці результати не можуть вважатися остаточними, адже людина як особистість і професіонал постійно розвивається, змінюється. Відтак психологічні результати можуть мати переважно рекомендаційний характер. Дослідження виявить лише певні тенденції поведінки людини. А тенденції поведінки не можна оцінювати як жорстку детермінацію.

К.: Гаразд, я з погоджуюсь з Вашою думкою. Ми візьмемо результати Вашого дослідження в якості рекомендацій.

Напрямок практичної роботи	Обґрунтування
Психодіагностична робота	Дослідження особистісних і психофізіологічних відмінностей кандидатів на виконання миротворчих функцій у складі військового контингенту ООН із високим та низьким рівнем професіоналізму.
Консультативна робота	Бесіда з командиром військової частини за результатами психологічного дослідження кандидатів на виконання миротворчої місії у складі військового контингенту ООН.

II. ПЛАНОВО-ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП

2.1. Аналіз власного досвіду виконання подібних завдань при вивченні навчальних дисциплін та проходженні практик

Дисципліна	Модуль	Тема	Зміст питань
Диференціальна психологія	Вплив соціокультурних факторів на розвиток індивідуальності	Особистість у диференціально-психологічному вимірі	<p>Типологічний підхід у психології характеру.</p> <p>Типологічна модель у психології особистості.</p> <p>Формально-динамічна модель особистості.</p> <p>Інтра- та інтеріндивідуальний статус особистості.</p> <p>Проблема слабкості індивідуальних відмінностей</p>

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

		Диференціально-психологічні аспекти професійної діяльності	Диференційно-психофізіологічні аспекти становлення професіонала. Монотонна діяльність і типологічні особливості. Стилі професійної діяльності. Вибір професії і тип особистості. Суб'єктивні установки, продуктивність праці й задоволеність працею. Статеві особливості професійної діяльності та кар'єри.
Психологія праці	Методологічні основи психології праці	Методи психології праці	Неекспериментальні методи. Опитувальні методи: бесіда, анкетування, метод експертних оцінок, метод узагальнення незалежних характеристик, метод критичних інцидентів, метод полярних балів, метод анамнезу.
	Психофізіологічні особливості трудової діяльності	Фізіологічні реакції організму людини на трудові навантаження та умови праці	Стомлення та перевтомлення. Нервово-психічна напруга. Оцінка та характеристика психофізіологічних якостей.

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

Психологія професійної діяльності	Психологія професій	Професіографія, її цілі. Принципи і методи професіографії. Особистісні методи професіографії. Використання професіограм у професійній діяльності. Методи вивчення професій. Психологічна характеристика і психограма професій.
	Психологія професійної придатності	Поняття професійної придатності. Індивідуально-психологічні фактори придатності до професії. Методи визначення професійної придатності. Динаміка професійної придатності.
	Психофізіологічні основи профорієнтації та профвідбору	Загальна схема профвідбору. Прогнозування успішності діяльності працівника.

Назва практики	Зміст завдань
Психологічна практика (VII семестр)	<p>Діагностика особистісних характеристик працівників:</p> <ul style="list-style-type: none"> - карта дослідження особистості К. К. Платонова; - методика діагностики акцентуацій характеру К. Леонгарда; - 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла. <p>Діагностика психічних станів:</p> <ul style="list-style-type: none"> - методика діагностики рівня невротизації Л.І. Вассермана;

	<ul style="list-style-type: none"> - експериментально-психологічна методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга; - методика експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками Є.П. Ільїна; - методика експрес-діагностики рівня психоемоційної напруги О.С. Копіна, К.О. Сулова, Е.В. Заїкіна.
--	---

2.2. Підбір і аналіз літератури та формулювання припущень про причини виникнення проблеми

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
<i>Навчально-методична та довідкова література</i>	
<p>Караяни А.Г., Сыромятников И.В. Прикладная военная психология. – СПб., 2006. – 480 с.</p>	<p><i>Висвітлюються питання організації психологічної роботи з військовослужбовцями у мирні часи та під час ведення бойових дій, розглядаються питання організації взаємодії психологів із посадовцями щодо психологічного забезпечення різних аспектів життєдіяльності військовослужбовців.</i></p>
<p>Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності. – К., Ніка-Центр, 2004. – С. 285-290.</p>	<p><i>Можливості та обмеження методики оцінки рівня нервово-психічної стійкості (методики «Прогноз» за В.А. Бодровим). Наведено текст анкети, ключ для обробки результатів, характеристика рівнів і визначення груп нервово-психічної нестійкості.</i></p>
<p>Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М., 2006. – 544 с. (Глава 1. Познание природы человеческой индивидуальности. С. 25-54. Глава 9. Личностные различия. С. 194-218. Глава 20. Профессиональная компетентность и жизненная успешность. С. 387-403.</p>	<p><i>Аналізується проблема індивідуальності як унікального цілісного феномену, що є інтегралом усіх рівнів внутрішньої і зовнішньої взаємодії. Аналізуються особистісні відмінності відповідно до концепції особистісних рис, теорії особистісних факторів Г. Айзенка та Р. Кеттелла. Розглядається проблема виявлення особистісних конструктів як «шляхів передбачення подій». Розглядається проблема вибору професії і типу особистості.</i></p>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
<p>Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла / А.Н. Капустина. – СПб., 2007. – 100 с. (Серия: Практикум по психодиагностике).</p>	<p><i>Вказуються особливості застосування та обмеження у використанні методики Р. Кеттелла (форма С) у вивченні особистісних факторів.</i></p>
<p>Романова Е. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы. 2-е изд. – СПб., 2008. – С. 92-96.</p>	<p><i>Перераховуються основні види діяльності військовослужбовця та якості, що забезпечують успішність виконання їх професійної діяльності; особистісні якості, інтереси та схильності; якості, які перешкоджають ефективності професійної діяльності. Зокрема, до професійно важливих особистісних якостей належать: вольові якості, порядність, моральність, патріотизм, рішучість, організованість, спостережливість, уміння прогнозувати ситуацію, вимогливість до себе і до людей, гарна інтуїція, вміння розбиратися в людях, справедливість, ініціативність, вміння гарно орієнтуватися в обстановці, висока фізична і психологічна витривалість, емоційна стійкість та витримка, здатність швидко організовувати себе та інших щодо виконання наказу, аналітичність мислення, вербальні здібності, комунікативні та організаторські здібності, вміння переконувати.</i></p>
<p>Ягупов В. Військова психологія: Підручник. – Київ, 2004. – 656 с. (Тема 2. Психологія особистості військовослужбовця. С. 44-82. Додаток 1. Психологічний практикум дослідження особистості. С. 602-605. Оцінка рівня нервово-психічної стійкості (методика „Прогноз” за В.А. Бодрова).</p>	<p><i>Військова психологія розглядає формування і розвиток особистості військовослужбовця як активного суб’єкта. Військовослужбовцю необхідно навчитися обмірковано проектувати свої дії, їх результати, правильно оцінювати досягнуте, вміти зіставляти досягнутий результат із поставленою метою. Необхідно розвивати такі вольові якості, як цілеспрямованість, ініціативність, сміливість, формувати стійкість почуттів, розвивати зосередженість, стійкість, рішучість,</i></p>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
	<i>наполегливість, зібраність, слід запобігати неухважності, боязливості, дратівливості.</i>
Фахова періодична література	
Голубева Э.А. Некоторые направления и перспективы исследования природных основ индивидуальных различий // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 16-28.	<i>Вивчення структури особистості та індивідуальності в аспекті диференційної психології та психофізіології на основі робіт радянських авторів (К.К. Платонова, Б.М. Теплова, В.М. Русалова та інші). Детальне вивчення проблеми індивідуальності, особистості та спрямованості особистості, характерологічних і темпераментальних особливостей.</i>
Секун В. И. Факторная структура черт личности и ведущий вид деятельности // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 5. – С. 42-49.	<i>Наводиться приклад використання тесту Р. Кеттелла, Г. Айзенка та інших методів у дослідженні особистісних факторів групи спортсменів та групи конструкторів. Для цього автор використовує спочатку аналіз середньоарифметичних показників тестів, а згодом здійснює їх факторний аналіз, щоб виявити, чим групи відрізняються одна від одної.</i>
Вузькоспеціалізована література	
Голубева Э.А. Сопоставление 16 факторов личности Р.Б. Кэттелла с электрофизиологическими показателями типологических свойств нервной системы И.П. Павлова. Попытка сопоставления 16 факторов личности Р.Б. Кэттелла со структурообразующими признаками индивидуальности и их типологическими предпосылками // Голубева Э.А. Способности. Личность. Индивидуальность. – Дубна, 2005. – С. 423-432.	<i>Більш слабка нервова система належить особам, які по фактору I є більш реалістичними та незалежними. Особи з високими показниками за фактором M і Q₄ мають слабку нервову систему. Високі показники за фактором G корелюють зі слабкою нервовою системою, а низькі показники – з сильною нервовою системою. Більш стресостійкими є особи з вираженими факторами F, H, C (у них сильна нервова система). Фактор Q₂, який демонструє незалежність від групи, корелює зі слабкою нервовою системою.</i>
Коупленд Н. Психология и	<i>Автор наголошує, що моральна стій-</i>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
<p>солдат. – М., 1991. – 96 с. Глава 4. Страх. С. 20-26. Глава 11. Характерные особенности руководителя. С. 58-61.</p>	<p><i>кість та дисципліна факторами, що протистоять виникненню почуття страху. Наголошує на важливості особистісних (індивідуальних) особливостей командира під час впливу на дії військовослужбовців.</i></p>
<p>Паронянц Т.П. Виникнення і прояв післятравматичних стресових розладів у працівників органів внутрішніх справ в умовах виконання миротворчої місії ООН (на прикладі колишньої Югославії). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. – Харків, 2004. – 21 с.</p>	<p><i>Тривале виконання службових обов'язків у напружених обставинах призводить до дезадаптації, до зниження опірності організму, до нервово-психічних перевантажень, внаслідок чого розвиваються стійкі негативні психічні стани військовослужбовців. Основним стресогенним чинником є специфіка та складність оперативно-службової діяльності працівників спеціалізованих ОВС у чужій країні, тривалість їхнього перебування в небезпечних бойових умовах, масштаб і драматизм цих подій, складність адаптації до нових співробітників по службі, висока відповідальність за власні дії, а також соціальне оточення та правова регламентація, юридичні норми якої вимагають обов'язкового та неухильного дотримання інструкцій і наказів.</i></p>
<p>Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. – М., 1999. – 429 с. (Глава 3. Субъективная интерпретация социальной реальности. С. 32-61. Глава 5. Обыденная психология личности и обыденная социальная психология. С. 214-235).</p>	<p><i>Вказуються основні принципи прогнозування поведінки: принцип ситуаційності (врахування ситуаційних параметрів, важливість каналних факторів), принцип суб'єктивної інтерпретації (як суб'єкт пояснює власну ситуацію), уявлення про напружені системи (одночасно співіснуючі фактори ситуації мають характер силового поля, стан кожної частини даного поля залежить від будь-якої іншої його частини).</i></p>
<p>Теплов Б.М. Ум полководца / Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. –</p>	<p><i>Наголошується на необхідності дотримання пропорції між розумовими та вольовими якостями полководця.</i></p>

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
М., 1961. – С. 252-346.	<i>Професійно важливі якості полководця: схильність до ризикованої поведінки, здатність до максимальної продуктивності розуму в умовах максимальної небезпеки, конкретність мислення, здатність до аналізу та синтезу отриманих даних, уміння відхилятися від плану і коригувати свої дії.</i>
Internet-джерела	
Конспект лекцій по дифференциальной психологии Б.И. Цуканова. – Режим доступу: www.psylist.net/difpsy	<i>Особливості прояву індивідуальних відмінностей.</i>
Психологическая подготовка военнослужащих к ведению активных боевых действий. – Режим доступу: http://www.vrazvedka.ru/main/learning/vopros-ob/pos-01.shtml	<i>Розглядаються задачі психологічної підготовки, форми і способи їх реалізації при навчанні керування військовими машинами і в ході тактичної підготовки. Наводиться перелік занять до теми «Боротьба з танками, бронемашинами і ПТС ймовірного супротивника»</i>

Припущення щодо причин виникнення проблеми.

Військовослужбовці, які не змогли на належному професійному рівні виконувати миротворчі функції у складі військового контингенту ООН, за методикою багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С) матимуть такі інтелектуальні особливості, що не дозволятимуть їм бути практичними, реалістично налаштованими, консервативними щодо виконуваних обов'язків; такі емоційно-вольові особливості, що призводитимуть до мінливості інтересів, лабільності настрою, невротичних розладів, безвідповідальності, тривожності, вразливості і депресивності, напруженості, наявності постійного збудження та занепокоєння; такі комунікативні властивості й особливості міжособистісної взаємодії, які характеризуються несміливістю або нонконформізмом, надмірною сентиментальністю, підозрлістю, задрощами, що перешкоджають процесу встановлення взаємопорозуміння і довірливості. Також їм буде притаманна слабка нервова система (за результатами теплінг-тесту Є.П. Ільїна), яка може стати психофізіологічним підґрунтям для високої ймовірності нервово-психічних зривів в екстремальних ситуаціях (за результатами методики «Прогноз»

В.А. Бодрова).

Військовослужбовці, які успішно виконуватимуть професійні обов'язки у складі військового контингенту ООН, за методикою багатofакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С) орієнтуватимуться на зовнішню реальність, підкорюватимуться узвичаєним нормам, будуть пильними до дрібниць, характеризуватимуться консервативністю; будуть витриманими, працездатними, емоційно зрілими, реалістично настроєними, спроможними усвідомлено підкорятися вимогам групи і відчуватимуть залежати від неї; будуть відповідальними, активними, сміливими, мужніми, жорсткими, суворими, холоднокривними, спокійними, впевненими в собі, матимуть високий самоконтроль, будуть готовими мати справу з незнайомими обставинами та людьми, схильними до ризику. Також їм буде властива сильна нервова система (за результатами теплінг-тесту Є. П. Ільїна), яка буде психофізіологічним підґрунтям для високої нервово-психічної стійкості і сприятливого прогнозу щодо можливості зривів (за результатами методики «Прогноз» В.А. Бодрова).

2.3. Консультація з фахівцями

Існує потреба у консультації з військовим психологом, який уже мав досвід вирішення подібної проблеми, та лікарем-психіатром, який здійснює обстеження кандидатів на проходження служби у військовому контингенті ООН. Є також необхідність у бесіді з офіцерами, які проходили службу у військовому контингенті ООН і які здійснюють військову підготовку солдат строкової та контрактної служби.

Фахівець	Обґрунтування необхідності консультації	Перелік питань
Військовий психолог	Військовий психолог має досвід вирішення подібної проблеми	<ul style="list-style-type: none"> – Які методи варто використовувати для оцінки психологічної готовності військовослужбовців до несення служби у бойових умовах? – Які труднощі виникали під час діагностики? – Які особистісні якості вирізняють військовослужбовців, що успішно несуть службу, і які демонструють утрату емоційного самоконтролю?

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

Фахівець	Обґрунтування необхідності консультації	Перелік питань
		<ul style="list-style-type: none"> – Які типові психологічні проблеми притаманні військовослужбовцям, що повернулися з «гарячих точок»?
Лікар-психіатр	<p>Лікар-психіатр має нагоду спостерігати за військовослужбовцями впродовж тривалого часу, краще обізнаний з їх індивідуальними особливостями, має цілісне уявлення про їхні особистісні зміни після проходження служби в «гарячих точках».</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Як поводяться під час несення строкової служби військовослужбовці, які успішно несуть службу, і ті, які демонструють утрату емоційного самоконтролю? – Які саме особистісні, поведінкові, емоційні зміни відбулися з військовослужбовцями, що передчасно повернулися з миротворчого контингенту ООН? – Чи є статистична відмінність у летальних випадках військовослужбовців, що сталися у мирній та військовій обстановці? Яка кількість контрактників у військовій обстановці накладають на себе руки і потрапляють на обстеження до психіатричних лікарень?
Офіцери, які проходили службу у військовому контингенті ООН	<p>Офіцери мають досвід військової діяльності в контингенті ООН й обізнані з особливостями поведінки військовослужбовців в екстремальних умовах</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Як зазвичай поводяться військовослужбовці у перші тижні служби в «гарячих точках»? – Яким чином військовослужбовці поводяться після першого застосування зброї? – Яка типова поведінка військовослужбовців після першого обстрілу? – Яким чином військовослужбовці зазвичай знімають нервово-психічну напругу?
Офіцери, які здійснюють вій-	<p>Офіцери мають досвід взаємодії з кандидатами на виконання</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Які особистісні якості притаманні контрактникам, які виявляють бажання служити у

Фахівець	Обґрунтування необхідності консультації	Перелік питань
ськову підготовку солдат строкової та контрактної служби	миротворчої місії у складі військового контингенту ООН	військовому контингенті ООН? – Чи спілкуються вони з тими, хто вже побував у «гарячих точках»? – Чи мають реалістичне уявлення про труднощі, які на них чекають у складі військ ООН? Як готуються до цього?

2.4. Складання розгорнутого плану виконання завдання, підбір методів та аналіз ресурсів

Етап роботи	Методи та процедури	Необхідні ресурси
Діагностика особистісних та психофізіологічних якостей військовослужбовців, які не змогли на належному рівні виконувати миротворчі функції у складі військового контингенту ООН	Проведення комплексного групового дослідження особистісних та психофізіологічних характеристик із 20 військовослужбовців за методикою багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С), методикою експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками (теп-пінг-тест) Є.П. Ільїна та оцінкою нервово-психічної стійкості (методика «Прогноз» за В.А. Бодровим).	<i>Тривалість</i> дослідження: 2 години. <i>Необхідні матеріали:</i> запитальник зі 105 питаннями-твердженнями і 20 реєстраційних бланків до опитувальника Р. Кеттелла; 20 аркушів паперу (203 x 283), розкреслені на шість квадратів, і олівці для проведення теп-пінг-тесту Є. П. Ільїна; запитальник із 84 твердженнями і 20 реєстраційних листів до анкети «Прогноз» В.А. Бодрова.
Здійснення проектування результатів дослідження військовослужбовців, які гіпотетично успішно виконуватимуть професійні обов'язки у ситуації підвищеної небезпеки	Обробка результатів дослідження особистісних та психофізіологічних характеристик військовослужбовців, які не змогли на належному рівні виконувати миротворчі функції у складі військового контингенту	<i>Тривалість</i> обробки та інтерпретації результатів комплексного дослідження, формулювання висновків: 16 годин. Складання орієнтовної психологічної характеристики війсь-

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

Етап роботи	Методи та процедури	Необхідні ресурси
	<p>ту ООН. Співставлення результатів дослідження з професіограмою та психограмою військовослужбовця. Виділення особистісних факторів, які є професійно значимими і можуть спричинювати індивідуальні відмінності у поведінці в екстремальних ситуаціях (у бойових умовах). Складання орієнтовної психологічної характеристики військовослужбовців, які гіпотетично успішно виконуватимуть професійні обов'язки у «гарячих точках».</p>	<p>ковослужбовців, які успішно виконуватимуть професійні обов'язки у «гарячих точках»: 2 години. <i>Необхідні матеріали:</i> професіограма та психограма військовослужбовця; висновки за результатами комплексного дослідження; психологічна характеристика військовослужбовця, придатного до виконання миротворчих функцій у «гарячих точках» на високому професійному рівні.</p>
<p>Проведення дослідження індивідуальних відмінностей кандидатів на виконання миротворчих функцій у складі військ ООН із високим та низьким рівнем професіоналізму</p>	<p>Вивчення особистісних та психофізіологічних характеристик претендентів на виконання миротворчих функцій у складі військ ООН за допомогою методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С), методики експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками (тепінг-тест) Є.П. Ільїна та оцінкою нервово-психічної стійкості (методика «Прогноз» за В.А. Бодровим).</p>	<p><i>Тривалість</i> дослідження: 2 години. <i>Необхідні матеріали:</i> запитальник зі 105 питаннями-твердженнями і реєстраційні бланки до опитувальника Р. Кеттелла; аркуші паперу (203 x 283), розкреслені на шість квадратів, та олівці для проведення тепінг-тесту Є.П. Ільїна; запитальник із 84 твердженнями і реєстраційні листи до анкети «Прогноз» В.А. Бодрова.</p>
<p>Встановлення індивідуальних відмін-</p>	<p>Обробка результатів дослідження особистісних</p>	<p><i>Тривалість</i> порівняльного аналізу ре-</p>

ПРИКЛАДИ ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ

Етап роботи	Методи та процедури	Необхідні ресурси
ностей кандидатів на виконання миротворчих функцій у складі військ ООН із високим та низьким рівнем професіоналізму	та психофізіологічних характеристик військовослужбовців. Відбір військовослужбовців, які ймовірно демонструватимуть високий рівень професіоналізму у ситуації підвищеної небезпеки (у бойових умовах).	зультатів дослідження: 32 години. <i>Необхідні ресурси:</i> бланки, на яких будуються профілі особистості; зведена таблиця за результатами дослідження особистісних факторів, сили нервової системи та рівня нервово-психічної стійкості.
Проведення консультації з командиром військової частини за результатами дослідження	Консультативна бесіда з командиром військової частини.	<i>Тривалість</i> консультації: 1 година. <i>Необхідні ресурси:</i> приміщення для проведення консультативної бесіди; результати дослідження представлено у таблицях й особистісних профілях.

2.5. Передбачення проблемних моментів

Проблемні моменти	Причини виникнення	Шляхи уникнення
Тривала діагностична процедура	Вирішення проблеми запиту потребує комплексного підходу, який включає вивчення особистісних та психофізіологічних особливостей претендентів на виконання миротворчих функцій у складі військ ООН. Значна кількість осіб, яку слід продіагностувати.	Проведення групової форми досліджень у два етапи. На першому етапі – діагностика особистісних якостей військовослужбовців за допомогою методики багатofакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С). На другому етапі – діагностика психофізіологічних якостей військовослужбовців за допомогою методики експрес-діагностики властивостей нервової системи за

		психомоторними показниками (теппінг-тест) Є.П. Ільїна та оцінкою нервово-психічної стійкості (методика «Прогноз» за В.А. Бодровим).
Нерозуміння командиром військової частини індивідуальних відмінностей між кандидатами на виконання миротворчих функцій у складі військ ООН.	Небажання чи незмога розбиратися у тонкощах психологічних характеристик військовослужбовців. Прагнення отримати більш очевидні та надійні психологічні показники відмінностей між військовослужбовцями, які демонструватимуть високий та низький рівень професіоналізму.	Демонстрація табличних і графічних результатів дослідження; порівняння на їх основі особистісних якостей військовослужбовців, які не змогли виконувати миротворчі функції у складі військового контингенту ООН, з тими, які наводяться у професіограмі.

2.6. Підготовка матеріалів, необхідних для виконання завдання

Професіограма військовослужбовця

Якості, які забезпечують успішність виконання професійної діяльності.

Здібності:

– здатність швидко організувати себе та інших на виконання завдання; – високий рівень розвитку волі; – здатність аналізувати факти; – розвинуте дедуктивне мислення; – здатність швидко приймати рішення в залежності від ситуації; – швидкість реакцій; – фізична витривалість, сила;	– здатність до вольової саморегуляції; – висока психічна та емоційна стійкість; – здатність зосереджувати увагу на необхідному об'єкті потрібну кількість часу; – вміння швидко переключати свою увагу на інший об'єкт; – вербальні здібності; – комунікативні здібності; – організаторські здібності; – вміння переконувати.

Особистісні якості, інтереси та схильності:

- порядність та моральність; биратися в людях;
- патріотизм; – справедливість;
- організованість; – ініціативність;
- спостережливість; – вміння швидко орієнтуватися в обстановці;
- рішучість; – хороша фізична та психічна витривалість;
- вміння прогнозувати ситуацію; – емоційна стійкість, витриманість.
- вимогливість до себе та інших;
- гарна інтуїція, вміння роз-

Якості, які перешкоджають ефективності професійної діяльності: нездатність аналізувати факти, здійснювати адекватні умовисновки;

- нерішучість, ригідність; – роздратованість, імпульсивність;
- відсутність фізичної та психічної витривалості; – недисциплінованість;
- аморальність; – швидка втомлюваність;
- відсутність почуття обов'язку; – слабка воля;
- неорганізованість; – невміння зберігати таємницю.

Матеріали, необхідні для проведення дослідження за методикою багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (форма С).

Інструкція та реєстраційний бланк до опитувальника зі 105 питаннями-твердженнями та інтерпретація результатів дослідження наводяться у посібнику у розділі «Базові методики до курсу «Диференційна психологія».

Матеріали, необхідні для проведення дослідження за методикою експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками (теппінг-тест) Є.П. Ільїна

Інструкція, приклад розкресленого на шість квадратів аркуша паперу та інтерпретація результатів дослідження наводяться у посібнику у розділі «Базові методики до курсу «Диференційна психологія».

Матеріали, необхідні для проведення дослідження за оцінкою нервово-психічної стійкості (методика «Прогноз» за В.А. Бодровим).

Інструкція. «Перед Вами анкета на 84 запитання (міркування). Ознайомившись послідовно, необхідно вирішити, яка від-

повідь („так” чи „ні”) точніше Вас характеризує; у відповідній клітинці реєстраційного листка ставиться знак „+” (так) або „-” (ні). Працюйте швидко, довго не замислюючись і самотійно. Не пропускайте запитань. Результати обстеження не розповсюджуються, а при співбесіді будуть доведені до Вас особисто».

Реєстраційний лист до анкети «Прогноз»

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.
31.	32.	33.	34.	35.	36.	37.	38.	39.	40.
41.	42.	43.	44.	45.	46.	47.	48.	49.	50.
51.	52.	53.	54.	55.	56.	57.	58.	59.	60.
61.	62.	63.	64.	65.	66.	67.	68.	69.	70.
71.	72.	73.	74.	75.	76.	77.	78.	79.	80.
81.	82.	83.	84.						

Запитальник зі 84 питаннями та інтерпретація результатів дослідження наводиться у підручнику: *Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-е вид., випр. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2004. – С. 285-290.*

III. ЕТАП ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

3.1. Збір емпіричних даних

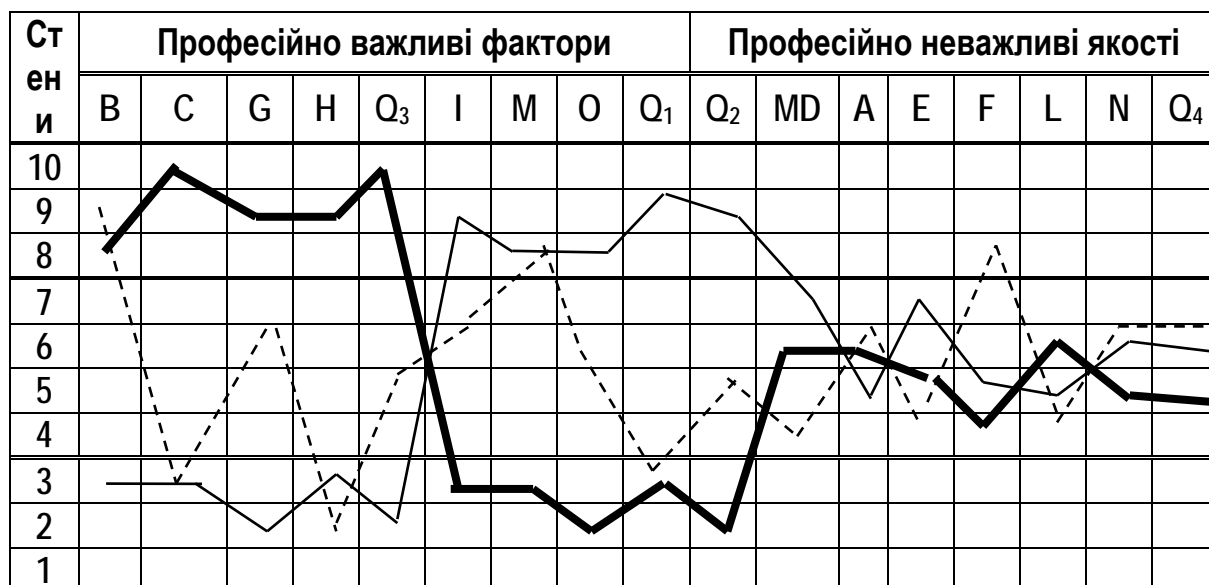
Провівши дослідження *особистісних відмінностей* за методикою Р. Кеттелла, ми умовно об'єднали військовослужбовців у три групи:

– до *першої* групи увійшли ті, що мають за професійно важливими факторами стени, які відповідають професіограмі високопрофесійного військовослужбовця (високі бали за факторами В, С, G, H, Q₃ та низькі бали за факторами I, M, O, Q₁, Q₂);

– до *другої* групи увійшли ті, що за результатами дослідження мають суперечливі та середні показники, що не дозволяють зробити однозначних висновків щодо наявності чи відсутності професійно важливих якостей;

– до *третьої* групи увійшли ті, що за професійно важливими факторами отримали стени, які не відповідають професіограмі високопрофесійного військовослужбовця (високі бали за факторами I, M, O, Q₁, Q₂ та низькі бали за факторами C, G, H, Q₃).

Нами були підраховані середні арифметичні показники у трьох групах за всіма факторами і побудовані відповідні *особистісні профілі*.

- — — — — показники військовослужбовців, які *рекомендується* до виконання миротворчих функцій (перша група);
- - - - - показники військовослужбовців, які не дозволяють зробити однозначні висновки щодо ступеня їх психологічної готовності виконувати миротворчі функції (друга група);
- — — — — показники військовослужбовців, які не рекомендується до виконання миротворчих функцій (третья група).

Рис. 1. Особистісний профіль військовослужбовців за результатами методики Р. Кеттелла

Обґрунтованість вибору додаткових методик

Прогнозування поведінки людини в екстремальних ситуаціях, зокрема у бойових умовах, передбачає вивчення не лише її особистісних якостей, які стабільно проявляються, а й таких психофізіологічних характеристик, які свідчатимуть про готовність організму витримувати додаткові психічні навантаження. З цією метою було вирішено провести додаткове дослідження за *методикою експрес-діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками (теппінг-тест) Є.П. Ільїна*, яка дозволяє з'ясувати силу нервової системи (сильна, слабка чи середньої сили), а також здійснити *оцінку нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз» за В.А. Бодровим*, що дозволить зробити прогноз щодо можливості нервово-психічних зривів (сприятливий,

малосприятливий чи несприятливий прогноз нервових зривів).

Табл. 1. Результати дослідження за методикою Р. Кеттелла, теплінг-тестом Є.П. Ільїна та методикою «Прогноз» за В.А. Бодровим

Група кандидатів	Результатами дослідження за методикою Р. Кеттелла (форма С)	Результатами дослідження за теплінг-тестом Є.П. Ільїна	Результатами дослідження за методикою «Прогноз» В.А.Бодрова
<p>Група, яка рекомендується до виконання миротворчих функцій у складі військового контингенту ООН (28 досліджуваних)</p>	<p>Високі показники за особистісними факторами: В, С, G, Н, Q₃. Низькі показники за особистісними факторами: І, М, О, Q₁, Q₂. Висновки: <i>військовослужбовці орієнтуються на зовнішню реальність, підкорюються узвичаєним нормам, пильні до дрібниць, характеризуються консервативністю, витримані, працездатні, емоційно зрілі, реалістично настроєні, спроможні усвідомлено підкорятися вимогам групи, залежать від неї, відповідальні, активні, сміливі, мужні, жорсткі, суворі, холоднокровні, спокійні, впевнені в собі, демонструють високий рівень самоконтролю, готові мати справу з незнайомими обставинами</i></p>	<p>Досліджувані демонструють переважно випуклий та рівний типи кривих зміни максимального темпу рухів кистю руки на графіках. Висновок: <i>сильний та середньою сили тип нервової системи.</i></p>	<p>Сума балів коливається в межах від 5 до 12 балів, що свідчить про високу і хорошу нервово-психічну стійкість. Висновок: <i>прогноз щодо можливих зривів є сприятливим і дуже сприятливим.</i></p>

	<i>та людьми, схильні до ризику.</i>		
Група, результати якої не дозволяють зробити однозначні висновки щодо ступеня психологічної готовності виконувати миротворчі функції у складі військового контингенту ООН (64 досліджуваних)	Здебільшого високі показники за особистісними факторами: В, М, F. Здебільшого низькі та середні показники за особистісними факторами: С, Н, Q ₁ . Висновки: <i>у цю групу увійшли військовослужбовці, які демонструють суперечливі та середні результати щодо вираженості особистісних факторів, що не дозволяє побудувати такий особистісний профіль, який дозволить зробити висновок щодо наявності чи відсутності професійно важливих якостей.</i>	Досліджувані демонструють у рівній пропорції всі типи кривих зміни максимального темпу рухів кистю руки на графіках. Висновок: <i>домінування певного типу нервової системи не виявлено.</i>	Сума балів коливається в межах від 7 до 25 балів, що свідчить про достатню нервово-психічну стійкість. Висновок: <i>прогноз щодо можливих зривів може бути сприятливим і малосприятливим.</i>
Група, яка не рекомендується до виконання миротворчих функцій у складі військового контингенту ООН (13 досліджуваних)	Високі показники за особистісними факторами: I, М, О, Q ₁ , Q ₂ . Низькі показники за особистісними факторами: С, G, Н, Q ₃ . Висновки: <i>військовослужбовці мають такі інтелектуальні особливості, що не дозволяють їм бути практичними, реалістично настроєними, консервативними щодо</i>	Досліджувані демонструють переважно спадаючий та увігнутий типи кривих зміни максимального темпу рухів кистю руки на графіках. Висновок: <i>слабкий тип нервової системи.</i>	Сума балів коливається в межах від 27 до 33 балів, що свідчить про задовільну і незадовільну нервово-психічну стійкість. Висновок: <i>прогноз щодо можливих зривів є малосприятливим і несприятливим. Іс-</i>

	<p><i>виконуваних обов'язків; такі емоційно-вольові особливості, що призводять до мінливості інтересів та настрою, невротичних розладів, безвідповідальності, тривожності, вразливості і депресивності, напруженості, наявності збудження та занепокоєння; такі комунікативні властивості й особливості міжособистісної взаємодії, які характеризують їх як несміливих або нонконформістів, сентиментальних, підозрілих, що перешкоджає процесу встановлення взаєморозуміння і довірливості з товаришами.</i></p>		<p><i>нує висока вірогідність нервово-психічних зривів.</i></p>
--	---	--	---

3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих даних

На підставі якісного аналізу результатів дослідження нами виділено три групи військовослужбовців, які демонструють різний рівень особистісної та психофізіологічної придатності до виконання професійних обов'язків у складі військового контингенту ООН. Критерієм поділу на групи стали: 1) виділені в ході дослідження домінуючі особистісні фактори військовослужбовців, які не змогли виконувати миротворчі функції у складі миротворчого контингенту; 2) професіограма військовослужбовця; 3) статистично значимі результати дослідження, отримані Е.О. Голубевою щодо співвідношення деяких особистісних факторів та властивостей нервової системи за показниками сили-слабкості. Зауважимо, що ми виходили не зі статистичної значимості одержаних результатів, а з принципів оптимальності та компенсаторності психофізіологічних,

психічних, соціокультурних елементів у структурі особистості військовослужбовця, що складають основу його придатності до професії.

Зокрема, виділилася група військовослужбовців у складі 28 осіб, яку рекомендовано до виконання миротворчої місії, оскільки результати дослідження дозволяють припустити, що в екстремальній ситуації вони не демонструватимуть нервово-психічних зривів, будуть здатні протистояти небезпечній ситуації за рахунок особистісної витримки, суворого дотримання дисципліни, реалістичності суджень, високої відповідальності, сміливості, мужності, холонокровності, впевненості в собі, завдяки високому самоконтролю, готовності мати справу з незнайомими обставинами та людьми і готовності до ризику. У них сильний і середній тип нервової системи, що дозволяє сподіватися на те, що вони здатні тривалий час витримувати сильні психічні подразники.

На противагу їй виділилася група військовослужбовців у складі 13 осіб, яка не завжди буває реалістично настроєною та консервативною щодо виконуваних обов'язків, яка схильна до невротичних розладів, тривожності, вразливості і депресивних станів; у цих військовослужбовців здебільшого проявляється напруженість, збудженість та занепокоєння; деяким із них властиві нонконформізм, сентиментальність та підозрілість. Прогноз щодо можливих зривів у них є малосприятливим, а в деякого навіть несприятливим. У досліджуваних цієї групи слабкий нервової системи, що дозволяє припустити, що на фізіологічному рівні вони не здатні тривалий час витримувати сильні психічні подразники. Нами не виявлені ті особистісні риси, за рахунок яких може відбутися компенсація їх особистісної та психофізіологічної непридатності до несення військової служби у бойових умовах.

Третя група військовослужбовців є найбільш чисельною – 64 особи. Результати, які вони демонструють, не дають достатніх підстав робити однозначні висновки щодо їх психічної готовності чи неготовності поводитися на високому професійному рівні у ситуації постійної небезпеки, можливості демонструвати адекватну поведінку в екстремальних умовах. Вони потребують додаткового психологічного дослідження з метою виявлення необхідних компенсаторних особистісних ресурсів і, можливо, подальшої корекційно-розвивальної роботи з метою формування необхідних навичок самоконтролю у ситуації постійної небезпеки.

IV. ЗВІТНО-ПІДСУМКОВИЙ ЕТАП

4.1. Представлення результатів людині, яка звернулася із запитом

Підсумкова консультативна бесіда психолога та командира військової частини за результатами проведеного психологічного дослідження.

П.: Мені була поставлена задача провести психологічне дослідження військовослужбовців і виявити тих, хто готовий до виконання службових обов'язків у ситуації підвищеної небезпеки.

К.: Так, Ваші дані нам потрібні, щоб здійснити правильний відбір військовослужбовців, готових до несення служби у миротворчому контингенті військ ООН.

П.: Я повинен був з'ясувати ступінь їхньої психологічної готовності до несення служби у ситуації постійної підвищеної небезпеки. Для виконання цього завдання мною було відібрано ряд психологічних методів, які дозволяють з'ясувати особистісні особливості військовослужбовців та ступінь їхньої психічної витривалості. За цими показниками мною робилися висновки щодо ймовірності виникнення у них нервово-психічних зривів, перевтоми та інших психологічних станів, що можуть позначатися на виконанні службових обов'язків.

К.: Що Вами встановлено?

П.: Я встановив, що серед 105 претендентів є 28 військовослужбовців, які психологічно найкраще готові до несення служби в екстремальних умовах.

К.: Ви певні, що з ними не трапиться того, що траплялося з їхніми попередниками?

П.: У психологічній науці ще не розроблені методи, які давали б стовідсоткову гарантію. Проте методи, які я застосовував, дозволяють стверджувати, що серед виділених мною 28 військовослужбовців відсоток тих, у кого може статися нервово-психічний зрив, є значно нижчим, ніж коли б ми випадково добирали військовослужбовців.

К.: Гаразд. Ви можете сказати, як відібрані Вами військовослужбовці відрізняються від тих, що не змогли продемонструвати належний рівень професійності?

П.: Відібраних кандидатів вирізняє емоційна зрілість та реалістична настроєність на роботу. Скоріш за все, вони чітко уявляють, що від них вимагають і до чого вони повинні бути готовими. Порівняно з іншими, вони краще контролюють емоції, можуть по-

водитися виважено, спокійно і, можна припустити, такими будуть у ситуації постійної небезпеки.

К.: Але ті теж були ніби спокійними і контролювали себе. Наш психіатр принаймні ніяких відхилень за ними не помічав. А в дійсності не всі змогли витримати бойової обстановки.

П.: Психіатр обстежував їх у звичайних умовах. Я теж здійснював дослідження у звичайних умовах. Проте за інших обставин, коли виникає реальна небезпека життю, людина може повестися несподівано навіть для себе самої. Та я роблю висновки про те, що вони здатні поводитися професійно на тій підставі, що вони мають такий набір особистісних якостей, який є професійно важливим саме для військовослужбовця. Ці якості доповнюють одна одну таким чином, що з високим ступенем вірогідності можна стверджувати, що їхня поведінка буде адекватною, високо професійною у бойових умовах. Крім того, всі 28 кандидатів мають такий тип нервової системи, який дозволяє їм у стресовій ситуації залишатися активними, ініціативними, а відтак тримати себе в руках, поводитися виважено, не панікувати.

К.: Ви хочете сказати, що у них не траплятимуться нервові зриви? Це що, «універсальні солдати»? (*жартома*).

П.: За результатами дослідження нервові зриви у них майже не трапляються. Можна навіть сказати, що такі люди потребують підвищеної нервової напруги, аби перебувати у високому життєвому тонусі. Тому я думаю, що декотрі з них можуть бути рекомендовані до виконання завдань підвищеної небезпеки.

К.: Але все ж нервові зриви можливі?

П.: Звісно, вірогідність цього залишається. Ніхто з психологів не дасть Вам повної гарантії, що військовослужбовці якоїсь миті не втратять контроль над власними емоціями чи думками і що, попри реальні обставини, поводитимуться адекватно. Впливає той психологічний стан, у якому перебуває військовослужбовець. Якщо у нього, скажімо, несприятлива життєва ситуація накладається на якесь серйозне випробування, може статися нервовий зрив. Навіть моя індивідуальна робота з кожним із них окремо не дозволить зробити остаточний висновок про їхню беззаперечну бойову готовність, оскільки вони самі про це нічого не знають, доки не потрапили в епіцентр бойових дій. Наголошую, ці військовослужбовці не ідеальні, однак вони демонструють найкращі психологічні показники і є найбільш психологічно готовими з-поміж тих, кого я досліджував.

К.: Гарзд, Ви мене переконали. Ми візьмемо результати

Вашого дослідження до відома під час відбору кандидатів на службу у військовому контингенті ООН.

V. ЕТАП САМОАНАЛІЗУ, ГРУПОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ ТА САМОРОЗВИТКУ

Підсумкова рефлексія позитивних моментів (що саме вдалося зробити, чого досягти, від чого отримати професійне задоволення)

При виконанні професійно-орієнтованого завдання мене хвилював брак досвіду взаємодії з командиром військової частини, яка має певну специфіку. Проте, я сподіваюсь, мені вдалося професійно збудувати консультаційну бесіду і вирішити основне завдання. Мені довелося стикнутися з проблемою методологічного обґрунтування своєї роботи, але я пояснив межі своєї компетенції, розкрив всі можливості та обмеження свого дослідження. Зробити це було непросто, адже військові вимагають категоричних відповідей на свої запитання.

Також своїм успіхом я можу вважати вдале поєднання різних за своїм спрямуванням методів дослідження. Це стало можливим завдяки ознайомленню з роботою Е.О. Голубевої, в якій авторка встановила кореляційний зв'язок між типом нервової системи та особистісними факторами за методикою Р. Кеттелла. За прикладом Е.О. Голубевої я здійснив дослідження, яке інтегрувало оцінку індивідуального (темпераментального, типологічного) та особистісного рівнів індивідуальності, встановив певну закономірність їхнього співвідношення. Безумовно, досвід виконання такого завдання стане мені в нагоді в моїй подальшій професійній діяльності при вивченні професійної придатності тих працівників, де важливими є як психофізіологічні особливості, так і їх особистісні якості.

Програма саморозвитку

Складові навчально-професійних умінь та професійно важливих якостей, які потрібно було б розвинути	В чому полягали труднощі	План заходів для саморозвитку	Терміни	Критерії самоконтролю
Спонукає клієнта до рефлексії	Виявилось, що я не вмію спілкуватися з клієнтами, які мають напручуд вузькі уявлення щодо психологічної проблеми. Мені складно будувати речення таким чином, щоб клієнт замислився над іншими аспектами проблеми, побачив її ширше.	Відвідувати тренінгові заняття з проблем консультування. Відпрацьовувати технологію задавання питань.	лютий-квітень 2016 р.	Виробити алгоритм задавання питань, які спрямовані на вивчення різних сторін проблемної ситуації. Навчитися швидко підбирати питання, які спрямовані на всебічне вивчення внутрішнього стану клієнта.
Користуватися пошуковими Інтернет-системами	Пошук наукової літератури в мережі Інтернет показав, що я не	Придбати книгу з риторики, яка розкриває містечтво правильно будувати виступи.	лютий 2016 р.	Використовувати здобуті знання при веденні полеміки з опонентами, під час здійснення психологічної просвіти.
	рнет показав, що я не	Підключитися до мережі Інтернет.	лютий-травень 2016 р.	Систематично здійснювати пошук інформації в мережі Інтернет із різних психоло-

<p>гічних проблем. Скласти каталог з Інтернет-адресами найбільш популярних сайтів із психологічною літературою.</p>			<p>завжди можу знайти необхідну літературу, надто довго і неефективно працюю з сайтами наукових журналів та вищих навчальних закладів.</p>	
<p>Можливо, мені відкриють «таємницю» швидкого пошуку необхідної інформації в мережі Інтернет, а також здійснювати замовлення необхідної літератури через Інтернет-магазини.</p>	<p>лютий-травень 2016 р.</p>	<p>Відвідувати курси користувачів персональним комп'ютером.</p>		
<p>Виконувати вправи, спрямовані на розвиток уважності. Спеціально шукати розмови на нецікаві для мене теми з метою якомога довше утримувати увагу.</p>	<p>лютий-травень 2016 р.</p>	<p>Відвідати тренінг особистісного та професійного розвитку.</p>	<p>Під час проведення консультаційної бесіди я відчув, що не слухаю запитань клієнта, а просто намагаюсь його у чомусь переконати, що, очевидно, є ознакою моєї непрофесійності.</p>	<p>Уважність</p>

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО КУРСУ

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО МОДУЛЯ 1

I рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня, переважно, вимагають згадати раніше засвоєний матеріал (перевірка знань термінології, фактів, визначень, класифікацій, правил, методів, критеріїв, принципів, теорій тощо)

Об'єктивні кількісні дослідження індивідуальних відмінностей – це предмет дослідження

- а) диференціальної психології
б) вікової психології
в) загальної психології
г) гендерної психології

Виключіть зайве. Три елементи співвідносяться з поняттям «індивідуальність», а зайвий елемент – із поняттям «суб'єкт»:

- а) неповторний
б) унікальний
в) активний
г) несхожий

Перше систематичне вимірювання індивідуальних відмінностей здійснив:

- а) Г. Фехнер
б) Ф. Бессель
в) Т. Юнг
г) Г. Гельмгольц

Виключіть зайве. Три елементи – прадавні квазінаукові методи дослідження індивідуальних відмінностей, а зайвий – сучасний метод диференціальної психології:

- а) хіромантичний
б) психогенетичний
в) фізіогномічний
г) астрологічний

Психологічне дослідження групових відмінностей можна проводити за такою ознакою:

- а) вік
б) група крові
в) колір очей
г) колір волосся

Встановіть відповідність між методами диференціальної психології та їх описом:

1) автобіографічний метод	а) метод порівняльного дослідження монозиготних чи дизиготних близнюків
2) метод вивчення прийомних дітей	б) метод дослідження людини за її щоденниковими записами
3) метод близнюків	в) метод, який заснований на безпосередніх враженнях і ретроспективному досвіді людини
4) метод щоденників	г) метод дослідження дітей, які віддані на виховання в іншу родину

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Встановіть відповідність між основними категоріями та їх визначенням у диференціальній психології:

1) <i>індивід</i>	а) <i>істота, яка презентує окремого представника людської спільності</i>
2) <i>організм</i>	б) <i>соціальний індивід, який поєднує риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного</i>
3) <i>індивідуальність</i>	в) <i>сукупність неповторно своєрідних рис та особливостей людини, що відрізняє її від решти людей</i>
4) <i>особистість</i>	г) <i>біологічна координата людини, яка включає анатомо-морфологічну структуру, фізіологічні і нервові процеси</i>

Встановіть відповідність між теоретичними працями та їх авторами:

1) <i>Ф. Гальтон</i>	а) <i>«Здібності. Особистість. Індивідуальність»</i>
2) <i>В. Штерн</i>	б) <i>«Розум полководця»</i>
3) <i>Б.М. Теплов</i>	в) <i>«Психологія індивідуальних відмінностей»</i>
4) <i>Е.О. Голубева</i>	г) <i>«Спадковість таланту. Її закони та наслідки»</i>

II рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня вимагають інтерпретації матеріалу

У 1884 році у Лондоні заснував антропологічну лабораторію для вимірювання сенсорних якостей та моторних здібностей:

а) <i>А. Біне</i>	в) <i>Ф. Гальтон</i>
б) <i>В. Вундт</i>	г) <i>М. Вебер</i>

Спосіб дослідження сімей, родоводів, який застосовувався Ф. Гальтоном

а) <i>щоденниковий метод</i>	в) <i>метод семантичного диференціалу</i>
б) <i>метод репертуарних решіток</i>	г) <i>генеалогічний метод</i>

Генеалогічний метод спрямований на порівнянні між собою

- а) *людей, які перебувають у різній ступені родинності*
- б) *монозиготних близнюків*
- в) *відмінностей біологічних та прийомних дітей*
- г) *дизиготних близнюків*

Хибна методологія досліджень індивідуальних відмінностей, відповідно до якої основні тенденції людської поведінки пояснюються через генетичну детермінацію:

а) <i>соціологізаторство</i>	в) <i>умоглядний підхід</i>
б) <i>біологічний редуціонізм</i>	г) <i>морально-етичний детермінізм</i>

Структура стійких універсальних властивостей особистості досліджується шляхом

а) <i>психоаналітичного підходу</i>	в) <i>формального підходу</i>
б) <i>феноменологічного підходу</i>	г) <i>біологічного підходу</i>

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Встановіть відповідність між особливостями розподілу даних та їх характеристикою:

1) нормальний розподіл даних	а) вища точка або мода зміщена ліворуч від центру
2) асиметричний розподіл даних зсунутий ліворуч	б) надмірне зростання кількості випадків у центрі з одночасним зменшенням їх кількості у крайніх значеннях шкали
3) рівномірний розподіл даних	в) вища точка або мода зміщена праворуч від центру
4) асиметричний розподіл даних зсунутий праворуч	г) рівномірний розподіл кількості випадків на всьому відрізку

Встановіть відповідність між універсальними дихотоміями диференціальної психології та їх коротким описом:

1) зовнішнє – внутрішнє	а) визначає індивідуальні та групові відмінності
2) загальнє – одиничнє	б) визначає ступінь контролю та цілеспрямованості поведінки суб'єкта
3) спадковє – набутє	в) визначає інтраіндивідуальні відмінності та інтраіндивідуальні закономірності психологічного розвитку
4) свідомє – несвідомє	г) визначає ступінь впливу на розвиток особистості біологічних та соціальних чинників

Встановіть відповідність між основними категоріями диференційно-психологічного аналізу та їх складовими:

1) особистісна структура	а) здібності та інтелект
2) середовище	б) виховання та навчання
3) групові ознаки	в) стать та вік
4) психологічні процеси	г) увага і пам'ять

Встановіть відповідність між окремими параметрами суб'єкта та їх функціональним навантаженням:

1) особистість	а) носій інтегральних функцій людини як системи, що постійно розвивається та еволюціонує
2) індивід	б) носій морфологічних та фізіологічних функцій
3) організм	в) носій психосоціальних функцій
4) індивідуальність	г) носій психічних, «передособистісних» функцій

III рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня вимагають вміння використовувати вивчений матеріал у новій ситуації (застосування законів, концепцій у практичних ситуаціях, розрахунки із застосуванням вивчених формул тощо)

У розвитку особистості спадковє так співвідноситься з еволюційно-генетичною змінною індивідуальних відмінностей, як середовищнє з

а) психобіологічною змінною	б) психофізіологічною змінною

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

в) соціокультурною змінною

г) морфологічною змінною

У дослідженні індивідуальних відмінностей за критерієм особистісних якостей застосовують:

а) близнюків метод

в) особистісні опитувальники

б) IQ-тести

г) анкети працевлаштування

Конституційні відмінності так відносяться до індивідуального рівня властивостей суб'єкта, як соціальні якості до

а) біологічного рівня

в) морфологічного рівня

б) особистісного рівня

г) організмичного рівня

Властивості нервової системи так відносяться до темпераменту, як характер відноситься до

а) *Homo sapiens*

в) індивіда

б) особистості

г) організму

Вкажіть правильний вичерпний перелік інтегральних ефектів функціонування індивідуальності (за О.В. Лібіним):

а) адаптивність та компенсаторність

б) оптимальність та результативність

в) адаптивність, компенсаторність та оптимальність

г) адаптивність, компенсаторність, оптимальність та результативність

Встановіть відповідність між основними міфами диференціальної психології та психологічними течіями, з якими вони безпосередньо пов'язані:

1) позитивістський підхід

а) стабільними є тільки ті людські відмінності,

2) біхевіористичний підхід

природа яких обумовлена виключно спадковими

3) еволюційний підхід

факторами

4) біологічний підхід

б) варіативність між індивідуальних відмінностей пов'язана виключно з дією закону природного відбору

в) самоціллю аналізу індивідуальних відмінностей є підтвердження за допомогою статистики закону нормального розподілу

г) індивідуальні відмінності пов'язані тільки з діяльністю, а не зі свідомістю

Встановіть відповідність між основними категоріями диференціальної психології та областю досліджень:

1) індивідуальність

а) спадкова схильність

2) організм

б) варіативність життєвого шляху

3) індивід

в) ступінь свободи вибору

4) особистість

г) діапазон реакцій

IV рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня вимагають вміння розкласти ціле на частини (зробити невизначені припущення, розрізнити факти та наслідки, вибрати доречні дані) та вміння скласти ціле з частин (складання плану дій або експерименту в конкретній ситуації, створення нових прикладів, формулювання класифікаційних принципів)

Мета вивчення групових відмінностей:

- а) виділяти найсуттєвіші параметри організації психічної діяльності, від яких залежить індивідуально-типологічні характеристики індивіда*
- б) вивчати історію становлення окремих соціальних груп*
- в) виявляти настрої окремої національної спільноти*
- г) через конкретні групи характеризувати сучасне суспільство*

Якщо в межах формального підходу питанням «що?» дослідники визначають змістові компоненти психіки, то питанням «як?» визначають

- а) глибинно-психологічні аспекти психіки*
- б) психодинамічну сторону психіки*
- в) стратегіальну організацію свідомості*
- г) соціально-культурний зміст психіки*

У формальному підході темперамент так відноситься до характеру, як задатки до

- а) здібностей*
- б) таланту*
- в) геніальності*
- г) обдарованості*

Якщо психофізіологічні особливості функціонування людини вивчалися Б.М. Тепловим та В.Д. Небиліциним безвідносно до спрямованості особистості, то особистісну спрямованість та вищі психічні функції безвідносно до психофізіологічних відмінностей вивчав:

- а) В.С. Мерлін*
- б) К.К. Платонов*
- в) О.Р. Лурія*
- г) О.М. Леонтьєв*

Встановіть відповідність між основними принципами формального підходу диференціальної психології та їхньою характеристикою:

- 1) принцип індивідуальної єдності*
- 2) принцип ієрархічності*
- 3) принцип інваріантності*
- 4) принцип координації взаємодії*
- а) співвіднесення автономії функціонування структур із діапазоном їх ступенів свободи*
- б) врахування цілісної природи феномену індивідуальності*
- в) розгортання і наступне співвіднесення між собою рівнів аналізу досліджуваного явища*
- г) визначення міри стабільності – змінюваності психічних структур*

Встановіть відповідність між назвами типу зв'язку генотипу і середовища та їх характеристикою:

- 1) реактивний вплив*
- 2) нульовий вплив*
- 3) пасивний вплив*
- а) члени однієї родини мають і спільну спадковість, і спільне середовище*
- б) вроджені психофізіологічні особливості дитини мо-*

- 4) активний вплив *жуть впливати на ставлення до неї батьків та однолітків, сприяючи формуванню певних рис особистості*
в) *індивіди здійснюють активний пошук середовища, яке більше відповідає їх задаткам*
г) *дорослий і дитина перебувають у різному середовищі і не мають генетичного зв'язку*

Встановіть відповідність між найбільш суттєвими характеристиками індивідуальності та їх описом:

1) цілісність	а) <i>унікальна єдність елементів організму, що передбачає узгодженість їх функціонування</i>
2) системність	б) <i>інтегральний взаємозв'язок всіх підструктур та елементів, які функціонують як єдиний організм</i>
3) ієрархічність	в) <i>оригінально-специфічні зв'язки між певними властивостями та елементами є відносно незмінними</i>
4) стабілізованість	г) <i>чітка структурованість рівнів та елементів системи</i>

V рівень складності

(можливі кілька варіантів правильної відповіді або не мати правильної відповіді)

Цей рівень передбачає розвиток дивергентного мислення та здатності давати оцінку процедурам, висновкам, доказам, перспективам.

Тестові завдання цього рівня базуються на порівнянні, виборі за певним критерієм. В таких завданнях можна пропонувати оцінити, чи підтверджено висновки доказами, чи виконано завдання, чи відповідають аргументи наведеним даним тощо. В завданнях цього типу допускаються висловлювання типу «ймовірно», «можливо – не можливо», «допускається», «припущення».

Поняття «організм» включає в себе такі структурні елементи як

а) <i>морально-ціннісні</i>	г) <i>фізіологічні</i>
б) <i>характерологічні</i>	д) <i>всі відповіді є неправильними</i>
в) <i>анатомо-морфологічні</i>	

Поняття «особистість» включає в себе такі структурні елементи як

а) <i>особливості тілесної організації</i>	г) <i>властивості нервової системи</i>
б) <i>біохімічні особливості</i>	д) <i>всі відповіді є неправильними</i>
в) <i>нейрофізіологічні процеси</i>	

Те, що повністю індивідуальність особистості визначається вже на соціально-культурному рівні її розвитку, є

а) <i>доведеним фактом</i>	г) <i>неправильним</i>
б) <i>необґрунтованим припущенням</i>	д) <i>всі відповіді є неправильними</i>
в) <i>правильним за певних умов</i>	

Зазначте вчених, які у лабораторних умовах досліджували властивості нервової системи:

а) <i>Ф. Гальтон</i>	б) <i>О.М. Леонт'єв</i>

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- в) Л.С. Виготський
- г) В.А. Петровський

д) всі відповіді є неправильними

Диференціальна психологія має такі завдання:

- а) дослідити співвідношення та взаємозв'язок різних психічних феноменів
- б) вивчити загальні закономірності розвитку дітей
- в) з'ясувати принципи та природу індивідуальних відмінностей
- г) встановити етапи становлення трудового колективу
- д) всі відповіді є неправильними

Специфічними методами диференціальної психології є

- а) спостереження
- б) метод близнюків
- в) метод вивчення прийомних дітей
- г) проєктивний метод «Малюнок сім'ї»
- д) всі відповіді є неправильними

Для диференціальної психології притаманні такі основні принципи як

- а) взаємодія ендо- та екзофакторів в детермінації відмінностей
- б) вікова норма досліджуваних явищ
- в) компенсаторність розвитку окремих психічних функцій у розвитку здібностей
- г) взаємозв'язок інтра- та інтеріндивідуальних закономірностей
- д) всі відповіді є неправильними

Системність як одна з основних характеристик структури індивідуальності проявляється в

- а) антагонізмі окремих підструктур індивідуальності
- б) нерівномірності розвитку особистості
- в) дискретності розвитку окремих підструктур індивідуальності
- г) домінуванні соціальних елементів регуляції над генетичними
- д) всі відповіді є неправильними

Те, що тілесно-біологічна підструктура індивідуальності є найменш гнучкою і змінюваною у порівнянні з іншими підструктурами, є

- а) доведеним фактом
- б) необґрунтованим припущенням
- в) правильним, за певних умов
- г) неправильним
- д) всі відповіді є неправильними

Експериментальна психологія зробили такий внесок у диференційну психологію:

- а) психологічні феномени доступні об'єктивному аналізу
- б) психологічні феномени можна відрефлексувати
- в) психологічні феномени завжди можна спостерігати
- г) психологічні феномени можуть порівнюватися у кількісних показниках
- д) всі відповіді є неправильними

Проблема співвідношення спадкового і набутого в причинах індивідуальних відмінностей можна також представити як проблему

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

а) рефлексивного та спостережувального
б) генотипного і середовищного впливів

в) біологічного і соціального факторів
г) об'єктивного і суб'єктивного
д) всі відповіді є неправильними

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО МОДУЛЯ 2

I рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня, переважно, вимагають згадати раніше засвоєний матеріал (перевірка знань термінології, фактів, визначень, класифікацій, правил, методів, критеріїв, принципів, теорій тощо)

Унікальний набір генів, які передаються від батьків при заплідненні:

а) психотип
б) фенотип

в) генотип
г) тропізм

Вульгарно-матеріалістичне вчення, яке обґрунтовувало зв'язок між анатомічними особливостями будови черепа та характерологічними особливостями людини:

а) френологія
б) фізіогноміка

в) хіромантія
г) генетика

Виключіть зайве. Три елементи – прізвища вчених, які пропонували наївно-фізіологічні концепції темпераменту, а зайвий елемент – прізвище вченого, який пропонував гуморальну концепцію темпераменту

а) Г. Геффдінг
б) Е. Кант

в) Гіппократ
г) В. Вудт

Розташуйте розробку типологічних теорій темпераменту у хронологічній послідовності:

а) типологія А. Галера
б) типологія І.П. Павлова

в) типологія Гіппократа
г) типологія С. Фульє

Час тестування типу нервової системи за допомогою теплінг-тесту Є.П. Ільїна обмежено

а) 30 секундами
б) 2 хвилинами

в) 5 хвилинами
г) 10 хвилинами

Послідовно розташуйте типи середовища, в які потрапляє людина:

а) навчальне
б) пренатальне

в) сімейне
г) професійне

Встановіть відповідність між типом темпераменту за І.П. Павловим та його описом:

1) холеричний тип
2) меланхолійний тип
3) флегматичний тип

4) сангвінічний тип
а) сильний зрівноважений рухливий
б) сильний незрівноважений

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

в) сильний врівноважений інертний

г) слабкий

Встановіть відповідність між когнітивними стилями та їх описом:

1) когнітивна складність	а) тенденція до розгорнутого й детального аналізу ситуації перед прийняттям рішення
2) когнітивна простота	б) тенденція до поверхового й цілісного аналізу ситуації перед прийняттям рішення
3) рефлексивність	в) здатність багатоаспектно сприймати й оцінювати оточуючу дійсність
4) імпульсивність	г) здатність одноаспектно сприймати й оцінювати оточуючу дійсність

II рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня вимагають інтерпретації матеріалу

Стійке поєднання психодинамічних властивостей індивіда, що проявляється в його поведінці і діяльності, які обумовлені біологічними особливостями енергетичного забезпечення організму:

а) темперамент

в) акцентований тип

б) психологічний тип

г) характер

Пошук джерел особливостей поведінки в різних структурах організму забезпечує

а) соціальний підхід

в) біологічний підхід

б) ідеографічний підхід

г) характерологічний підхід

Виключіть зайве. Три елементи – засоби для виконання різних варіантів тепшінг-тесту, а зайвий – засіб для вимірювання особистісних характеристик

а) телеграфний ключ та джерело живлення

б) комп'ютерна програма, монітор і клавіатура

в) текст опитувальника і бланк

г) розкреслений на шість квадратів аркуш паперу, олівець і секундомір

Виключіть зайве. Три елементи – рівні функціонування організмичної підструктури, а четвертий елемент – рівень функціонування особистісної підструктури

а) біохімічний

в) інтелектуальний

б) нейрофізіологічний

г) анатомо-морфологічний

Виключіть зайве. Три елементи – існуючі ознаки темпераменту, а зайвий – неіснуюча ознака темпераменту

а) спадковий

в) мінливий

б) стабільний

г) доособистісний

Виключіть зайве. Три елементи – типи будови тіла і відповідний до них тип темпераменту за концепцією У. Шелдона, а зайвий – тип тілобудови і тип темпераменту за концепцією Е. Кречмера:

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- а) ендоморфія – вісцеротонія
б) мезоморфія – соматотонія

- в) екторморфія – церебротонія
г) лептосоматія – шизотимія

Встановіть відповідність між властивостями нервової системи та їх описом:

1) баланс нервових процесів	а) властивість психіки повільно переробляти значення умовних подразників
2) сила нервових процесів	б) співвідношення нервових процесів збудження і гальмування
3) лабільність нервових процесів	в) властивість психіки виробляти рівносильну умовно-рефлекторну реакцію у відповідь
4) інертність нервових процесів	г) ступінь швидкості виникнення і зникнення нервових процесів

Встановіть відповідність між параметрами індивідуальних відмінностей за мотивацією діяльності та їх окремими характеристиками:

1) темп	а) незначна
2) тривалість	б) осмислена
3) когнітивна організація	в) повільна
4) інтелектуальна гнучкість	г) легкість переходу від одних мислительних дій до інших

III рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня вимагають вміння використовувати вивчений матеріал у новій ситуації (застосування законів, концепцій у практичних ситуаціях, розрахунки із застосуванням вивчених формул тощо)

Замкнена, стримана поведінка, сентиментальність та збудливість так відносяться до шизоїдного темпераменту, як зміна депресивності та маніакальності до

а) циклоїдного темпераменту	в) емотивного темпераменту
б) епілептоїдного темпераменту	г) гіпертимного темпераменту

Нитка ДНК, що містить інформацію про широту і діапазон реакції ознаки, ймовірність її розвитку та унікальність самопрояву – це

а) геном	в) хромосома
б) фрейм	г) фенотип

Найбільшою мірою формування темпераменту зумовлюється:

- а) фактором спадковості (генотипом)
б) фактором пренатального середовища
в) фактором сімейного виховання
г) фактором професійного становлення

Одна з основних структур індивідуальності, що фіксує специфіку переходу від психобіологічних та загально психологічних закономірностей до соціопсихічних, особистісних процесів – це

- а) самооцінка
б) характер

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

в) Я-концепція

г) темперамент

Відповідно до висновків Б.М. Теплова, слабка нервова система так відноситься до нервової системи малої працездатності і високої чутливості, як нервова система значної працездатності і низької чутливості до

а) інертної нервової системи

в) рухливої нервової системи

б) сильної нервової системи

г) збалансованої нервової системи

Перевагою теплінг-тесту Є.П. Ільїна порівняно з іншими методами, які вимірюють силу нервової системи, є те, що він

а) не є довготривалим

б) його електронна версія не вимагає спеціальної програми

в) не вимагає ніяких математичних обрахунків

г) в лабораторних умовах не потрібне електричне обладнання

Якщо при використанні особистісного опитувальника психолог дає вказівку відповідати чесно, то при застосуванні теплінг-тесту Є.П. Ільїна він каже:

а) «Не дивись у бланк сусіда!»

в) «Працюй чесно!»

б) «Не поспішай, достатньо часу!»

г) «Працюй швидше! Не здавайся!»

Глухота для дитини є більш серйозним дефектом, ніж сліпота, оскільки

а) слух відіграє важливу роль у розвитку першої сигнальної системи

б) слух пов'язаний з інтелектуальним розвитком дитини

в) слух пов'язаний з емоційним розвитком дитини

г) слух відіграє важливу роль у розвитку другої сигнальної системи

За К. Юнгом, спрямованість людини на об'єкт, загальноприйняті норми поведінки так відноситься до екстраверсії, як суб'єктивне ставлення до навколишньої дійсності до

а) психотизму

в) інтроверсії

б) нейротизму

г) перверсії

Встановіть співвідношення між основними вимірами особистості і типами темпераменту за класифікацією Г. Айзенка:

1) інтровертований – нестійкий

а) холеричний

2) інтровертований – стійкий

б) флегматичний

3) екстравертований – нестійкий

в) меланхолічний

4) екстравертований – стійкий

г) сангвінічний

Встановіть відповідність між типами будови тіла за концепцією Е. Кречмера та їх описом:

1) астеничний	а) тип тілобудови, виділений У. Шелдоном
2) атлетичний	б) середній зріст, міцна статура, м'яке широке лице на короткій шиї, товстий живіт
3) пікнічний	в) середній або високий зріст, трапецевидний тулуб, пружкий живіт
4) ектоморфний	г) худя, тонка людина, яка здається вищою, ніж є насправді, з вузькими плечима, тонкими руками

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Встановіть відповідність між типами будови тіла за У. Шелдоном та їх описом

1) мезоморфний	а) могутня статура, квадратна голова, широкі долоні і ступні
2) ендоморфний	б) худорлявий і високий, наділений слабким розвитком внутрішніх органів, худим обличчям, вузькою грудною клітиною
3) ектоморфний	в) великий живіт, велика кількість жирових відкладень, слабкі кінцівки
4) атлетичний	г) тип тілобудови, виділений Е. Кречмером

Встановіть відповідність між найбільш поширеними помилковими стереотипами щодо впливу спадковості і середовища та їх характеристикою:

1) спадковість проти вродженого	а) не успадковуються батьківські інтереси, страхи, етичні та естетичні стандарти, професійна майстерність
2) подібність з батьками	б) не все, що є при народженні, відноситься до спадковості, оскільки пренатальне оточуюче середовище може впливати на основні структурні та поведінкові характеристики організму
3) успадкування набутих ознак	в) схожість та відмінність з батьками може залежати як від спадковості, так і від оточуючого середовища
4) набуті ознаки є більшою мірою мінливі, ніж спадкові	г) набуті та успадковані ознаки можуть бути стійкими і важко змінюваними

Встановіть відповідність між варіантами динаміки результатів виконання теплінг-тесту та їх описом:

1) рівний тип	а) максимальний темп зростає у перші 10-15 сек роботи, в наступні секунди темп може знизитися нижче початкового рівня
2) спадаючий тип	б) максимальний темп із коливаннями + 2 рухи біля початкового рівня утримується впродовж всього відрізка часу
3) випуклий тип	в) максимальний темп знижується вже з другого 5-секундного відрізка і лишається нижче початкового впродовж усього часу роботи
4) увігнутий тип	г) початкове зниження темпу рухів змінюється короткочасним зростанням темпу вкінці роботи

Встановіть відповідність між співвідношенням ваги головного мозку та ваги тіла:

1) у людини	а) 1 : 50
2) у мавпи	б) 1 : 400
3) у коня	в) 1 : 20 000
4) у кита	г) 1 : 100

IV рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня вимагають вміння розкласти ціле на частини (зробити невизначені припущення, розрізнити факти та наслідки, вибрати доречні дані) та вміння скласти ціле з частин (складання плану дій або експерименту в конкретній ситуації, створення нових прикладів, формулювання класифікаційних принципів)

Ендокринна система так забезпечує регуляцію діяльності внутрішніх органів за посередництва гормонів, як сенсорна система

- а) травлення їжі у шлунку
- б) доступ інформації у мозок
- в) регуляцію поживних речовин у крові
- г) викид адреналіну у стресовій ситуації

Якщо вчителю приманна імпульсивність, низький рівень самоконтролю, неувважність до інших, конфліктність, емоційна нестійкість, дратівливість, він дотримується:

- а) демократичного стилю
- б) авторитарного стилю
- в) ліберального стилю
- г) поблажливого стилю

Відповідно до типології Г. Айзенка, інтроверсія так відноситься до екстраверсії, як спокій та врівноваженість до

- а) психотизму
- б) кретинізму
- в) перверсії
- г) нейротизму

Високі оцінки за шкалою психотизму свідчать про

- а) більшу схильність до параної
- б) більшу схильність до конфліктів та асоціальної поведінки
- в) більшу схильність до замкнутості
- г) більшу схильність до педантичності

Якщо при використанні 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла результати дослідження доцільно представляти у формі особистісного профілю, то результати теплінг-тесту Є.П. Ільїна – у формі

- а) графіку
- б) кругової діаграми
- в) пірамідальної діаграми
- г) кільцевої діаграми

За класифікацією Е. Кречмера, пікнічний тип тілобудови так відноситься до маніакально-депресивного захворювання, як астеничний та атлетичний типи відносяться до

- а) стану нав'язливості
- б) шизофренії
- в) епілепсії
- г) параноя

Встановіть відповідність між прізвищем вченого та критерієм конституційних відмінностей у його теорії темпераменту:

1) Е. Кант	а) щільність тканий тіла і ступінь їх подразливості
2) А. Галер	б) сила і швидкість протікання емоцій
3) У. Шелдон	в) особливості будови тіла
4) Е. Кречмер	г) характерний розвиток зародкових пелюстків

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Встановіть відповідність між якісними показниками теплінг-тесту Є.П. Ільїна і ранговим місцем досліджуваних (за сумарною величиною відхилення темпу в кожній точці від початкового рівня):

1) + 25	а) 1 рангове місце
2) – 8	б) 2 рангове місце
3) – 27	в) 3 рангове місце
4) + 15	г) 4 рангове місце

Встановіть відповідність між когнітивним стилем та особливостями сприймання:

1) об'єктивні	а) ширше поле сприймання з суб'єктивною інтерпретацією, що доповнює сприйняте
2) аналітичні	б) стійке і вузько спрямоване і точне сприймання
3) суб'єктивні	в) інтегральне сприймання, виділення схожості між частинами
4) синтетичні	г) краще сприймання окремих частин, орієнтація на відмінності

Встановіть відповідність між стилем педагогічної діяльності вчителя та діями педагога:

1) емоційно-імпровізаційний	а) підбирає найцікавіший матеріал, орієнтується на сильних учнів, практикує колективне обговорення, застосовує різноманітні методи, але недостатньо опікується контролем знань
2) емоційно-методичний	б) менш винахідливий у варіюванні методів, темп уроку сповільнений, менш чутливий до змін ситуації на уроці
3) розсудливо-імпровізаційний	в) орієнтований на результат навчання, консервативний у методах, обережний у діях, рефлексивний
4) розсудливо-методичний	г) поетапно відпрацьовує весь навчальний матеріал, турбується про його повторення і контроль знань, активізує увагу учнів змістом дисципліни, а не розвагами

V рівень складності

(можливі кілька варіантів правильної відповіді або не мати правильної відповіді)

Цей рівень передбачає розвиток дивергентного мислення та здатності давати оцінку процедурам, висновкам, доказам, перспективам.

Тестові завдання цього рівня базуються на порівнянні, виборі за певним критерієм. В таких завданнях можна пропонувати оцінити, чи підтверджено висновки доказами, чи виконано завдання, чи відповідають аргументи наведеним даним тощо. В завданнях цього типу допускаються висловлювання типу «ймовірно», «можливо – не можливо», «допускається», «припущення».

У працях вітчизняних вчених теоретично обґрунтовано, що задатки щодо здібностей виступають в якості

а) мотиваційних компонентів розвитку здібностей

- б) типологічних властивостей нервової системи*
- в) ціннісних компонентів розвитку здібностей*
- г) індивідуальних властивостей будови аналізаторів, окремих ділянок кори головного мозку*
- д) всі відповіді є неправильними*

Знаючи про властивості нервової системи, можна робити висновки про рівень втомлюваності, рівень стресостійкості, рівень монотоностійкості. Це є

- а) доведеним фактом*
- б) необґрунтованим припущенням*
- в) правильним, за певних умов*
- г) неправильним*
- д) всі відповіді є неправильними*

Концепцію властивостей нервової системи як підґрунтя для розвитку концепції темпераменту розробляли:

- а) А. Бен*
- б) Г. Геффдінг*
- в) О.Ф. Лазурський*
- г) І.О. Сікорський*
- д) всі відповіді є неправильними*

У дослідженнях Е.О. Голубевої положення про те, що властивості нервової системи визначають особливості формування особистості, є

- а) доведеним фактом*
- б) необґрунтованим припущенням*
- в) припущенням, яке перебуває на стадії обґрунтування*
- г) неправильним*
- д) всі відповіді є неправильними*

Концепцію тілесних, соматотипових проявів темпераменту у зарубіжній психології розробляли:

- а) Е. Кречмер*
- б) У. Шелдон*
- в) Г. Олпорт*
- г) В. Вундт*
- д) всі відповіді є неправильними*

За результатами виконання теппінг-тесту Є.П. Ільїна можна судити про

- а) про тип темпераменту досліджуваного*
- б) про швидкість протікання нервових процесів досліджуваного*
- в) про збалансованість нервових процесів збудження та гальмування досліджуваного*
- г) про лабільність нервових процесів досліджуваного*
- д) всі відповіді є неправильними*

Особу з сильним типом нервової системи вирізняє те, що вона у порівнянні з особою зі слабким типом нервової системи:

- а) більш тривалий час не загальмовується при виконанні монотонної діяльності*
- б) більш тривалий час витримує дію сильних подразників*
- в) витримує подразники більшої сили*
- г) більш чутливий до дії подразників*
- д) всі відповіді є неправильними*

Екстравертовану установку за К.Г. Юнгом вирізняє:

- а) спрямованість на різні форми зовнішньої активності
- б) рефлексія власної поведінки
- в) загальмованість поведінки
- г) те, що більшу цінність мають події
- д) всі відповіді є неправильними

Основними властивостями нервової системи, виділені І.П. Павловим, є

- а) резистентність
- б) сила емоцій
- в) імпульсивність
- г) пластичність
- д) всі відповіді є неправильними

Припущення про те, що серед відмінників у школі переважна більшість має меланхолійний тип темпераменту, є

- а) доведеним фактом
- б) необґрунтованим припущенням
- в) правильним, за певних умов
- г) неправильним
- д) всі відповіді є неправильними

Положення про те, що особи зі слабким типом нервової системи, є більш чутливими до зовнішніх подразників, є

- а) доведеним фактом
- б) необґрунтованим припущенням
- в) правильним, за певних умов
- г) неправильним
- д) всі відповіді є неправильними

Біологічна система людської індивідуальності є генетично обумовленою і детермінується такими рівнями:

- а) морфологічним
- б) фізіологічним
- в) характерологічним
- г) нейродинамічним
- д) всі відповіді є неправильними

Особи, які за теплінг-тестом Є.П. Ільїна за графіком мають спадаючий тип у порівнянні зі зростаючим типом, є

- а) більш чутливим до подразників зовнішнього середовища
- б) швидше виснажуються
- в) менш чутливі до подразників зовнішнього середовища
- г) стійкіші до монотонії
- д) всі відповіді є неправильними

Знаючи про властивості нервової системи можна судити про

- а) рівень втомлюваності
- б) рівень стресостійкості
- в) рівень монотостійкості
- г) рівень соціабільності
- д) всі відповіді є неправильними

Суттєві моменти, які виділилися в теорії темпераменту в ході історії

- а) темперамент є первинною тілесною ознакою індивідуальності, що відображає в собі водночас універсальні природні закономірності
- б) темперамент формується в процесі соціалізації особистості в залежності від типу соціального середовища

- в) визначальним виявилось поняття красису або співвідношення ознак, причин, елементів, які і лежать в основі темпераменту
г) властивості темпераменту перебувають в залежності від залоз внутрішньої секреції
д) всі відповіді є неправильними

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО МОДУЛЯ 3

I рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня, переважно, вимагають згадати раніше засвоєний матеріал (перевірка знань термінології, фактів, визначень, класифікацій, правил, методів, критеріїв, принципів, теорій тощо)

Виключіть зайве. Три елементи входять до підструктури особистості, зайвий елемент – до біологічної підструктури людини:

- а) характер
б) темперамент
в) цінності
г) спрямованість

Першу класифікацію характерів запропонував:

- а) Л.С. Виготський
б) З. Фройд
в) Феофраст
г) С.Л. Рубінштейн

Виключіть зайве. Три елементи – ознаки ендопсихіки, а зайвий – екзопсихіки (відповідно до класифікації особистостей О.Ф. Лазурського):

- а) здатність до вольового зусилля
б) почуття патріотизму
в) афективна збудливість
г) імпульсивність

Виключіть зайве. Три елементи – літери, що позначають фактори особистості у концепції Г. Айзенка (екстраверсія-інтроверсія, нейротизм, психотизм), а зайвий елемент – літера, що не позначає фактор особистості:

- а) P
б) R
в) N
г) E

Методику багатофакторного дослідження особистості (16-факторний опитувальник) у 1949 році запропонував:

- а) Г. Айзенк
б) Р. Кеттелл
в) Дж. Гілфорд
г) Г. Олпорт

В історії психології особистості найбільш відомою є розроблена Е. Кантом та У. Джеймсом тріада структурних елементів:

- а) мотивація – цінності – здібності
б) розум – воля – почуття
в) характер – темперамент – задатки
г) тактика – стратегія – стиль

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Найвищий ступінь розвитку обдарованості – це

- а) талант
б) здібність
в) геніальність
г) задатки

Встановіть відповідність між базовими інтегральними параметрами особистості та їх характеристиками:

- 1) характер а) механізм, що інтегрує параметри біологічних програм і характеристики процесу соціалізації
2) здібності б) продуктивність функціонування всієї системи індивідуальності в конкретних ситуаціях
3) стиль в) психодинамічна характеристика особистості, що характеризує її з позиції активності та емоційності
4) темперамент г) стійкі мотиваційні тенденції, тип самооцінки, баланс позитивного чи негативного життєвого досвіду

Встановіть відповідність між компонентами структури характеру та їх описом:

- 1) Я-концепція а) оцінка своїх фізичних, інтелектуальних, етичних, емоційних якостей
2) Я-симптомокомплекс рис б) образ самого себе
3) самооцінка в) вектор поведінки особистості
4) Я-система орієнтацій г) диспозиції особистості

Встановіть співвідношення між типами акцентуацій характеру та особливостями прийняття рішень особами цього типу:

- 1) демонстративний тип а) рішення приймаються необдуманно, імпульсивно, з театральною афектацією
2) педантичний тип б) схильність до зміни рішень в залежності від зміни гіпертимних та дистимічних станів
3) збудливий тип в) рішення приймаються нерішуче, відтягуються, постійно зважуються
4) афективно-лабільний тип г) при прийнятті рішення можуть демонструватися вибухові реакції

Встановіть відповідність між латинськими літерами, які називають фактори, та короткою назвою факторів:

- 1) фактор А а) інтелект
2) фактор В б) замкнутість – товариськість
3) фактор С в) підпорядкованість – домінантність
4) фактор Е г) емоційна нестійкість – емоційна стійкість

II рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня вимагають інтерпретації матеріалу

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Виключіть зайве. Три елементи – ознаки риси особистості, а зайвий елемент – ознаки психологічного стану:

- а) мінлива в залежності від життєвих обставин
- б) кількісний вимір, що дозволяє порівнювати ступінь прояву характеристики у різних людей
- в) має ієрархічну організацію, тобто включає в себе специфічні риси
- г) не є мінливою, а становить певну тенденцією у поведінці людини

Психічні ґешталти вищого порядку, що виникають раніше, ніж рефлектуються суб'єктом:

- а) риси особистості
- б) темперамент
- в) генотип
- г) рефлекси

Виключіть зайве. Три елементи – фактори у 16-факторному опитувальнику Р. Кеттелла, що відображають емоційно-вольові особливості, зайвий елемент – відображає інтелектуальні особливості

- а) фактор В – інтелект
- б) фактор С – емоційна стійкість – емоційна нестійкість
- в) фактор М – мрійливість-практичність
- г) фактор Q₁ – консерватизм-радикалізм

Виключіть зайве. Три елементи – когнітивні стилі, які характеризують особливості сприймання, а зайвий елемент – характеризує тенденцію індивіда до аналізу ситуації перед прийняттям рішення:

- а) цілісність
- б) когнітивна складність
- в) деталізованість
- г) рефлексивність

У 16-факторному опитувальнику фактор розуміється як

- а) змінна або параметр, який визначається тими явищами, які їх сильно насичують
- б) операціональна характеристика способів реалізації індивідом своїх мотивів
- в) рівень інтенсивності реакцій індивіда
- г) загальна поведінкова тенденція покладатися на себе і свої сили у різних життєвих ситуаціях

Психологія особистості фіксує ті ознаки, які визначають її

- а) якість організму
- б) статево-вікову якість
- в) соціальну якість
- г) психодинамічну якість

Встановіть співвідношення між основними поняттями психології особистості та їх визначеннями:

- 1) характер
- 2) акцентований тип
- 3) психологічний тип
- 4) темперамент
- а) домінування системи психологічних властивостей, що обмежує пристосування психіки, що визначає її межовий стан між нормою і патологією
- б) стійка система особливостей побудови суб'єктивної картини світу, що виражається у вибірковому ставленні до предметів і поведінки з опорою на психічні властивості

- в) стійке поєднання психодинамічних властивостей індивіда, що проявляються в його поведінці та діяльності, обумовлені біологічними особливостями енергетичного забезпечення організму
- г) психологічна структура відносно стійких властивостей людини, пов'язана з її відношеннями, що формуються в онтогенезі і проявляються і типах поведінки

Встановіть співвідношення між типами непродуктивної організації характеру (за Е. Фроммом) та їх описом:

1) рецептивний тип	а) прагне зберегти те, що в нього є в наявності
2) експлуатаційний тип	б) джерело благ перебуває поза особистістю, тому контакт зі світом зводиться до пасивних спроб заволодіти людьми та речами
3) накопичувальний тип	в) сприймає себе як товар, чия індивідуальна цінність залежить від того, скільки за неї готові заплатити
4) ринковий тип	г) агресивний щодо людей та речей, прагне всім заволодіти

Встановіть відповідність між особистісними вимірюваннями у дослідженнях Р. Кеттелла та їх латинськими позначеннями:

1) L-дані	а) спостереження, описи особистості, зроблені батьками або іншими спостерігачами
2) O-дані	б) самоспостереження, самоопис
3) S-дані	в) життєві записи (відомості про особливості сім'ї, освіти, професії, шлюбу)
4) T-дані	г) результат виконання тестів, поведінкових завдань, лабораторних вимірювань

Встановіть відповідність між типами акцентуації характеру (за А.Є. Лічко) та їх акцентованою рисою:

1) гіперимний тип	а) майже завжди гарний настрій
2) лабільний тип	б) схильність до афективної вибуховості
3) епілептоїдний тип	в) безмежний егоцентризм, жага дивувати, перебувати в центрі уваги
4) істероїдний тип	г) надмірна змінюваність настрою

III рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня вимагають вміння використовувати вивчений матеріал у новій ситуації (застосування законів, концепцій у практичних ситуаціях, розрахунки із застосуванням вивчених формул тощо)

Намагання відособитися від соціально бажаних зразків і діяти відповідно до внутрішньої програми так відноситься до процесу індивідуалізації, як процес емоційного та іншого самоототожнення суб'єкта з іншою людиною, групою до процесу

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- а) витіснення
- б) ідентифікації

- в) сублімації
- г) емансипації

Як цілісну систему індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності В.М. М'ясищев визначає як

- а) характер
- б) мотивацію

- в) ставлення
- г) установки

Тип нервової системи так відноситься до темпераменту, як характер до

- а) мотивації
- б) цінностей

- в) особистості
- г) особистісних смислів

Протиставляв «індивідуальним властивостям особистості» «особистісні властивості індивіда» і таким чином виділяв власне особистісні властивості:

- а) Б.М. Теплов
- б) С.Л. Рубинштейн

- в) В.Д. Небиліцин
- г) І.П. Павлов

У 16-факторному опитувальнику типова поведінка особистості так відносяться до поверхових рис, як узагальнені риси особистості, джерело або причина тих кореляційних зв'язків, які спостерігаються, відносяться до

- а) описових (вторинних) рис
- б) особистісних рис

- в) рефлексивних рис
- г) породжуючих (первинних) рис

У ситуації, коли виникає необхідність визначити окремі інтегральні типи людей, найоптимальніше використовувати:

- а) методику «Прогноз» за В.А. Бодровим
- б) 16-факторний опитувальник Р. Кеттелла
- в) методику на визначення акцентуації характеру К. Леонгарда
- г) соціометричне дослідження Я. Морено

Процес емоційного та іншого самоотожднення суб'єкта з іншою людиною або групою так відноситься до процесу ідентифікації, як уподібнення у статевій поведінці до

- а) соціалізації (у широкому значенні)
- б) статевої орієнтації

- в) статевої ідентифікації
- г) статевої дискримінації

У чоловіків більше, ніж у жінок, розвинута така психологічна характеристика як

- а) агресивність
- б) емоційна неврівноваженість

- в) загальна соціальна орієнтація
- г) невротичність

Встановіть відповідність між прізвищами вчених та висловленими ними припущеннями щодо умов формування особистості:

- 1) О.М. Леонтьєв
- 2) Г. Олпорт
- 3) С.Л. Рубинштейн
- 4) В.М. М'ясищев

- а) механізми адаптації психофізіологічної системи індивіда до середовища
- б) сукупність зовнішніх впливів, крізь які заломлюються всі внутрішні процеси
- в) ставлення особистості до зовнішнього світу
- г) сукупність внутрішніх умов, крізь які заломлюються всі зовнішні впливи

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Встановіть відповідність між стилем життя та соціальним характером (запропонований О.В. Лібіним):

1) «той, що йде на дно»	а) добросовісний виконавець
2) «той, що пливе за течією»	б) самоактуалізована особистість
3) «той, що йде наперекір течії»	в) невдаха
4) «той, що пливе вільним стилем»	г) невизнаний геній

IV рівень складності (один варіант правильної відповіді)

Тестові завдання цього рівня вимагають вміння розкласти ціле на частини (зробити невизначені припущення, розрізнити факти та наслідки, вибрати доречні дані) та вміння скласти ціле з частин (складання плану дій або експерименту в конкретній ситуації, створення нових прикладів, формулювання класифікаційних принципів)

У психологічних дослідженнях характеристика системи операцій, в якій особистість до чогось схильна через свої індивідуальні властивості так відноситься до стилю, як стабільна індивідуальна характеристика способів взаємодії людини з інформаційним полем відноситься до

а) когнітивних аспектів характеру	в) інтелектуального розвитку
б) когнітивного стилю	г) спеціальних здібностей

Базова риса поведінки, що визначає багатоманітність її форм:

а) варіативність	в) інваріантність
б) безкомпромісність	г) адаптивність

У психології особистості найбільш розробленою є дихотомія «характер – темперамент», а у психології характеру – «розум – ...»

а) темперамент	в) мотивація
б) воля	г) почуття

На думку Г. Олпорта, характер – це не оцінена особистість, а особистість – не оцінений

а) темперамент	в) організм
б) індивід	г) характер

За індексом маскулінність-фемінність чоловіки художніх та культурних професій отримують більш «жіночі» оцінки. Жінки отримують більш «чоловічі» оцінки, якщо працюють

а) перукарями	в) вчителями середньої школи
б) актрисами театру	г) секретарками

Методологічною слабкістю опитувальника Р. Кеттелла є

а) необхідність високого рівня інтелекту досліджуваного
б) можливість суб'єктивного викривлення смислу питання
в) проєктивний характер завдань
г) наявність «шкали неправди»

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Самооцінка так відноситься до фізичного «Я-образу», як «Я-система орієнтацій» до

- а) уявлень про себе
- б) фону настрою
- в) уявлень про інших
- г) мотивів досягнення успіху

На думку В.С. Мерліна, інтегральною характеристикою індивідуальності, що визначається властивостями різних ієрархічних рівнів, є

- а) темпераментальні особливості особистості
- б) індивідуальний стиль діяльності
- в) специфіка конституції тіла
- г) рівень обдарованості суб'єкта

Встановіть відповідність між окремими формами стилю та його ознаками:

- 1) стиль життя
- 2) стиль особистості
- 3) стиль людини
- 4) стиль керівництва
- а) стійка характеристика ієрархії життєвих цілей і способів їх досягнення, яким надається перевага
- б) стійка система способів поведінки керівника, що визначає його форму взаємодії з підлеглими
- в) характеристика системи операцій, до яких особистість схильна через свої індивідуальні властивості
- г) інтегральна характеристика формально-динамічної сфери індивідуальності, що проявляється у наданні переваги певній формі взаємодії з фізичним і соціальним середовищем

Встановіть відповідність між факторами методика Р. Кеттелла та їх описом за окремими ознаками:

- 1) високі бали за фактором F – стриманість-експресивність
- 2) низькі бали за фактором E – підпорядкованість-домінантність
- 3) високі бали за фактором N – прямолінійність-дипломатичність
- 4) низькі бали за фактором H – боязливість-сміливість
- а) життєрадісна, імпульсивна, весела, говірка, жвава, відверта
- б) розважлива, прониклива, сентиментальна
- в) невпевнена, стримана, вважає за краще перебувати в тіні
- г) сором'язлива, схильна поступатися, бере провину на себе

Встановіть співвідношення між найбільш близькими типами акцентуацій особистості за концепціями К. Леонгарда та А.Є. Лічко

- 1) демонстративний тип
- 2) збудливий тип
- 3) афективно-лабільний тип
- 4) дистимічний тип
- а) епілептоїдний тип
- б) істероїдний тип
- в) шизоїдний тип
- г) циклоїдний тип

V рівень складності

(можливі кілька варіантів правильної відповіді або не мати правильної відповіді)

Цей рівень передбачає розвиток дивергентного мислення та здатності давати оцінку процедурам, висновкам, доказам, перспективам.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Тестові завдання цього рівня базуються на порівнянні, виборі за певним критерієм. В таких завданнях можна пропонувати оцінити, чи підтверджено висновки доказами, чи виконано завдання, чи відповідають аргументи наведеним даним тощо. В завданнях цього типу допускаються висловлювання типу «ймовірно», «можливо – не можливо», «допускається», «припущення».

Існування зв'язку між рівнем обдарованості особистості та показниками обдарованості його пращурів є

- а) доведеним фактом
- б) необґрунтованим припущенням
- в) правильним, за певних умов
- г) неправильним
- д) всі відповіді є неправильними

У працях вітчизняних вчених теоретично обґрунтовано, що здібності щодо розвитку обдарованості виступають в якості

- а) анатомо-морфологічних особливостей
- б) біохімічних особливостей
- в) соматотипових особливостей
- г) властивостей нервової системи
- д) всі відповіді є неправильними

Ф. Гальтон застосовував у своєму дослідженні обдарованості:

- а) метод вивчення прийомних дітей
- б) метод близнюків
- в) метод щоденників
- г) психоаналітичний метод
- д) всі відповіді є неправильними

Спрямованість особистості у вітчизняній психології розуміють як

- а) узагальнене ставлення особистості до зовнішнього світу
- б) стійкий домінуючий мотив активності
- в) самоставлення особистості
- г) ситуаційний інтерес до виконання певної діяльності
- д) всі відповіді є неправильними

Риса особистості у зарубіжній психології...

- а) є тимчасовим психічним станом
- б) вимірюється лише якісною характеристикою
- в) базується на властивостях нервової системи
- г) не є диспозиційним утворенням, а тому їй притаманна ситуаційна змінюваність
- д) всі відповіді є неправильними

Те, що характер визначається типом темпераменту, є

- а) доведеним фактом
- б) необґрунтованим припущенням
- в) тезою, яка є предметом дискусії
- г) неправильним
- д) всі відповіді є неправильними

Л. Голдберг виділив п'ятифакторну модель вивчення індивідуальності, до якої входять такі виміри:

- а) депресія
- б) екстраверсія
- в) нейротизм
- г) спрямованість
- д) всі відповіді є неправильними

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Протилежний полюс нейротизму за Г. Айзенком має такі ознаки:

- а) *нервозність*
- б) *дратівливість*
- в) *нестійкість емоцій*
- г) *неврівноваженість*
- д) *всі відповіді є неправильними*

Те, що будь-яка диспозиційна теорія особистості дозволяє прогнозувати результати реальної поведінки суб'єкта, є

- а) *доведеним фактом*
- б) *необґрунтованим припущенням*
- в) *правильним, за певних умов*
- г) *неправильним*
- д) *всі відповіді є неправильними*

Відповідно до стереотипних уявлень пересічної особи типовий чоловік на протипагу типовій жінці володіє такими якостями:

- а) *тактовний*
- б) *домінуючий*
- в) *розуміє почуття інших*
- г) *любить математику і науку*
- д) *всі відповіді є неправильними*

Відповідно до стереотипних уявлень пересічної особи типова жінка на протипагу типовому чоловіку володіє такими якостями:

- а) *володіє діловими якостями*
- б) *самодостатня*
- в) *приховує емоції*
- г) *знає, як освоювати світ*
- д) *всі відповіді є неправильними*

Те, що високий рівень психотизму характеризується високим рівнем креативності, є

- а) *доведеним фактом*
- б) *необґрунтованим припущенням*
- в) *правильним за певних умов*
- г) *неправильним*
- д) *всі відповіді є неправильними*

Теофраст у своїй класифікації характерів виділяє такі типи:

- а) *брехливий або чесний*
- б) *сангвінік або меланхолік*
- в) *холерик або флегматик*
- г) *хитрий або простодушний*
- д) *всі відповіді є неправильними*

К. Леонгард у своїй класифікації акцентованих особистостей виділяє такі типи:

- а) *епілептоїдний тип*
- б) *істероїдний тип*
- в) *шизоїдний тип*
- г) *циклоїдний тип*
- д) *всі відповіді є неправильними*

Те, що при класифікації характерів розробники обов'язково застосовують методи математичної статистики, зокрема факторний аналіз, є

- а) *доведеним фактом*
- б) *необґрунтованим припущенням*
- в) *правильним, за певних умов*
- г) *неправильним*
- д) *всі відповіді є неправильними*

Навчальне видання

МАЗЯР Олег Васильович

Навчальний посібник

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ: МОДУЛЬНИЙ КУРС

Керівник видавничих проектів — Ястребов А.О.
Друкується в авторській редакції з оригінал-макету авторів
Дизайн обкладинки — Тишківська Н.М.

Підписано до друку 31.08.2017 р.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Century Schoolbook.
Умовн. друк. аркушів — 16,51.
Обл.-вид. аркушів — 12,72.
Наклад 300 прим.

ТОВ «Видавничий дім «КОНДОР»
Свідоцтво серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25
www.condor-books.com.ua